Acta Neerlandica 8

bron
Acta Neerlandica 8. Debreceni Egyetem, Debrecen 2011

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_act003acta09_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. ACTA NEERLANDICA

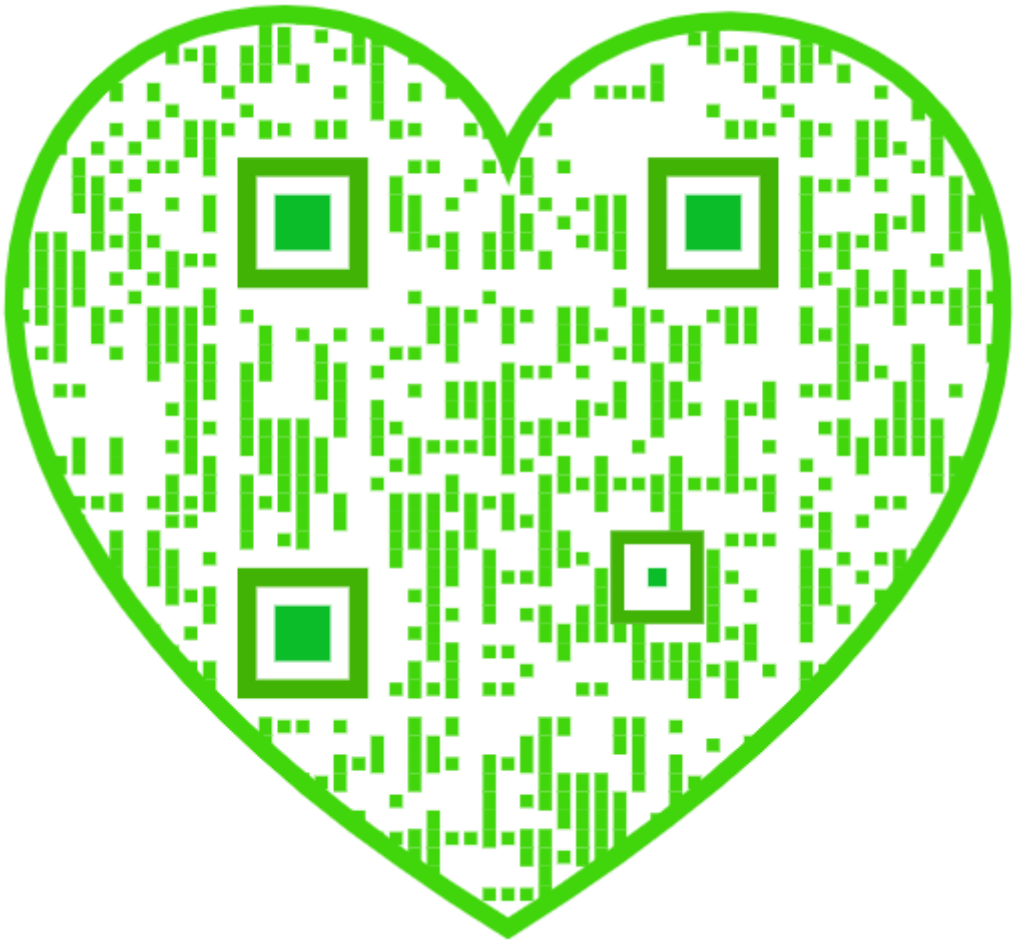

Inleiding

Het jaar 2006 stond in Nederland en daarbuiten in het teken van Rembrandt. De beroemde schilder was 400 jaar daarvoor in 1606 geboren. 2007 was in Nederland Michiel de Ruyter jaar. Dat de grote zeeheld 400 jaar daarvoor in Vlissingen was geboren, werd ook buiten de grenzen herdacht. Twee Nederlanders die in de Gouden Eeuw op hun gebied iets unieks tot stand hebben gebracht. Rembrandt hield niet van reizen. Het liefst bleef hij thuis in Leiden of Amsterdam. De Ruyter was daarentegen bijna nooit thuis. Hij zat altijd op zee. Geen van de twee hebben Hongarije bezocht. Toch had De Ruyter een speciale connectie met Hongarije.

De Ruyter was in het laatste jaar van zijn leven (1676) een levende legende, een volksheld, een icoon, de redder des vaderlands, 'de' admiraal, 'Bestevaer'. In dat jaar was hij al 69 jaar oud. Een zeer hoge leeftijd voor die tijd. Hij was ook ziek, leed aan graveel, dat hem pijnlijke aanvallen bezorgde. Ondanks dit feit bleef hij buitengewoon actief. Er was ook veel te doen in die jaren 1674-76. De Franse kapers op de Noordzee, een dreigende nieuwe oorlog tussen Zweden en Denemarken, problemen op de Middellandse Zee en de oorlog tegen de Fransen bezorgden de oude admiraal heel wat kopzorgen. Spanje en Frankrijk waren in oorlog. Vooral de Spaanse bezittingen in Italië verkeerden in groot gevaar. De Fransen steunden een anti-Spaanse opstand op Sicilië en het koninkrijk Napels dreigde door de Fransen bezet te worden. En dat zou niet goed zijn voor de Nederlandse handel.[1] De Spanjaarden riepen de hulp van de Republiek in. Nederland gaf gehoor aan de oproep en stuurde een hulpeskader. De Spanjaarden hebben op de benoeming van De Ruyter als commandant van de vloot aangedrongen. Ze kregen hun zin, hoewel het zeer ongebruikelijk was de opperbevelhebber van de Nederlandse oorlogsvloot met het aanvoeren van een kleinere vloot te belasten. Deze opdracht was eigenlijk beneden de rang van de luitenant-admiraal-generaal. Voor deze opdracht was een jongere en in rang lagere officier meer geschikt geweest.[2] Er waren ook andere bezwaren in verband met deze missie. De beoogde Nederlandse vloot was te klein en te licht bewapend. De Fransen hadden een duidelijk sterkere vloot en de Spaanse bondgenoten hadden jonge en onervaren officieren. Toen deze bezwaren door De Ruyter werden geuit in een vergadering van de Admiraliteit, ontstond een discussie. De oude admiraal werd verweten dat hij misschien bang zou zijn van deze reis.[3]

Uiteindelijk verzochten hem de raden met de vloot uit te varen. Het antwoord van De Ruyter was treffend:

> De Heeren hebben mij niet te verzoeken, maar te gebieden, en al wierd mij bevolen 's Lands vlag op een enkel schip te voeren, ik zou darmee t'zee gaan, en daar de Heeren Staaten hunne vlag betrouwen, zal ik mijn leven wagen.[4]

Deze woorden moesten uit de mond van de grijze zeeheld voor de raden zeer vernederend hebben geklonken. Op de dag van vertrek nam hij onder andere ook afscheid van een niet bij naam genoemde vriend. Uit die woorden blijkt dat de grijze admiraal zelf het einde voorvoelde.

> Mijn vriend, ik zeg U adieu, en niet alleen adieu, maar adieu voor eeuwig: want ik denk niet weer te koomen. Ik zal op deezen tocht blijven. Ik voel 't.[5]

Op 29 juli 1675 vertrok de Ruyter met zijn vloot richting Napels. Op 31 december 1675 was de admiraal op Sicilië en ontving een brief van de Staten-Generaal, waarin hij verzocht werd, een poging te doen de Hongaarse predikanten te bevrijden die in Napels op galeien gevangen zaten. De Ruyter beloofde zijn best te doen en met de Spaanse onderkoning over de vrijlating te onderhandelen. Deze onderhandelingen verliepen wat moeizaam. De onderkoning durfde namelijk geen beslissing te nemen zonder de toestemming van de Spaanse koning en de keizer van het Duitse Rijk. De predikanten waren officieel namelijk hun gevangenen. Aan de andere kant wist de onderkoning dat de Spaanse vloot zonder de welwillende hulp van De Ruyter vrijwel kansloos was tegen de Franse zeemacht. De onderkoning van Napels stond dus voor een dilemma: zou hij zonder toestemming van zijn koning de Hongaren vrijlaten en daardoor misschien in conflict komen met zijn eigen vorst, of zou hij de vrijlating van de galeislaven weigeren en daardoor misschien de welwillendheid van de Nederlandse admiraal op het spel zetten om de Spaanse vloot in de slag tegen de Fransen bij te staan. Hij probeerde tijd te winnen, maar dat beviel De Ruyter niet. De admiraal liet zijn ongenoegen ook duidelijk blijken, toen hij de gelegenheid kreeg de onderkoning onder vier ogen te spreken:

> Ik heb u tweemaal geschreven met het verzoek de Hongaarse predikanten die op de galeien zitten, vrij te laten. Men zegt dat hun omstandigheden nu wat beter zijn, maar ze zijn nog steeds niet in vrijheid gesteld. Ik verzoek u daarom nogmaals deze mensen te laten gaan, want ze hebben naar mijn mening niets gedaan dat die straf rechtvaardigt. Uwe excellentie doet mij de eer om mij welkom te heten met veel blijken van achting en vriendschap. Dat zou mij met blijdschap moeten vervullen. Maar u moet weten dat ik onmogelijk blij kan zijn. Hoe kan ik mij verheugen over alle eer die mij wordt bewezen, zolang mijn lieve broeders daar op de galeien zitten? en zo mishandeld worden? Als uwe excellentie zijn genegenheid voor mij wil bewijzen, verlos deze beklagenswaardige personen dan van hun boeien.[6]

Door deze woorden werd ook voor de onderkoning duidelijk dat De Ruyter zijn opdracht van de Staten-Generaal zeer serieus nam en dat hij de Hongaren vrij wilde zien. Hij was zo gedreven in zijn betoog dat hij openlijk zei dat de predikanten volgens hem onschuldig waren. Daarmee gaf hij aan dat hij de rechtspraak van het Habsburgse hof allesbehalve rechtvaardig vond. Hij koos zeer duidelijk partij voor de protestantse Hongaren, hij noemde hen zelfs ‘mijn lieve broeders’. Na zo een betoog was het ook voor de onderkoning duidelijk dat hij niet langer op reactie uit Madrid of Wenen moest wachten als hij op de hulp van de Nederlandse vloot wilde rekenen. Hij deed nog een poging om de tijd te rekken en wilde het probleem naar de Duitse keizer door te schuiven. Maar wanneer hij het diep ontgoochelde gezicht van De Ruyter zag, bedacht hij zich opeens:

> Welnu mijn heer, wie zou zo een admiraal, de beschermer en behouder van deze landen, aan wie wij zozeer verplicht zijn, iets kunnen weigeren? Ik zal de predikanten om uwentwil ontslaan, maar op voorwaarde dat u ze op de vloot houdt en niet aan land zet in streken die onder mijn koning of de keizer vallen, opdat hun verder niets overkomt. Ik zou hen dan niet kunnen beschermen. Ik doe dit nu zonder orders, maar ik vertrouw erop dat ik mijn koning met dit besluit van dienst ben, en daarom heb ik dat wat u zo dringend verzoekt, niet willen weigeren. Hun vrijheid is geschonken.[7]

Miklós Nemes Tamássy: De Ruyter (Gereformeerd College, Debrecen)

Op 11 februari werden de nog levende 26 Hongaarse predikanten bevrijd. Zij kwamen op de schepen van De Ruyter terecht, later werden ze met een Engels schip naar Venetië gebracht. Ze gingen naar Zürich en later in kleinere groepen naar Engeland, Nederland, Duitsland, Scandinavië. Voorlopig mochten ze niet naar Hongarije terugkeren.

Na de bevrijding van Hongaarse predikanten volbracht De Ruyter de andere opdracht, die hij van de Staten-Generaal had gekregen. Hij ging op 22 april bij Messina tegen de Fransen vechten. En hij sneuvelde. Voor Nederlanders is De Ruyter een held. Voor Hongaren is hij de bevrijder.

Deze bijzondere band was de aanleiding voor het congres dat de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen in oktober 2007 met de steun van het Gereformeerd College en de Onderzoeksgroep Reformatie en Vroegmoderne Cultuurgeschiedenis van de Vakgroep Hongaarse Literatuur heeft georganiseerd. Voor het congres werd ook het 19de-eeuwse schilderij van Miklós Nemes Tamassy *De Ruyter bevrijdt de Hongaarse predikanten*, dat in het Gereformeerd College hangt, gerestaureerd. De kosten werden deels door de Ambassade der Koninkrijk der Nederlanden, deels door andere sponsoren gedragen. Hierbij moet de naam van Ronald Steur genoemd worden die door zijn persoonlijke inzet

en onvermoeibaarheid dit restauratieproject in een veilige haven heeft geleid.

Het congres hadden wij in deze vorm niet kunnen organiseren zonder de financiële steun van onze sponsors: de Ambassade der Koninkrijk der Nederlanden en Krekels Group. Onze bijzondere dank gaat uit naar de ambassadeur van Nederland, Ronald Mollinger, de cultureel attaché Jan Kennis, de gereformeerde bisschop Gusztáv Bölcskei, de rector van het Gereformeerd College Sándor Fazakas, de vice-rector van de Universiteit Debrecen Attila Debreczeni, de decaan van de Faculteit der Letteren Tibor Laczkó en professor István Bitskey, die ons met raad en daad bijstonden in de organisatie. Speciaal wil ik de inmiddels helaas overleden István Tüski danken voor de inspiratie.

Na het congres in oktober 2007 werden de lezingen gebundeld en in 2008 onder redactie van István Bitskey en Gábor Pusztai onder de titel *Michiel de Ruyter és Magyarország* [Michiel de Ruyter en Hongarije] uitgegeven. Van begin af aan was de bedoeling dat de bundel in de reeks *Acta Neerlandica* ook in het Nederlands zou verschijnen. Het vertaalwerk werd door collega's van de vakgroep (Gábor Pusztai, Réka Bozzay, László Papp, Emese Szabó, Lieselot Van Dijck, Gert Loosen) gedaan. De laatste hand aan de teksten werd door professor Ferenc Postma gelegd, waarvoor wij hem bijzonder willen danken.

Dit speciale De Ruyter-nummer van *Acta Neerlandica* was niet mogelijk geweest zonder de financiële ondersteuning van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen.

Debrecen, 31 oktober 2010

Gábor Pusztai, Réka Bozzay

Eindnoten:

1 Prud'homme van Reine, R.: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter. Abeiderspers*. Amsterdam, 1998, 296.
2 *Idem*, 298.
3 Frenks, V.: *De wereld van Michiel de Ruyter. De trots van Zeeland*. Walburg Pers, Zutphen, 2007, 93.
4 Prud'homme van Reine, R.: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Abeiderspers, Amsterdam, 1998, 298.
5 *Idem*.
6 Brabdt, G.: *Het leven van Michiel de Ruyter. Gekozen, hertaald en ingeleid door Vibeke Roeper en Remmelt Daalder*. Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam, 2007, 216.
7 *Idem*.

László Pósán

Een klein land op het strijdtoneel van de grote mogendheden De buitenlandse politiek van Nederland in de tweede helft van de 17de eeuw

Nadat de Spaanse suprematie was afgeschud, werden de zeven in de Unie van Utrecht[1] verenigde Noord-Nederlandse provincies in de Vrede van Munster (1648) als één zelfstandige, soevereine staat erkend.[2] Vanaf dit moment kan men dus van een zelfstandige buitenlandse politiek spreken, hetgeen als een belangrijke voorwaarde voor het onafhankelijk bestaan van een staat wordt beschouwd. De overwinning op Spanje betekende voor de Verenigde Provincies aan de ene kant de versterking van het protestantse geloof, aan de andere kant een voortzetting en versterking van de autonomie der steden, provincies en standen. De basis van de nieuwe staat, de Unie van Utrecht, was oorspronkelijk alleen *ad hoc* een militaire bond, die opgericht was met de bedoeling om samen de middeleeuwse privilegiën te beschermen en uit te breiden en niet om een burgerlijke republiek tot stand te brengen.[3] Dit ging gepaard met het plan om het protestantse geloof en de kerkorganisatie te beschermen, wat noodzakelijkerwijze volgde uit de religieuze verdeeldheid van Europa in de vroegmoderne tijd. De bepalende religies verkondigden integratie naar binnen, afbakening naar buiten, en beschouwden zichzelf als de garantie voor de waarheid. In de tijd vóór de Vrede van Munster was de hechte, structurele verstrengeling van religie en politiek in de buitenlandse politiek en in de bilaterale verbanden karakteristiek. Dit betekende ook het confessionaliseren van de bilaterale verbanden. Vanaf het midden van de 17de eeuw,

maar eigenlijk al tijdens de Dertigjarige Oorlog, breidden de staten in de vroegmoderne tijd hun monopolie uit naar het gebied van buitenlandse zaken, waardoor machtsbelangen de confessionele overtuiging naar de achtergrond drongen. Vroeger hadden ook mensen die geen, of slechts een beperkte staatsrechtelijke positie hadden invloed op de buitenlandse politiek: kerken of sommige van hun gemeenten verschenen op het toneel van de internationale politiek, soms in samenwerking met vertegenwoordigers van de staat, soms zonder hen of zelfs tegen hen.[4] Ook Nederland kende dit probleem, want nadat het land zijn onafhankelijkheid had bevochten, groeiden de religieuze tegenstellingen tussen de arminianen (remonstranten) en de gomaristen (contra-remonstranten) uit tot een politiek conflict dat ook de buitenlandse oriëntatie beïnvloedde.[5] Door de overwinning op het Spaanse absolutisme versterkten de standenstructuren zich. Om een belangrijke beslissing te kunnen nemen, was een eenparig besluit van de provincies noodzakelijk; er was een tekort aan middelen om tegengestelde meningen op te lossen of om de minderheid ertoe te dwingen zich aan de meerderheid aan te passen. De Nederlandse staat was niet in staat, zoals andere staten van die tijd, om de buitenlandse politiek tot een staatsrechtelijk monopolie te maken. Het was een staatsformatie die men oorspronkelijk niet als staat tot stand wilde brengen.[6]

Nederland werd uit een lange (tientallen jaren durende) oorlog geboren, maar de vrede van 1648, die internationale juridische erkenning bracht, kon nog geen vrede en veiligheid garanderen. De omstandigheden in de Europese politiek van de grote mogendheden maakten stabiliteit t.o.v. het buitenland mogelijk en droegen bij tot de leidende rol van Holland en Zeeland, die het meest geïnteresseerd waren in de zeevaart, in de Europese financiën en handel. Dankzij deze gebeurtenissen was de Republiek een van de leidende machten van Europa in de tweede helft van de 17de eeuw. De periode tussen 1590-1670 was er een van Nederlandse economische expansie.[7] Vanwege de zwakke buitenlandse politiek van de omringende landen hoefde Nederland geen rekening te houden met het protectionistische, zakelijke beleid of met de expansieve, territoriale eisen van de buren Frankrijk en Spanje, dat nog steeds over de zuidelijke Nederlanden heerste en tegen elkaar oorlog voerden.[8] De Franse regering moest jarenlang ook nog een serieus binnenlands probleem onder ogen zien: de Fronde. De Fronde veroorzaakte een jarenlange crisis in het Franse absolutisme. Zelfs het hof moest uit Parijs wegvluchten. De opstandige provincies maakten zich los, de aristocraten recruteerden opnieuw eigen legers, de belastingen en een reeks slechte oogsten leidden

tot sociale ontevredenheid en volksopstanden in het hele land. De Fronde veroorzaakte eigenlijk een burgeroorlog in Frankrijk.[9] Duitsland leed een groot verlies in de Dertigjarige Oorlog,[10] en werd na de Vrede van Munster een losse bond van zelfstandige staten.[11] Engeland was na een burgeroorlog en de terechtstelling van de koning bezig met de consolidatie en stabilisatie van de binnenlandse politiek.[12] Denemarken, de noordelijke buur van Nederland, voerde sinds de tweede helft van de 16de eeuw voortdurend oorlog tegen Zweden om de macht over de Oostzee te verkrijgen.[13]

De buitenlandse politiek van de Verenigde Provincies werd in wezen bepaald door twee factoren: aan de ene kant de bescherming van territoriale zelfstandigheid en soevereiniteit en aan de andere kant de verzekering van de koloniale interesses en handelsbelangen, de verbetering en uitbreiding van de posities van de Republiek.[14] Deze twee factoren waren voor alle provincies niet van even groot belang. Terwijl de onafhankelijkheid en zelfstandigheid, die ze in de lange Tachtigjarige Oorlog bevochten, een gemeenschappelijke zaak van de provincies was, hadden enkel Holland en Zeeland belang bij zeevaart en handel. Vanwege de bijzondere structuur en de besluitvormende kracht van de Staten-Generaal probeerden beide provincies de overige provincies voor hun eigen belangen te winnen. Voor hen betekende de handelspolitiek de buitenlandse politiek van de Republiek. Deze twee provincies droegen de financiële lasten van de vrijheidsstrijd en konden daardoor bereiken dat de *raadpensionaris* van de provincie Holland op het terrein van buitenlandse zaken en handelspolitiek de leider van het hele land werd.[15] Toen in 1585 Antwerpen door de Spanjaarden werd bezet, blokkeerden de noordelijke provincies als antwoord hierop de Schelde. Deze stap diende de belangen van Amsterdam, omdat de gemeenschappelijke vloot van de provincies de toestand voor de concurrenten onmogelijk maakte. Om de noordelijke handelsbelangen te laten gelden, bestendigde de Republiek na 1585 de blokkade van Antwerpen, dat onder Spaanse bezetting was gebleven.[16]

De politieke structuur van Nederland, die op de autonomie van staten was gebaseerd, en de vereiste dat alle provincies bij alle kwesties eenstemmig moeten beslissen, maakten de coördinatie van het buitenlandse beleid moeilijk. Er werd geen stadhouder benoemd die de krachten van alle zeven provincies bundelde en de eenheid kon vertegenwoordigen. Tijdens de oorlog tegen de Spanjaarden kon het huis van Oranje, als stadhouder van elke provincie, de provincies ertoe brengen de gemeenschappelijke belangen te behartigen.[17] Na de erkenning van de soevereiniteit

besloot de provincie Holland, die zoals gezegd een groot deel van de uitgaven van de oorlog financierde, in de toekomst geen stadhouder te kiezen, maar de *raadpensionaris* de leiding te geven. Holland kon ook de andere provincies hiertoe overreden. Deze stap versterkte de zelfstandigheid van de provincies en droeg bij aan het tekort aan een werkelijk centrale macht. Maar ook in de buitenlandse politiek concentreerde men zich meer op de kwesties van handel en zeevaart, omdat de andere provincies, zonder de coördinerende rol van het stadhouderlijk hof, niet opgewassen waren tegen de provincie Holland.[18] In 1651 kondigde Engeland *de Act of Navigation* af, een wet om de Engelse handel te beschermen en de Nederlandse handel met politieke middelen te beperken.[19] Johan de Witt (1625-1672), de *raadpensionaris* van Holland, hield de handelsbelangen van Holland voor ogen, toen hij de buitenlandse politiek van de rijkste en invloedrijkste provincie bepaalde. Hierdoor bepaalde hij echter ook de buitenlandse politiek van de hele Republiek. Met zijn buitenlands beleid probeerde hij een alliantie van Frankrijk en Engeland tegen de Verenigde Provincies te voorkomen. Hij koos voor een evenwicht in de Europese politiek, om de Nederlandse belangen te kunnen beschermen. In dit opzicht was het voor Nederland bijzonder gunstig dat Frankrijk een oorlog voerde tegen Spanje, de Fronde in Frankrijk interne instabiliteit veroorzaakte en de terechtstelling van Karel I (1649) een coalitie tussen Parijs en Engeland onmogelijk maakte. Engeland stond o.a. vanwege zijn economische belangen vijandig tegenover Nederland, en probeerde de Nederlandse concurrentie op handelsgebied met politieke middelen terug te dringen.

De regering van Cromwell vreesde dat met de ondersteuning van het huis van Oranje - dat familie van de Stuarts was (Karel I was schoonvader van prins Willem II) - het herstel van de Engelse monarchie zou beginnen.[20] Daarom wilde Cromwell dat het huis van Oranje in de toekomst geen leidende politieke of militaire rol meer zou krijgen in Nederland. De Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) leidde echter zelfs tot de versterking van het aantal aanhangers van het huis van Oranje, die tegelijk voorstanders van het stadhouderschap waren. De provincie Zeeland, op dat moment voorzitter van de Staten-Generaal, stelde op 28 juli 1653 voor om prins Willem III, zodra hij meerderjarig werd, te benoemen tot bevelhebber van de landstrijdkrachten en de vloot. De Act of Navigation, die aanvankelijk was afgekondigd met de bedoeling om de Nederlandse handel terug te dringen, zorgde ervoor dat vele producten moeilijk te verkrijgen waren en berokkende nu schade aan de Engelse economie.[21]

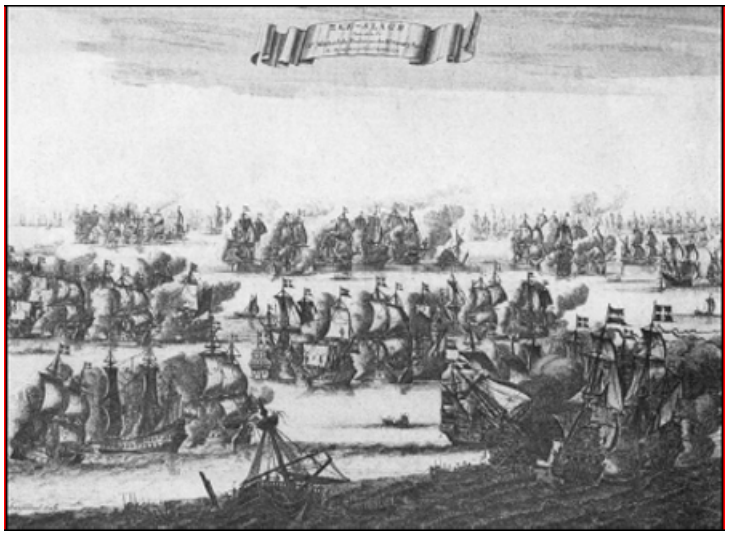

26 augustus 1652. Slag bij Plymouth. Rechts op de voorgrond De Ruyter in gevecht met Ayscue. In de eerste Engelse oorlog (1652-54) hebben de Nederlanders zware verliezen geleden, toch is het De Ruyter gelukt in de slag bij Plymouth tegen de Engelse overmacht de overwinning te behalen.

De regering van Cromwell vreesde dat met de ondersteuning van het huis van Oranje - dat familie van de Stuarts was (Karel I was schoonvader van prins Willem II) - het herstel van de Engelse monarchie zou beginnen.[22] Daarom wilde Cromwell dat het huis van Oranje in de toekomst geen leidende politieke of militaire rol meer zou krijgen in Nederland. De Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) leidde echter zelfs tot de versterking van het aantal aanhangers van het huis van Oranje, die tegelijk voorstanders van het stadhouderschap waren. De provincie Zeeland, op dat moment voorzitter van de Staten-Generaal, stelde op 28 juli 1653 voor om prins Willem III, zodra hij meerderjarig werd, te benoemen tot bevelhebber van de landstrijdkrachten en de vloot. De Act of Navigation, die aanvankelijk was afgekondigd met de bedoeling om de Nederlandse handel terug te dringen, zorgde ervoor dat vele producten moeilijk te verkrijgen waren en berokkende nu schade aan de Engelse economie.[23]

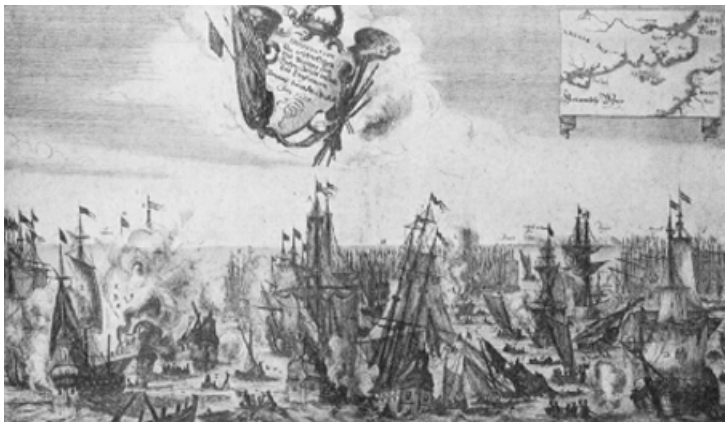

28 februari tot 2 maart 1653. Driedaagse zeeslag bij Portland. Nadat de Nederlanders eind 1652 bij Dungeness de Engelsen hadden verslagen, vielen de Engelsen de terugkerende Nederlandse vloot op de laatste dag van februari aan. De slag maakte aan beide kanten veel slachtoffers. Uiteindelijk is het admiraal Tromp gelukt de Engelsen terug te dringen.

Daarom stelde Cromwell voor de Act of Navigation op te geven, mits de Staten-Generaal van de Verenigde Provincies het besluit zouden nemen om nooit een prins van Oranje tot stadhouder of bevelhebber van het leger te benoemen. Dit voorstel was voor de meeste provincies onacceptabel, maar desondanks sloot Nederland onder deze voorwaarde vrede met Engeland in 1654. In een geheime overeenkomst (Acte van Seclusie) werd beloofd de politieke en militaire rol van het huis van Oranje te beperken. Holland legde de overeenkomst voor aan de Staten-Generaal en deze werd op 21 april 1654 aanvaard. De overeenkomst verzekerde een ongestoorde handel en hiermee werden onbetwistbaar de belangen van Holland gediend.[24]

Tijdens de Frans-Spaanse oorlog gebeurde datgene waar Johan de Witt voor vreesde: voor Parijs kwam er verandering in de onoplosbare militaire situatie door een handelsovereenkomst met Engeland (1655) en een militair verbond met Engeland tegen de Spanjaarden (1657). In 1658 begon een Frans-Engelse militaire actie tegen Spanje. Het ingenomen Duinkerken werd door Mazarin aan de Engelse bondgenoten afgestaan en de Franse maarschalk Turenne bezette Vlaanderen. De oorlog eindigde in 1659 met de vrede van de Pyreneeën. Daardoor kwam een groot militair

potentieel van Frankrijk vrij, terwijl tegelijkertijd geen sterke Spaanse militaire macht meer in de Spaanse Nederlanden gestationeerd was. Een Franse invasie tegen de Spaanse Nederlanden werd nu een reëel gevaar, waardoor Frankrijk een onmiddellijke buur van Nederland zou worden.[25] Vanwege deze situatie sloten de Staten-Generaal in 1662 een verdrag met Frankrijk, maar dit weerhield de Franse piraten er niet van om Nederlandse handelsschepen op de Middellandse Zee en aan de Atlantische kust aan te vallen. De Nederlandse vloot, onder leiding van admiraal De Ruyter, antwoordde hierop met tegenacties, wat de Frans-Nederlandse relatie ondanks de overeenkomst onder druk zette. De situatie werd nog moeilijker doordat Lodewijk XIV de invoerrechten verhoogde. Dit trof vooral de Nederlanders die met tussenhandel bezig waren. De zorgen over een toekomstige Franse aanval waren dus in Nederland in het geheel niet ongegrond.[26]

In de jaren 1650 kwam het tot militaire conflicten, niet alleen tussen de Republiek en Engeland, maar ook tussen Nederland en Zweden, dat een leidende positie op de Oostzee beoogde. De handel op de Oostzee was voor Nederland van levensbelang: in de Zweedse en Russische havens voer al in 1600 53%, en 15 jaar later 67% van de schepen onder Nederlandse vlag.[27] In 1655 brak een oorlog tussen Polen en Zweden uit. De Deense koning Frederik III maakte hier gebruik van en viel Zweden aan, maar hij leed een nederlaag. In de Vrede van Roskilde (27 februari 1658) moest Denemarken afstand doen van het eiland Bornholm en van Scania (nu in Zuid-Zweden), dat toen tot Denemarken behoorde.[28] Nederland keek bezorgd toe hoe Zweden op de Oostzee het overwicht dreigde te krijgen en snelde daarom Denemarken te hulp. De Vrede van Kopenhagen (1660) bekrachtigde het Deens-Zweedse machtsevenwicht, dat voor Nederland, vanwege zijn handelsbelangen, uiterst belangrijk was.[29]

In mei 1660, na de dood van Cromwell, werd Karel II die in die tijd bij de Oranjes, zijn verwanten, verbleef, teruggeroepen naar Engeland, waar hij de monarchie herstelde.[30] Het parlement behartigde natuurlijk de Engelse handelsbelangen. In december 1660 aanvaardde het Engelse parlement een nieuwe Act of Navigation. Als antwoord hierop werd de Acte van Seclusie ingetrokken, die de Oranjes belemmerde een hoger politiek of militair ambt te bekleden.

P.C. van Soest: Vierdaagse Zeeslag (Nederlandse Scheepvaartmuseum Amsterdam)

Dit ging gepaard met het feit dat tussen de door de Engelsen ondersteunde handelsmaatschappijen en de Nederlandse West-Indische Compagnie steeds grotere conflicten ontstonden vanwege de rendabele handel in suiker en slaven. Daarom werd in 1663 een nieuwe protectionistische Act of Navigation aanvaard. In de lente van 1664 werden de meeste Nederlandse vestingen aan de West-Afrikaanse kust bezet en in mei van dat jaar volgde de bezetting van Nieuw Amsterdam (nu New York) door de Engelse vloot. Nederland stuurde admiraal Michiel de Ruyter vanuit de Middellandse Zee naar de Afrikaanse kust, waar hij vele bruggenhoofden wist in te nemen. Londen reageerde in januari 1665 met een embargo op de Nederlandse schepen in de Engelse havens. Hiermee begon *de jure* de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). Engeland leed meerdere nederlagen op zee, de Nederlanders voeren de monding van de Theems binnen en vernietigden een aantal belangrijke oorlogsschepen. Londen werd in 1666 getroffen door een rampzalige brand die de staatskas enorm belastte, maar ook Nederland leed nederlagen. De machtsverhoudingen bleven in evenwicht, geen van de partijen kon de andere verslaan. Frankrijk maakte een einde aan de gevechten, toen het zich in 1667 op zijn erfenis beriep en de Zuidelijke Nederlanden en de Franche Comte aanviel.[31] De Franse expansie verontrustte zowel Londen als Den Haag. De Amsterdamse scheepsei-

genaren en handelaren vreesden dat de Fransen Antwerpen in zouden nemen en de monding van de Schelde voor zeevaart zouden openen, zodat de oude rivaal weer zou herleven. In juni 1667 sloten Engeland en Nederland vrede in Breda en werd het zogenaamde Eeuwig Edict aangenomen. Hiermee schafte Holland het stadhouderschap af en werd in de andere gewesten het kapitein-admiraal-generaalschap onverenigbaar verklaard met het stadhouderschap. Dit betekende een politieke isolatie van de Oranjes.[32] Om de status-quo te bewaren, werd in januari 1668 door de Verenigde Provincies, Engeland en Zweden de 'Haagse Triple Alliantie' gevormd, wat Frankrijk ertoe aanspoorde om nog in datzelfde jaar in Aken met Spanje vrede te sluiten.[33] Lodewijk XIV trok zijn troepen uit Vlaanderen en de Franche Comte terug, al bleven 12 Vlaamse vestingen nog verder bezet als bruggenhoofd. De vrede van Aken betekende eigenlijk slechts een wapenstilstand, want de Haagse Triple Alliantie bleek ontoereikend om de latere Franse expansie te stoppen. Zweden lag te ver van Nederland waardoor het bij gevaar zijn hulp niet kon aanbieden; verder stimuleerden zijn machtspositie op de Oostzee en zijn handelsbelangen een verbond met Nederland niet. Engeland was vanwege twee onbesliste oorlogen en de handelstegenstellingen met Nederland eveneens een onbetrouwbare bondgenoot.[34] Parijs wist dit heel goed en begon geheime onderhandelingen met Londen om de Triple Alliantie uiteen te laten vallen. Om de scheepvaarts- en handelshegemonie van de Republiek te doorbreken werd op 1 juni 1670 in Dover een verdrag gesloten tussen Engeland en Frankrijk. Het verdrag bevatte de geheime overeenkomst, dat Lodewijk XIV aan de Engelse koning Karel II een groot bedrag beschikbaar zou stellen, als deze op het juiste moment tot het katholieke geloof zou overgaan. Nog in hetzelfde jaar bezetten Franse troepen Lotharingen, waardoor een belangrijke doorgang ontstond tussen Vlaanderen en Franche Comte, die beide onder Spaans bestuur stonden. Frankrijk sloot een verdrag met Zweden (1672), met de aartsbisschop van Keulen, de bisschop van Munster, Beieren en Hannover. Liselotte, de jongere zuster van de keurvorst van de Palts, werd de vrouw van de jongere broer van Lodewijk XIV, de hertog van Orléans. Al deze gebeurtenissen behoorden tot de voorbereiding van een oorlog tegen Nederland.[35] Begin juni 1672 begonnen Franse troepen Nederlandse vestingen langs de oever van de Rijn te bestormen, een week later staken zij de Rijn over. De Nederlandse vloot onder leiding van De Ruyter kon op 7 juni, aan de kust van Norfolk, de verenigde Frans-Engelse vloot overwinnen en daardoor de dreiging op zee voorlopig afwenden. Ondanks de degelijke diplomatieke voorberei-

ding en het grote, goed bewapende leger, bleek Frankrijk na de snelle opmars toch niet succesvol in Nederland. De oorzaak hiervan was niet dat de Nederlanders de sluizen openden en het land onder water zetten (wat de mobiliteit van het Franse leger stellig moeilijker maakte, maar niet verhinderde), maar twee politieke gebeurtenissen. De ene was de verandering in de Nederlandse binnenlandse politiek: in Den Haag braken rellen uit (20 augustus 1672), die het bestuur van de patriciërs omverwierpen, waardoor Willem III, prins van Oranje, stadhouder werd. Hij nam het bestuur van de landstrijdkrachten over en begon met de organisatie van de verdediging. De resultaten hiervan werden snel zichtbaar: in het volgende jaar konden de Nederlandse troepen Naarden opnieuw bezetten. In januari 1674 werd het stadhouderschap in Holland in de mannelijke lijn erfelijk verklaard. Hiermee kwam Willem III sterker uit de oorlog dan elk van zijn voorgangers. Zijn vaste positie gebruikte hij om tegelijk het leger uit te breiden. Hij besteedde vijf keer zo veel aan militaire uitgaven als de gemiddelde jaarlijkse begroting van de Staten-Generaal, waardoor hij krediet moest opnemen. De andere, essentiële politieke oorzaak was een buitenlandse. Engeland maakte zich zorgen over de nederlagen die het dankzij de door Willem III versterkte Nederlandse vloot onder leiding van De Ruyter had geleden, en ook over de Franse opmars. Engeland beëindigde daarom in 1674 de Derde Engelse Oorlog.[36] In 1672 vocht Nederland alleen tegen Frankrijk, een jaar later werd het door de Oostenrijkse Habsburgers, Spanje en Lotharingen ondersteund. In 1674-1675 sloten ook Denemarken en Brandenburg zich bij de anti-Franse coalitie aan; Duitsland verklaarde zelfs de rijksoorlog aan Lodewijk XIV om de statusquo te beschermen. Hoewel Parijs eind 1674 Zweden aanspoorde Brandenburg aan te vallen, leed het een nederlaag naast Fehrbellin in juni 1675. Daarom moest Frankrijk inzien dat het in deze situatie Nederland niet zou kunnen verslaan. Door Engelse bemiddeling begon het in 1677 in Nijmegen vredesonderhandelingen met zijn vijanden en in 1678 sloot het met elk van hen vredesverdragen. Het Frans-Nederlandse vredesverdrag garandeerde de territoriale integriteit van de Republiek en Parijs trok de beschermende invoerrechten uit 1667 in. Spanje betaalde een grote prijs voor de vrede: Frankrijk kreeg Franche Comte en 13 vestingen in de Spaanse Nederlanden langs de grens. Frankrijk kreeg verder strategisch belangrijke vestingen van Lotharingen, Freiburg en Hüningen, waardoor Lodewijk XIV veel betere militaire posities kreeg voor een oorlog tegen Nederland dan in 1672.[37] Het andere oorlogsgebied tussen 1672 en 1678 was de Oostzee, waar de Deens-Nederlandse vloot in 1676 bij de eilanden

Öland en Langeland en in de golf van Köge (1677) de Zweedse vloot overwon, die aan de kant van Frankrijk vocht.[38] De vrede van Nijmegen in 1678 maakte een eind aan de oorlog, maar betekende eigenlijk geen oplossing. Nederland vreesde verder voor de oplevende expansieve Franse politiek, en niet zonder reden. Reden tot ongerustheid was er vanwege de zogenaamde reünie-kamers, die Lodewijk XIV in 1679 opstelde, met de bedoeling om een rechtsgrond te creëren voor het terugkrijgen van Duitse gebieden die ooit tot de Franse kroon hadden behoord. In 1681 bezetten Franse troepen Straatsburg en ook andere territoria. In 1682 werd in Laxenburg een anti-Frans verbond tussen de keizer en de rijksvorsten gesloten, en in het daaropvolgende jaar sloot het Duitse Rijk met Nederland, Spanje en Zweden een coalitie. Een nieuwe Europese oorlog dreigde te beginnen, maar de aanval op Wenen door de Franse bondgenoot het Ottomaanse Rijk, schoof dit voorlopig op de lange baan, omdat de Habsburgers op Hongaars grondgebied oorlog voerden. Lodewijk XIV maakte gebruik van deze gunstige situatie en viel Luxemburg binnen, zodat keizer Leopold in 1684 de verbonden moest erkennen.[39]

In 1685 herriep Lodewijk XIV het edict van Nantes (1587), wat nieuwe complicaties veroorzaakte. De vanuit Frankrijk naar protestantse landen vertrekkende Hugenoten zorgden voor nieuwe tegenstellingen. In twee jaar tijd (1685/86) verlieten meer dan 100.000 mensen Frankrijk, hun aantal liep op tot 200.000 rond 1700.[40] In Nederland vonden 35.000 hugenoten een toevlucht, maar ook Engeland en Brandenburg vormden voor velen van hen een toevluchtsoord. Derhalve werd de geloofssolidariteit en het anti-Franse gevoel onder de protestantse landen versterkt. In 1685 vernieuwde Brandenburg zijn verbond met Nederland, waar Zweden (een bondgenoot van Frankrijk) en ook keizer Leopold mee akkoord gingen. In Engeland liepen de politieke spanningen op door de binnenstromende Franse protestantse vluchtelingen maar ook doordat de katholieke Jacobus II de troon besteeg. Die kreeg namelijk net als Karel II, vanuit Parijs politieke ondersteuning voor de rekatholisatie van het land.[41] In Nederland maakte men zich zorgen over deze gebeurtenissen in Engeland; men vreesde voor een militair verbond tussen Engeland en Frankrijk, net als in 1672. In 1687 voerde Lodewijk XIV opnieuw de invoerrechten van 1667 in, die de Nederlandse handel zwaar troffen. Dit betekende tegelijk een schending van de vrede van Nijmegen, waardoor de kans op een toekomstige oorlog reëel werd. In 1688 riep Jacobus II de Engelse en Schotse regimenten die aan de Republiek verhuurd werden terug, wat in

Den Haag als de eerste stap naar een Engels-Franse coalitie werd beschouwd.

Om dit gevaar af te kunnen wenden, gaf stadhouder Willem III gehoor aan de uitnodiging van het Engelse parlement. Hij trad met zijn vrouw Mary Stuart als troonpretendent op en begon een vloot en een leger op te stellen om het Kanaal over te steken. Om de kosten te kunnen dragen, nam hij krediet op op de Amsterdamse kredietmarkt. Van zijn plannen bracht hij de Staten-Generaal pas in september 1688 op de hoogte, waar hij wees op het gevaar van een mogelijke Frans-Engelse coalitie en de Franse invoerrechten, die de Nederlandse handel grote schade konden toebrengen. Omdat Lodewijk XIV voor alle Nederlandse schepen in Franse havens een embargo instelde, ondersteunden alle rijke Nederlandse handelssteden, o.a. Amsterdam, de plannen van Willem III.[42] Hoewel een deel van het Engelse parlement hem voor de Engelse troon had uitgenodigd, ging aan de operatie propaganda vooraf om te beletten dat zijn komst naar Engeland als een invasie geïnterpreteerd zou worden. In Engeland werden 60.000 vlugschriften verspreid om uit te leggen waarom de vreemde troepen in Engeland arriveerden, iets wat sinds 1066 niet meer was gebeurd. Willem van Oranje kwam op 15 november 1688 aan in Zuidwest-Engeland met 500 schepen en een leger van 20.000 man. De koningsgezinde troepen boden nauwelijks tegenstand. Nadat de zogenaamde Rechtenverklaring, die de constitutionele inrichting van de staat garandeerde, was ondertekend, werd hij in april 1689 tot koning van Engeland gekroond. Ierland bleef in handen van Jacobus, Willem kon hem pas in 1690 bij de rivier de Boyne, ten noorden van Dublin, overwinnen.[43]

Frankrijk verklaarde Nederland de oorlog, want Willem had Jacobus II onttroond, maar moest zich eerst bezighouden met de anti-Franse Augsburgse Liga. Deze liga kwam als volgt tot stand. In 1685 overleed de laatste keurvorst van de Palts uit het Simmern-huis. Hij werd door de katholieke Filips Willem uit het Neuburg-huis opgevolgd. Omwille van Liselotte, de schoonzuster van Lodewijk XIV, stelde hij prijs op de Palts, een van de keurvorstendommen van het keizerrijk, en stuurde er troepen naartoe. Als antwoord op de Franse machtaspiraties brachten de keizer en talrijke rijksvorsten op 9 juli 1686 de Augsburgse Liga tot stand.[44] In die tijd nam het aanzien en de importantie van Wenen toe, want nadat het de Turken had kunnen verslaan, begon het met tegenaanvallen. Het won in Boeda (1686), in Mohács (1687) en in 1688 kon het Nándorfehérvár opnieuw bezetten. Binnen vijf jaar verjoegen de Habsburgers de Turken uit het grootste deel van Hongarije.[45] Lodewijk XIV besloot zijn politieke ei-

sen te formuleren voordat de Turken nog zwakker werden en de troepen door de keizer aan de monding van de Donau zouden worden verslagen. Hij wilde zijn eigen kandidaat laten erkennen als aartsbisschop van Keulen (en keurvorst), verder verlangde hij van de keizer het erkennen van de verbonden. Toen Leopold tot geen van beide bereid was, begon er een nieuwe oorlog, waarin, met dank aan de inspanningen van stadhouder-koning Willem III, een nieuwe Europese coalitie tegen Frankrijk gevormd werd. De Habsburgers, het Duitse keizerrijk, Nederland, Engeland, Zweden, Spanje en Savoye wilden de situatie en het evenwicht van de vrede in Munster en de Pyreneeën herstellen.[46] De oorlog van de Augsburgse Liga (of de successieoorlog van de Palts) begon in 1688, en was het eerste deel van een tot 1714 durende oorlog, de zogenoemde Spaanse successieoorlog.[47] Omdat de machtsverhoudingen in evenwicht waren, duurde de strijd tot 1697, bijna een decennium lang, waardoor de staatskassen aanzienlijk werden belast.[48] De oorlog eindigde met algemene uitputting. Na lange onderhandelingen werd in september 1697 de Vrede van Rijswijk gesloten, die besliste dat de status-quo van voor de oorlog hersteld moest worden. Lodewijk XIV zag af van verdere ondersteuning van Jacobus II en erkende Willem III als koning van Engeland. Ook herstelde hij de omvang van de invoerrechten die in de Vrede van Nijmegen waren vastgelegd. Deze stap diende de Nederlandse handelsbelangen. Verder mocht hij troepen in Zuid-Nederlandse steden en vestingen stationeren, om de grenzen van de Zuidelijke Nederlanden te beschermen. Frankrijk gaf gebieden terug die het had bezet, deed afstand van Catalonië, Casale, Nizza, Pinerolo en de nieuwe Amerikaanse veroveringen (de golf van Hudson, Newfoundland). Daarnaast hield het niet langer vast aan de persoon van de erfgenaam van de Palts en aan die van de aartsbisschop van Keulen. De coalitie die door Willem van Oranje gevormd was, kon de Franse hegemonie een halt toeroepen, maar niet op grond van de vrede van 1648 of 1659. De Vrede van Rijswijk (1697) behandelde belangrijke kwesties als de Spaanse successie niet. Een nieuwe oorlog was dus te verwachten en de anti-Franse Engels-Nederlandse alliantie (onafhankelijk van de persoon van Willem van Oranje) en de Augsburgse Liga bleven bestaan.[49]

De Spaanse koning Karel II benoemde in zijn testament Filips van Anjou, de kleinzoon van Lodewijk XIV, tot zijn erfgenaam. In naam van zijn kleinzoon viel de Franse koning de Spaans-Nederlandse vestingen binnen en verdreef het Nederlandse garnizoen. Om de positie van de Oranjes te verzwakken, erkende hij de troonpretendent Jacobus Stuart als koning van Engeland. Door de Franse Compagnie van Guinea verwierp hij het mono-

polie op de slavenhandel van de Spaanse kolonies in Amerika, wat de Engelse en Nederlandse handelsbelangen schond. Hij verzekerde Franse kooplui van exclusieve handelsconcessies in de Spaanse kolonies. Engeland en Nederland waren bereid, vanwege de Franse machtsambities die de status-quo en hun handelsbelangen bedreigden, om samen met de Habsburgers, die ontevreden waren n.a.v. de Spaanse successie, een nieuwe oorlog te beginnen. Op 4 september 1701 kwam het laatste grote diplomatieke werk van Willem III tot stand, de Oostenrijks-Engels-Nederlandse 'Haagse Alliantie'. Ook Portugal, Savoye en enkele rijksvorstendommen (Hannover, Brandenburg) sloten zich hierbij aan.[50] Nederland nam meer dan een decennium lang op een offensieve wijze aan de Spaanse successieoorlog deel, maar na de vrede van Munster ging zijn rol als grote mogendheid verloren; de oorlogen en de uitgaven gingen zijn kracht te boven. Nederland, dat 1,8 miljoen inwoners had in 1710, had een leger van 130.000 soldaten, terwijl dat er twintig jaar eerder slechts 73.000 waren geweest. Frankrijk, dat 19 miljoen inwoners had, beschikte tijdens de Spaanse successieoorlog over een leger van 400.000 soldaten. De Republiek werd dus veel meer met uitgaven belast dan Frankrijk.[51] Ook de handelsbelangen op de Oostzee vergden veel krachten van Nederland. Het moest gelijktijdig met de Spaanse successieoorlog ook deelnemen aan de Noorderoorlog (1700-1721). Engeland en Nederland ondersteunden Zweden, dat door een Saksisch-Pools-Russisch-Deense coalitie werd bedreigd; hun gemeenschappelijke vloot drong de Deense oorlogsschepen terug naar de haven van Kopenhagen, en in de herfst voer men naar Riga, om die stad te helpen zich te verdedigen tegen de Saksisch-Poolse troepen.[52] Een oorlog tegen Frankrijk was tot de dood van keizer Jozef I (1711) de belangrijkste bedreiging voor Nederland. Vanaf dat moment werd het gevaar reëel dat de Spaanse en Habsburgse gebieden zich zouden verenigen, waardoor in plaats van een Franse hegemonie een Habsburgse hegemonie zou ontstaan. Daarom begonnen er in het jaar daarop in Utrecht Engels-Nederlands-Franse vredesonderhandelingen. Het Habsburgse Rijk begon alleen oorlog te voeren tegen Lodewijk XIV. Op grond van de Vrede van Utrecht (11 april 1713) kreeg Nederland een reeks van Zuid-Nederlandse vestingen en mocht het de monding van de Schelde gesloten houden, waardoor Antwerpen geen concurrentie voor Amsterdam betekende. Vanaf 1672 voerde Nederland bijna 40 jaar lang met kortere of langere onderbrekingen oorlog tegen Frankrijk. Deze oorlog ging zijn krachten ver boven; waardoor het zijn status als grote mogendheid verloor. Het werd nu slechts een bondgenoot van Engeland,

maar was wel verzekerd van zijn veiligheid, waarvoor het zo lang had moeten vechten.[53]

In het Nederlands vertaald door Réka Bozzay

Eindnoten:

1 Over de Nederlandse vrijheidsoorlog, de Unie van Utrecht en de Vrede van Munster, zie nog: Wittman Tibor: *Németalföld aranykora.* Budapest, 1965, 64-136; Richard van Dülmen: *Entstehung des frühneuzeitlichen Europa, 1550-1648*. Frankfurt am Main, 1982, 370-376, 409-411; Geoffrey Parker: *Der Aufstand der Niederlande. Von der Herrschaft der Spanier zur Gründung der Niederländischen Republik 1549-1609*. München, 1979.
2 Fritz Dickmann: *Der Westfälische Frieden*. Münster, 1972; Konrad Repgen: Der Westfälische Friede: Ereignis und Erinnerung. In: *Historische Zeitschrift*, 267 (1998), III, 616-618.
3 Johan Huizinga: *Hollandia kultúrája a 17. században*. Budapest, 2002, 33.
4 Heinz Schilling: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül - a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. In: *Történelmi Szemle*, 2003, Nr. 3-4., 201-202.
5 Wittman: *ibidem*, 173.
6 Huizinga: *ibidem*, 33., Pierre Chaunu: *A klasszikus Európa.* Budapest, 2001, 89.
7 Immanuel Maurice Wallerstein. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983, 488; P. Chaunu: *ibidem*, 83.; Over de prioriteit van de Nederlandse wereldhandel zie nog Jonathan I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*. Oxford, Clarendon, 1989.
8 Papp Imre: *A Napkirály. XIV. Lajos élete és kora.* Budapest, 1989, 61-62.
9 Roland Mousnier: A Fronde. In: *Világtörténet*, 1981, Nr. 2., 45-60.; Perry Anderson: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989, 125-126; *Franciaország története. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig.* Red. Georges Duby. I. Budapest, 2005, 566-569; Ernst Heinrich Kossmann: *La Fronde.* Leiden, 1954.
10 Hierover zie: Günther Franz: *Der Dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk. Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Agrargeschichte*. Stuttgart-New York, 1979. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 7.)
11 Van Dülmen: *ibidem*, 175; Hajo Holborn: *Deutsche Geschichte in der Neuzeit. Das Zeitalter der Reformation und des Absolutismus (bis 1790)*. Frankfurt am Main, 1981, 355; Rudolf Vierhaus: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus*. Göttingen, 1984, I, 13-22.
12 *The Oxford History of Britain*. Ed. Kenneth O. Morgan. Oxford, 1988, 367-377.
13 Robert Bohn: *Dänische Geschichte*. München, 2001, 59-68.
14 Hierover zie: Charles R. Boxer: *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800*. London, 1965.
15 Wittman: *ibidem*, 181.
16 Chaunu: *ibidem*, 93.; Huizinga: *ibidem*, 27.
17 Wittman: *ibidem*, 181.
18 Maarten Roy Prak: *Hollandia aranykora. A Köztársaság talánya.* Budapest, 2004, 47.
19 Charles Wilson: *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars*. Cambridge, 1957.
20 Chaunu: *ibidem*, 95; Prak: *ibidem*, 49.
21 Chaunu: *ibidem*, 446.
22 Chaunu: *ibidem*, 95; Prak: *ibidem*, 49.
23 Chaunu: *ibidem*, 446.
24 Prak: *ibidem*, 49; Hahner Péter: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648-1815*. Budapest, 2006, 94.
25 Hahner: *ibidem*, 94.
26 Prak: *ibidem*, 50.
27 Paul Zumthor: *Hollandia hétköznapjai Rembrandt korában*. Budapest, 1985, 305.
28 Anderson: *ibidem*, 241.
29 Chaunu: *ibidem*, 96; Boxer: *ibidem*, 101.
30 *The Oxford History of Britain, ibidem*, 377-379.
31 Vierhaus: *ibidem*, 155.
32 Prak: *ibidem*, 51.
33 Chaunu: *ibidem*, 104.
34 Vierhaus: *ibidem*, 155.
35 Hahner. *ibidem*, 100.

36 Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Budapest, 1992, 98; Chaunu: *ibidem*, 97; Prak: *ibidem*, 53-56.
37 Vierhaus: *ibidem*, 156; Anderson: *ibidem*, 130.
38 Fodor Imre: *Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig*. Budapest, 2001, 171-172; Matti Klinge: *Die Ostseewelt.* Helsinki, 1994, 77-78; Bohn: *ibidem*, 78.
39 Vierhaus: *ibidem*, 157-158; Papp: *ibidem*, 174.
40 Papp: *ibidem*, 229-232; Kennedy: *ibidem*, 100; Chaunu: *ibidem*, 110.
41 Vierhaus: *ibidem*, 158-159.
42 Prak: *ibidem*, 57-58.
43 zie. *The Revolution of 1688-89. Changing perspectives.* Ed. Lois G. Schwoerer. Cambridge, 1992; Eveline Cruickshanks: *The Glorious Revolution.* New York, 2000.
44 Papp: *ibidem*, 234; Vierhaus: *ibidem*, 159.
45 R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország visszafoglalása, 1683-1699.* Budapest, 1987; Barta János: *Budavár visszavétele.* Budapest, 1985; Robert John Weston Evans: *The making of the Habsburg Monarchy.* Oxford, 1979.
46 Derek McKay, H.M. Scott: *The Rise of the Great Powers 1648-1815*. London, 1983, 43-51; Kennedy: *ibidem*, 99.
47 Vierhaus: *ibidem*, 159-160.
48 Over de oorlog: G.N. Clarke: *The Dutch Alliance and the war against French trade 1688-1697.* New York, 1971.
49 Hahner: *ibidem*, 107; Vierhaus: *ibidem*, 161-165.
50 Vierhaus: *ibidem*, 166.
51 André Corvisier: *Armies and the Societies in Europe 1494-1789.* Bloomington, 1979, 113; Carlo M. Cipolla: *Before the Industrial Revolution: European society and economy 1000-1700*. London, 1980, 4.
52 Fodor: *ibidem*, 184.
53 Hahner: *ibidem*, 111-117; Prak: *ibidem*, 60; Vierhaus: *ibidem*, 168.

Klára Papp

De historische achtergrond van het predikantenproces in Hongarije

De historische achtergrond van het proces van de Hongaarse predikanten hangt nauw samen met de conflicten tussen het Habsburgse hof en de Hongaarse standen. Het is ook sterk verbonden met de diplomatieke gebeurtenissen in Europa in de 17de eeuw.

De eerste helft van de 17de eeuw was een periode waarin de Hongaarse standenmaatschappij meer macht kreeg. Na de Bocskai-opstand werd de Vrede van Wenen gesloten, en dat maakte het mogelijk dat een palatinus (*nádor* in het Hongaars) kon worden gekozen. Toen Miklós Eszterházy als zodanig politiek actief werd, kon men de specifieke interesses van de Hongaarse standen beter ten uitvoer brengen. De palatinus probeerde altijd de belangen van de Hongaarse adel met de verwachtingen van de koning in overeenstemming te brengen. Om sommige voorrechten te kunnen behouden, kwam de hoge adel de koning in bepaalde religieuze kwesties tegemoet. Dit had echter een hoge prijs. In de eerste helft van de 17de eeuw veranderde het confessionele beeld van het Habsburgse landdeel (het zogenaamde Koninklijk Hongarije). De situatie in de Vijftienjarige Oorlog - toen slechts 3 aristocraten katholiek waren - veranderde snel. De grootgrondbezitters keerden terug tot het katholicisme, vooral in de tijd dat Péter Pázmány aartsbisschop van Esztergom was. Door van religie te wisselen, verbeterden de families van de grootste landheren hun carrièrekansen. Hierdoor waren ze ook sterker aan het Habsburgse vorstenhuis gebonden.[1] zieke opleving een grote rol gespeeld. Door de oprichting van de katholieke universiteit

in Nagyszombat werd aan de gerekatholiseerden geestelijke steun gegeven.

In het oosten van het land, ongeveer het gebied van de Kamer van Szepes, lagen de confessionele verhoudingen anders. De vorsten van Zevenburgen namen aan de Dertigjarige Oorlog deel en door de vrede met de Habsburgers kreeg het Zevenburgse Vorstendom dit gebied erbij. Daardoor verliep de rekatholisatie hier langzamer en won de protestantse godsdienstvrijheid terrein. De zogenaamde vrije koninklijke steden in Opper-Hongarije, die grotendeels luthers waren, konden op deze wijze de kerkelijke hiërarchie en het kerkelijk bestuur bewaren, en ook hun stedelijke zelfbestuur behouden. (Deze hiërarchie en dit bestuur werd destijds door de palatinus György Turzó tot stand gebracht.)

In de tweede helft van de 17de eeuw werd het evenwicht in de binnen-en buitenlandse politiek van de laatste vijftig jaar evenzeer verstoord. Het politieke standpunt van de standen van het Koninklijk Hongarije was anti-Turks, deze houding verwachtte men vanaf 1526 (Ferdinand van Oostenrijk) van alle koningen. Eszterházy baseerde zijn concept op de militaire opdrachten van de standen. Hij wilde de militaire rol van de palatinus in de strijd tegen de Turken verstevigen en bovendien meer financiële middelen om in dit gebied over financiële kwesties te kunnen beslissen. Verder wilde hij de diplomatieke activiteiten intensiveren en de palatinus met voldoende personeel omringen.

(Het is echter opmerkelijk dat in de eerste helft van de 17de eeuw de oorlogen in dit landsdeel weinig mogelijkheid tot een anti-Turkse houding boden. De oorlogen werden namelijk niet tussen de Turken en de Habsburgers gevoerd, maar tussen de vorst van Zevenburgen, met Turkse steun, en het Koninklijk Hongarije.)

In het midden van de 17de eeuw gaf het Osmaanse Rijk zijn passiviteit op en strafte het de Zevenburgse vorst György Rákóczi II, omdat hij tegen hun wil een veldtocht ondernam. Deze militaire actie liet enerzijds de kracht en de veroveringsdrang van de Turken zien. Anderzijds beperkte ze eerst de activiteiten van het vorstendom Zevenburgen en dwong het later tot een langdurige passiviteit. De tijdgenoten beschouwden de val van Várad[2] als een symbolische gebeurtenis. Bij de standen van het Koninklijk Hongarije wekte deze gebeurtenis solidariteit, en angst om het eigen gebied te verliezen. Bovendien deed het de vroegere anti-Turkse gevoelens opleven.

Er kwamen veranderingen in Zevenburgen toen prins Leopold de Hongaarse koning werd. Nadat Ferdinand III gestorven was en ook diens op-

volger, Ferdinand IV, overleed, kwam Leopold aan de macht. Hoewel hij nog weinig op regeren was voorbereid, werd hij op 2 april 1657 tot koning gekroond en in 1658 werd hij ook keizer.[3] Leopold beloofde aan de rijksdag in Regensburg dat hij een veldtocht tegen de Turken zou organiseren, als hij tot keizer gekozen zou worden. Dit deed hij echter niet uit oprechte overtuiging, maar uit politieke berekening. De gebeurtenissen in de daaropvolgende jaren maken dat duidelijk.

De standen drongen natuurlijk aan op militaire steun tegen het Turkse gevaar dat Zevenburgen bedreigde. De Zevenburgse vorst György Rákóczi II, en later János Kemény, hadden de keizer hierom gevraagd. Omdat Leopold niet wilde dat hij en zijn land werden blootgesteld aan tegenaanvallen van het Osmaanse Rijk, stuurde hij Rajmondo Montecuccoli en zijn leger slechts met een beperkte opdracht op weg. Leopold sloot eigenlijk een akkoord met de Turken: Montecuccoli en zijn leger zouden zich terugtrekken als de Turken de vrede garandeerden, d.w.z. als de Turken een geschikte kandidaat voor de Zevenburgse troon konden vinden. Over de werkelijke achtergrond van deze bijzondere oorlog wisten de Hongaarse standen niets. Ze namen alleen maar waar dat de keizerlijke opperbevelhebber hen in een pamflet gispte. Volgens dat pamflet hinderden ze de veldtocht, veroorzaakten zij moeilijkheden bij de materiële voorziening van het leger en ondersteunden ze hem niet als dat wel verwacht werd. Toen daarop Mihály Apafi tot vorst gekozen werd, keerde Montecuccoli volgens de geheime overeenkomst uit Kolozsvár[4] terug. Het optreden was dus geen militair succes. Maar wel had het feit dat door de gebieden in Opper-Hongarije opnieuw Duitse legers hadden gemarcheerd, een belangrijk psychologisch effect, omdat het liet zien dat een anti-Turkse oorlog mogelijk was.

Tegelijkertijd werd ook duidelijk dat er geen vertrouwen meer bestond in Zevenburgen wat steun betreft in de strijd tegen de Turken. Zevenburgen verzonk voor een decennium in algehele passiviteit De Opper-Hongaarse gebieden die tot nu toe tot de Zevenburgse belangenssfeer hadden behoord, voelden nu voor de eerste keer dat ze er helemaal alleen voor stonden.

Al tijdens de landdag in 1655 werd het duidelijk dat de Hongaarse standen onderling verdeeld waren. Op deze landdag wilden ze een palatinus kiezen, maar het werd duidelijk dat de koning hun kandidaat Miklós Zrínyi had gepasseerd. Zrínyi had ervaring in militaire, theoretische en praktische zaken, hij behoorde tot de kring van de grote palatinus Miklós Eszterházy. Zrínyi wist vanwege de geografische ligging van zijn land-

goederen meer over de actuele situatie op Turks gebied dan de meeste van zijn tijdgenoten. Ferenc Wesselényi, die net tot de hoge adel was verheven, werd als palatinus gekozen. In tegenstelling tot Zrínyi en Nádasdy was Wesselényi het niet eens met het optreden van de jonge György Rákóczi tegen Polen,[5] maar met de hulp aan Zevenburgen stemde hij wel in.

Op de landdag in 1662 werden alle problemen geïnventariseerd. Zrínyi en de edelen die hem ondersteunden (Ádám Batthyányi, István Csáky enz.) vreesden voor een Turks offensief en bespoedigden daarom een noodzakelijk tegenoffensief. Zrínyi bouwde nog in vredestijd op Turks gebied Zrínyi-Újvár op. Hij wilde namelijk de bevoorradingswegen van de Turken afsnijden en daarmee in het zuiden een militair conflict provoceren. Het hof vond de Donau natuurlijk de belangrijkste verdedigingslinie.

De kwestie van de geloofsvrijheid voor de protestanten kreeg duidelijk meer aandacht dan vroeger, vooral omdat Leopold voor een optreden tegen de protestanten ijverde. Wesselényi zelf berichtte dat er maar vier protestantse families in de hoge adel van het Koninklijk Hongarije te vinden waren. Tegelijkertijd werd in een rapport uit het jaar 1674 geschreven dat drievierde van de bevolking van het land protestants was.[6] Op de landdag in 1662 vonden de protestantse afgevaardigden van de 13 provincies uit Opper-Hongarije de geloofskwestie zo slecht geregeld dat ze Pozsony[7] uit protest meteen verlieten. Aan het eind van het jaar 1661 keerden Zsófia Báthory en haar zoon Ferenc Rákóczi I terug tot het katholieke geloof. Op hun landgoed in Opper-Hongarije werden zij juist de meest strijdbare vertegenwoordigers van de contrareformatie. De weduwe riep jezuïeten naar haar landgoed en voerde een totaal andere politiek dan Zsuzsanna Lórántffy (de vrouw van György Rákóczi I) en haar zonen. Vroeger werden de protestanten gesteund, terwijl hun predikanten nu verjaagd werden. Kerken en scholen werden bezet en ook tegen het protestantse college in Sárospatak werd opgetreden. In de lente van 1663 kreeg ook Ferenc Nádasdy, de opperrechter scherpe kritiek vanwege de gewelddadige bekeringsacties. Van hem werd verwacht dat hij een einde zou maken aan de bezetting van de kerken. Dit was een voorwaarde om tot een consensus te komen, wat noodzakelijk was voor de strijd tegen de Turken.[8]

FRANCISCVS VESSELENI de HADAD PERPET. ac MYRAN. ADMINIST. PRET. S. FILEK. S.C.R.M CONS. CAM. et PARL. REG. HVNG. SVP. SVP. GEN. COM.
QVOD EST FACIENDVM NON EST
PROCRASTINANDVM.
1649.

Palatinus Ferenc Wesselényi

Deze oorlog maakte het land weer tot een bolwerk van het christendom. Zrínyi begreep dat de steun van de Hongaarse adel en van de soldaten in de grensburchten belangrijk was, maar dat ze tegen de Turken niet over voldoende militaire kracht beschikten. Daarom wendde hij zich tot de protestantse Duitse vorstendommen, tot de Franse koning (Lodewijk XIV) en tot de keizer. De standen van het Keizerrijk zagen het gevaar en besloten in plaats van financiële ondersteuning een leger samen te stellen en naar Hongarije te sturen. Daarom verschenen er in de zogenaamde winterveldtocht ook buitenlandse soldaten onder de leiding van Zrínyi. In heel Europa heerste enthousiasme, toen de brug van Eszék in brand was gestoken en Zrínyi met zijn legers tot diep in het gebied van de Turken militaire acties kon voeren. Maar het hof ontnam Zrínyi de leiding, de veldtocht in 1664 ging niet meer onder zijn leiding verder. Het standpunt van Wenen bleek duidelijk uit het optreden van Montecuccoli toen hij Zrínyi-Újvár aan de vijand overliet. Ondanks het feit dat men bij Szentgotthárd een belangrijke veldslag tegen de Turken gewonnen had, werd er met de Turken snel vrede gesloten. Zrínyi zelf kende de afloop van deze situatie niet, hij schreef aan één van zijn vrienden: ‘alleen de goede God weet, wat hier zal gebeuren’. Het Habsburgse Hof gaf de Hongaren duidelijk te kennen dat het niet volgens hun plannen wilde politiek bedrijven. De standen vatten het als een eenduidige belediging op dat ze niet bij de vredesonderhandelingen in Vasvár betrokken werden.

De rol van Zevenburgen was heel bijzonder. Apafi kon zich niet onttrekken aan de aanval op het Koninklijk Hongarije deel te nemen. In 1663 werd in zijn naam bekendgemaakt dat de Hongaarse standen zich bij de Turken moesten aansluiten. Dit wekte veel verontwaardiging. Wesselényi (de palatinus) vond het ook fataal dat het opstellen van anti-Turkse legers zo moeizaam verliep. Hij kon in de provincies immers heel moeilijk en alleen kleine adellijke legers organiseren.[9]

In deze situatie bleek hoe slecht het was geweest dat Leopold bij de Vrede van Vasvár van de versterking van Zevenburgen had afgezien. In het vredesverdrag werd namelijk niet alleen goedgekeurd dat Várad in Turkse handen bleef, maar werd ook de verwoesting van Székelyhíd geaccepteerd.[10]

De situatie na de Vrede van Vasvár begunstigde duidelijk de ontwikkeling van de standenbeweging, hoewel Zrínyi, de leider van de anti-Turkse oorlogen, tijdens een jachtpartij gestorven was. Op 18 november 1664 werd hij in het bos van Kursanetz door een ever gedood. Daarom kon hij

op 25 november niet aanwezig zijn op de vergadering in Wenen, die door het hof samengeroepen was om alle ontevredenheid weg te nemen.

Daar probeerde Lobkovitz de gebeurtenissen voor Péter Zrínyi, Nádasdy, Wesselényi en Lippay in een nieuw licht te stellen, toen hij verklaarde dat Zevenburgen onafhankelijk bleef. De provincies Szabolcs en Szatmár gingen terug naar het koninkrijk. In Érsekújvár[11] kreeg men het recht om een nieuwe vesting te bouwen die de oude kon vervangen.[12] Op deze positieve opsomming kwam een stortvloed van bezwaren als antwoord: 'Van Pozsony tot Szendrő staat het land open voor de Turken, ... overal is ellende en verwoesting'.[13]

Leopold benoemde in januari 1665 Péter Zrínyi tot banus van Kroatië, desondanks was de samenzwering tegen de Hongaren slechts een kwestie van tijd. Het bleek nu dat de hoge adel geringe organisatorische vaardigheid en weinig politieke scherpzinnigheid had. Aartsbisschop Lippay probeerde in het begin Péter Zrínyi verdere acties af te raden. Hij meende: 'de tijd van de daden is nog niet gekomen. De keizer laat elke stap van u volgen. Als u nu iets zou doen, dan is er zeker iemand die u zou verraden.'[14]

Op 20 september 1665 legde, Wesselényi, de palatinus, inderdaad de eerste steen van de nieuwe vesting (Leopoldvár,[15] of in enkele oudere bronnen ook Leopoldújvár genoemd), maar de verdere bouw van de vesting liet natuurlijk nog op zich wachten. Het land was vol klachten vanwege de verwoestingen van de Turken en vanwege al de weggevoerde personen. De oratie van Nádasdy belicht ook andere aspecten van de ontevredenheid: 'De verontwaardiging was groter wanneer de Hongaren tien runderen stalen, dan wanneer de Turken hun gebied in Hongarije nog eens met tien kilometer hadden uitgebreid.'[16] Hoewel het Hof beloofde dat de Duitse legers het land zouden verlaten, wilde het zijn belofte niet uitvoeren, omdat het de versterkte grensvestingen niet wilde verzwakken. Bovendien wilde het vermijden dat Hongaren een gewapend conflict met de Turken zouden provoceren. Maar omdat het Hof geen geld had om de soldaten te betalen, verwachtten de soldaten nog steeds dat de Hongaarse bevolking voor hen zou zorgen.

Op 3 januari 1666 stierf György Lippay (aartsbisschop van Esztergom). Zijn opvolger werd György Szelepcsényi, die als leerling van Pázmány 22 jaar lang kanselier was geweest. Szelepcsényi was sterk gebonden aan de Habsburgers, hij had zijn carrière duidelijk aan het Habsburgse Hof te danken.

De palatinus Wesselényi benutte begin maart 1666 het trouwfeest van Ilona Zrínyi en de jonge Ferenc Rákóczi in Makovica om enkele van zijn aanhangers in de nabijgelegen badplaats Stubnya te kunnen ontmoeten. Hij zorgde ervoor dat er verdere afspraken werden gemaakt tussen de magnaten. Op grond van deze contacten werd een akte van verband opgesteld: tussen Péter Zrínyi en Wesselényi (april 1666), tussen Wesselényi en de opperrechter (*országbíró* in het Hongaars) Ferenc Nádasdy (juli 1666), en ten slotte tussen alle drie de heren onderling. Deze laatste bondsakte werd op 19 december 1666 in Wenen gesloten.[17]

Volgens de bondsakte:

> [...] En hoewel, ... de Hongaarse natie de andere christelijke landen wil beschermen, en het zichzelf als een schild opwerpt tegen de heidenen die de hele wereld willen veroveren en in hun macht willen hebben. De Hongaren strijden onafgebroken tegen hen waarbij hun eigen bloed vloeit ... in deze strijd werden de Hongaren soms direct door de vijand, soms indirect zwaar verminkt, maar ze werden ook verminkt door diegenen die de Hongaren hadden moeten beschermen. Wij vonden het noodzakelijk dat wij ons met ons drieën op grond van ons geloof verplichten zulke ernstige zaken geheim te houden. Alleen op deze manier kunnen we onze goede voornemens uitvoeren. Wij doen dit opdat deze kleine natie tot het christendom zal blijven behoren en het land binnen deze benarde grenzen behouden blijft...[18]

Hoewel van de plannen veel verwacht werd, leken deze in 1667 tot stilstand te komen. Op 17 maart stierf namelijk Wesselényi, de geestelijke vader van de beweging.[19] Eerder nog op 23 augustus 1666 had Wesselényi in zijn burcht in Murány een raad bijeengeroepen. Hier werden, met medewerking van de vorst van Zevenburgen, risicovolle pogingen op het terrein der buitenlandse politiek gedaan. Om tegen het Habsburgse Hof te kunnen optreden, wilden ze de Turken voor zich winnen. De opdracht die de palatinus op 27 augustus gaf aan de afgevaardigde van het Turkse Hof in Zevenburgen moest, tegen betaling van belasting, de onafhankelijkheid van de binnenlandse zaken van Hongarije en de vrije keuze van de Hongaarse koning garanderen. Bovendien wilde hij garanties dat Hongarije niet aan de oorlogen van de sultan moest deelnemen. De afgevaardigden van Zevenburgen (Mihály Teleki en Miklós Bethlen) overtuigden graaf István Thököly, één van de rijkste mannen van Opper-Hongarije,

om zich samen met András Kelczer bij de opstandelingen aan te sluiten. István Thököly was een van de grote financiers. Maar de diplomaten van vorst Apafi vonden geen steun, omdat het Osmaanse Rijk de net gesloten vrede met de Habsburgers niet wilde breken. De vrede was namelijk heel gunstig voor de Turken.

In mei 1668 werden Leopold en de Franse koning het eens over de verdeling van het Spaanse rijk, hoewel de opstandelingen juist dat jaar besloten tot een gewapende opstand over te gaan. (Het Franse hof maakte in augustus 1668 duidelijk dat het een opstand niet zou steunen.) De beweging had financiële middelen nodig. Vanuit het buitenland kon men echter geen hulp krijgen. Bovendien moest men zijn eigen maatschappelijke basis verder uitbreiden. De opstandelingen wisten dus wel wat ze nodig hadden, maar de aangewende methoden waren niet altijd succesvol en wekten soms ook ergernis. Er waren ook nieuwe ideeën over manieren om aan geld te komen (geld van Körmöcbánya[20] wegnemen, geld uit Kassa[21] krijgen, geld van Szelepcsényi krijgen enz.).[22] De aanval op een vracht van Joanelli uit Körmöc deed veel stof opwaaien.[23] (De aanval mislukte, omdat men een andere route zocht.) De kringen van het Hof kregen regelmatig nieuws over de samenzwering, zo konden ze de opstandelingen en hun activiteiten nauwkeurig in de gaten houden.

Het huwelijk van Ilona Zrínyi (dochter van Péter Zrínyi) was een goede gelegenheid om Ferenc Rákóczi (zoon van György Rákóczi) aan de beweging te binden. Péter Zrínyi beloofde Ferenc Rákóczi namelijk de macht over Zevenburgen, als ze überhaupt succes zouden hebben. Rákóczi sloot zich aan, maar zijn beslissing had tot resultaat dat Apafi en het vorstendom Zevenburgen zich terugtrokken. De aansluiting van Rákóczi bracht nog een ander probleem met zich mee. Men kon niet op steun van de provinciale adel rekenen als de acties van Zsófia Báthory tegen de protestanten verder gingen. Ferenc Rákóczi gaf uiteindelijk, om zijn goede bedoelingen te demonstreren, de inkomsten van de school in Sárospatak terug en ook nog 4000 forint voor de salarissen van de leraren. Hij beloofde ook de andere inkomsten terug te geven. Hij liet het gemeenschappelijke gebruik van de begraafplaatsen toe en ging ermee akkoord dat de lutheranen de roomskatholieke feesten niet hoefden te vieren. De overeenkomst werd ook op schrift gesteld en in aanwezigheid van getuigen van Rákóczi, Bocskai, Wesselényi, Szepesy, Bónis, Kazinczy, Zrínyi en Ferenc Nagy, ondertekend.[24]

De klachten hadden op een landdag behandeld kunnen worden, maar het Hof vond het niet nodig een landdag bijeen te roepen. In januari 1670

kwamen de afgevaardigden van de 13 provincies in Kassa samen, hoewel de vorst het verbood. Ze vroegen alweer dat de Duitse legers het land zouden verlaten en dat aan de protestantse klachten gehoor zou worden gegeven. Hun belangrijkste doel was echter om een eigen leger te werven. Op 9 april 1670 begon de opstand van de adel in Opper-Hongarije, toen Rákóczi in Sárospatak kolonel Starhemberg, de commandant van het Duitse garnizoen in Tokaj, gevangennam.[25] Zrínyi en Frangepán bewapenden zich ook, en de standen zwoeren op 20 maart in Zagreb trouw aan de *banus* (onderkoning van Kroatië). Niettemin onderwierpen ze zich in april aan de keizer. Toen ze in Wenen aankwamen, was er geen enkele plaats in Kroatië waar men zich niet aan de keizer had onderworpen.

Keizer Leopold zag al in mei 1670, dat 'de Hongaarse zaken in goede toestand waren, maar wilde de gelegenheid benutten, om de zaken in Hongarije anders in te richten.'[26] Toen in oktober 1670 met de trouwe magnaten onderhandeld werd, werd hun vanwege de langzame en trage procesgang gevraagd om het in de Hongaarse praktijk bijzondere 'judicium delegatum' te gebruiken. De keizer beloofde mogelijk mee te werken, en ook na afloop van de processen een landdag bijeen te roepen. Het is opmerkelijk dat aartsbisschop Szelepcsényi de gedachte opwierp, dat de Habsburgers voor altijd de koningen van Hongarije zouden kunnen blijven. Het Hof wees die gedachte af. De Habsburgers dachten namelijk dat de Hongaarse standen ook voorrechten wilden krijgen.[27]

De standen van het Koninklijk Hongarije bevonden zich door de Turkse dreiging in een eigenaardige situatie, die de raadgevers van de keizer na de diplomatieke isolering en na de vaak mislukte plannen op wilden heffen.

De rebellerende magnaten maakten zichzelf bekend voor het hof. Dat resulteerde in naamlijsten met daarop 150 namen van de rebelse edelen.

Tijdens deze intimidatie beschermde alleen Zsófia Báthory de belangen van haar eigen familie met succes. Daartoe aangespoord door zijn moeder accepteerde Ferenc Rákóczi in zijn burchten keizerlijke wachters toe te laten, hij distantieerde zich van de groep rebellen en sloot geen enkel verbond buiten medeweten van de keizer. Bij deze belofte hoorde ook dat hij 'zijn geschriften overhandigde en de rebellen vermeldde...'. Daarnaast moest hij zijn leger ontslaan, of ervoor zorgen dat zijn soldaten naar het keizerlijke leger overstapten. Bovendien ondersteunde hij de voedselvoorziening en het transport van het leger.[28] Volgens deze overeenkomst in februari-maart 1671 moest Rákóczi 200 000 forint contant en 150 000 forint in voedsel betalen, bovendien moest hij zijn landgoed in

Trencsény ter beschikking van de fiscus stellen. (Dit laatste was eigenlijk een pand, want Rákóczi kon het voor 50 000 forint terugkopen.)

Leopold bracht al in juli 1670 onder leiding van graaf Rottal de zogenaamde *Commissie van Lőcse* tot stand, die pas na 18 augustus met haar activiteiten begon.[29] Het Hof gaf geen volmacht aan de graaf, die met de Hongaarse adel goed kon opschieten. Volgens de berichten van de graaf hield het Hof het laatste woord altijd voor zichzelf. De commissie verhoorde tot eind oktober 152 getuigen die allemaal dezelfde 20 vragen uit Wenen moesten beantwoorden.[30] Rottal wilde ook de adel van de provincies in het proces betrekken, maar ze vonden niet in alle provincies geschikte personen voor deze zaak. De adel wilde legitieme processen en eiste dat de Duitse legers het gebied zouden verlaten. Deze eis bleek vanwege het grote aantal keizerlijke soldaten niet realiseerbaar.

Na hun arrestatie legden de belangrijkste personen van de beweging bekentenissen af. Dit bood de mogelijkheid al de ontevredenen die direct contact hadden met de leiders van de beweging, gevangen te nemen. De verdenkingen, de arrestatie en de inbeslagneming van landgoederen bestendigden de sfeer van angst onder de adel. Tot het eind van het jaar 1670 kwamen ongeveer 2000 edelen in de gevangenis. De waarde van de inbeslaggenomen landgoederen en bezittingen bedroeg enkele miljoenen forint.[31]

István Thököly, die als een volgeling van Nádasdy gold, bereidde zich midden november 1670 voor op het huwelijk van zijn dochter Katalin met Ferenc, de jongere broer van Pál Eszterházy. Maar het Hof gaf hem de opdracht om in zijn burchten Duitse wachters toe te laten en zichzelf aan de keizerlijke afgevaardigden over te geven. Deze opdracht werd door Pál Eszterházy overgebracht. Thököly verbleef met zijn twee dochters Mária en Éva in de burcht van Árva, en hij wendde zich met een verzoek tot de koning, terwijl hij Imre, zijn 13 jaar oude zoon, naar Zevenburgen stuurde.[32] Eszterházy riep ten slotte - nadat Heister hem lang daartoe aangemoedigd had - de burchtheer op zich over te geven. Maar Thököly weigerde, omdat hij vertrouwde op zijn sterke en ontoegankelijke burcht, die op rotsen was gebouwd. Thököly stierf echter kort daarna op 4 december 1670, en zijn aanhangers gaven de burcht over. Het hof stond niet eens toe het lichaam van Thököly volgens zijn laatste wil naar Késmárk[33] te brengen. In plaats van in het familiegraf werd hij begraven in de Thurzógrafkelder in de burcht van Árva. Zijn dochters werden gevangen genomen. De schatten van de familie werden door Heister geïnventariseerd en het goud, het zilver, de tapijten en de stoffen (met een waarde van onge-

veer 3 miljoen forint) werden in de lente van 1671 naar Wenen gebracht.[34]

Ferenc Csáky - de opperbevelhebber van Opper-Hongarije - was 40 jaar oud, toen hij op 17 november 1670 in Kassa overleed. Door zijn dood ontkwam hij aan het proces. Hij werd zonder ceremonie in de grafkelder in Szepesvár begraven. Net als in het geval van Thököly verwierf de fiscus zijn vermogen, en ook het vermogen van zijn vrouw, Erzsébet Czobor. Klára Mindszenty, zijn stiefmoeder, probeerde nog met de twee minderjarige kinderen van Illésfalva naar Zevenburgen te vluchten. Ze kreeg een vrijbrief van graaf Rottal, maar kapitein Strassaldo liet ze in Szatmár toch gevangennemen.[35]

Op 7 november 1670 waren ook de aanklachten tegen Péter Zrínyi en Ferenc Frangepán klaar. Hierin werden de magnaten majesteitsschenders genoemd. Ze werden ervan beschuldigd met de Turken samen te spannen en een samenzwering tegen het hof te organiseren. In de officiële tekst stond geschreven: 'diegenen die tegen de majesteit zondigen, plegen de grootste misdaad, omdat ze God beledigen, van Wie alle macht stamt, en Wiens gezicht op aarde de vorsten dragen...'.[36]

Alleen Zsófia Báthory was in staat in Munkács[37] en in Regéc aan de vluchtelingen bescherming te bieden. Munkács en Regéc waren namelijk nog niet door de Duitse troepen bezet. Eén van haar beschermelingen was bijvoorbeeld Péter Kazinczy, de griffier van de provincie Zemplén, die tot het katholicisme was overgegaan.

In december 1670 vergaderde men in Wenen over de vraag hoe men tussen 'schuldigen en onschuldigen' een onderscheid kon maken. Rottal adviseerde, volgens zijn ervaringen, matigheid en verzoening, Tamás Pálffy vond het bijeenroepen van een landdag wenselijk. Montecuccoli was voor een gewapende oplossing en ook Leopold wilde de standen niet voor een landdag bijeenroepen. Szelepcsényi die net als stadhouder was gekozen, wilde de overige zaken in Pozsony behandelen. Zijn voorstel werd aangenomen. De processen behoorden tot het zogenaamde judicium delegatum, de leden zetten ook het werk van de commissie van Lőcse[38] voort. De voorzitter was Leopold Rottal, de leden van de commissie waren Szelepcsényi, vice-opperrechter Ádám Forgách, István Zichy, en Majténi, rechter in afwezigheid van de koning (*személynök* in het Hongaars). Daarnaast werden ook nog dr. Ágoston Erhard (Oostenrijks raadsheer) en dr. János Hoffmann (advocaat) aangesteld. Het judicium delegatum in Pozsony kreeg in december zelfs de machtiging om mensen die eerder naar Zevenburgen waren gevlucht, te dagvaarden.[39] De koning maakte op

22 december in een open brief aan het land het feit van de samenzwering en de namen van de hoofdschuldigen bekend.[40]

In de lente van 1671 werd in Opper-Hongarije een nieuw onderzoek gelast, waardoor tientallen nieuwe getuigenverklaringen werden afgelegd. De edellieden van 13 provincies verklaarden bereid te zijn om onder de leiding van István Csáky (de broer van de overleden opperbevelhebber Ferenc Csáky) een delegatie naar Wenen te sturen. Deze delegatie zou als opdracht de verdediging van de gedaagden moeten krijgen, maar het hof verwierp dit voorstel.[41] Op 6 april 1671 werd over de zaak van Nádasdy, drie dagen later over de zaak van Frangepán, en nog later over de zaak van Zrínyi beslist. Het resultaat was dat alle drie op dezelfde dag terechtgesteld zouden worden. Dat beslisten de koning en zijn vertrouwelingen.

Op 30 april 1671 werd Nádasdy voor het stadhuis te Wenen onthoofd, Zrínyi in Wiener Neustadt en Ferenc Bódis in Pozsony, alle drie op dezelfde tijd. Ze lieten alle de dapperheid zien die in dit tijdperk 'gewenst' was. In de afscheidsbrief van Zrínyi staat: 'Godzijdank ben ik moedig voor de dood en ben ik er ook klaar voor.' Allen speelden hun vreselijke rol in 'het theater van de beulen' goed.[42] Tijdens de terechtstelling van Nádasdy in Wenen waren in de stad bijzonder strenge maatregelen getroffen. De strengheid van deze maatregelen weerspiegelde de strengheid van het vonnis.

> In de hele stad werd bijvoorbeeld bevolen dat alle burgers een dag voor de terechtstelling water moeten halen. 's Avonds werden de poorten van de stad vroeger dan gewoonlijk gesloten en er stonden overal meer soldaten op wacht...[43]

De gedaagden vielen niet uit hun rol, de strenge voorzorgsmaatregelen hadden het ook niet toegelaten. Als één van hen al een politiek effect had willen bereiken, had een trommelslag aan zijn woord een einde gemaakt.

De politici van die tijd zagen goed dat het grootste probleem een mogelijk verbond met de Turken was. Daardoor raakten de Hongaarse standen een opvallend kenmerk kwijt, dat vanaf 1526 hun politiek bepaald had. Hongarije was niet langer het bolwerk van het christendom, die opdracht lieten ze vrijwillig en eenduidig over aan de koning en aan het Habsburgse Rijk. Daarmee gaf het land aan de Europese publieke opinie de mogelijkheid om de verdere beslissingen van Leopold en zijn hof nader te verklaren. Na de opstand, die slecht georganiseerd was en nauwelijks succes had, was een nadere overeenkomst met het hof niet meer mo-

gelijk. De leiders van de standen leverden zelfs hun medestanders uit. De voorgeschiedenis van de opstand en de daaropvolgende genadeloze repressailles wekten in het buitenland sympathie op voor Hongarije en voor de Hongaarse adel, die tegen het hof in opstand was gekomen.

De beweging van magnaten en standen in de jaren 1660 noemde een paar klachten op: ten eerste werd het militaire streven als onbelangrijk beschouwd, ten tweede werd er opgetreden tegen protestantse kerken en personen. Door de afgezwakte positie van de standen kreeg de rekatholisatie immers een grotere kans. De teruggeworpen en geïntimideerde adel was niet meer in staat de vrijheid van eigen godsdienstoefening te beschermen. Leopold gaf al tijdens de commissie van Lőcse het bevel in de vrije koninklijke steden Lőcse, Eperjes[44] en Bártfa[45] één gebouw in iedere stad open te stellen voor katholieke erediensten. Vanwege mogelijk verzet voldeed Rottal niet aan dit bevel, maar vanaf de winter 1671 kwam de vraag opnieuw aan de orde. Het pro-katholieke streven werd ook door de Duitse soldaten ondersteund. Daarom ging men verder om de protestanten hun kerken te ontnemen en begon men katholieke missen te celebreren. In de drie bovengenoemde vrije koninklijke steden, en in Opper-Hongarije, kregen de katholieken alle oude kerken in handen. In september 1671, na de beëindiging van het judicium delegatum, probeerde Zsófia Báthory haar gebied (Hegyalja, in Noordoost-Hongarije) te zuiveren van ‘de preekstoelen van de pest’: ze verdreef de protestantse dominees, en de leraren en studenten van het college in Sárospatak, van haar grondgebied. Bovendien verbood ze haar lijfeigenen op straffe van boete een protestantse dominee te bezoeken, maar stond wel toe dat de lijfeigenen bij huwelijken en begrafenissen bij een katholieke priester terechtkonden. Spankau verjoeg in september de bewoners van het evangelische college in Eperjes, dat in 1666 door collectes werd gesticht. Bisschop György Bársony nam nieuwe kerken in bezit, terwijl de Battyhány's de protestantse predikanten niet alleen verdreven, maar sommigen ook direct als gevangenen naar Leopoldvár stuurden.[46] De Szent-Erzsébetkerk werd in november 1671 met hulp van het Duitse leger door de bisschop heroverd. Deze kerk werd op 25 november ook opnieuw ingewijd.[47] Tevergeefs stuurden de steden afgevaardigden naar Wenen (‘vanwege het geweld dat er gebeurd was’). Niemand wilde naar hun klachten luisteren. De koning liet ook vanwege het gezamenlijke optreden zijn misnoegen blijken.

Het hof probeerde aan het streven van de standen duidelijk een eind te maken en bracht het zogenaamde ‘Gubernium’ tot stand: tot 1681 werden geen landdagen meer bijeengeroepen en in de plaats van de palatinus

werd in 1673 Johann Caspar Ampringen tot gouverneur benoemd, die duidelijk de belangen van Wenen behartigde.

In wat nu volgt, bekijken we hoe de verordeningen van het hof tot het optreden tegen de predikanten hebben geleid.

Rottal wilde in januari 1671 Szelepcsényi en andere belangrijke magnaten voor zich winnen. Daarom nodigde hij 33 van hen in Pozsony uit, om met hen over de belangen van het hof te onderhandelen. Deze 33 magnaten vonden dat de financiële bijdragen op persoonlijke titel of op vrijwillige basis door de regio's moesten worden geleverd. Daarom schreven vijf van hen (Szelepcsényi, György Széchényi aartsbisschop van Kalocsa, Forgách, Miklós Pálffy, István Zichy) een brief naar de koning. Leopold verstuurde zijn bevel op 21 maart:

> Wij willen dat jullie allemaal zonder verontschuldiging, bezwaar, uitstel en verzet buigen voor de macht die God ons over jullie gaf, macht die we met de kracht van onze wapens handhaven. We willen namelijk niet onze goedhartigheid en genade in rechtvaardige strengheid veranderen, als we ons over het verraad tegen ons, over de belediging en samenzwering opwinden. We wilden dit alles te kennen geven, om alle mensen eraan te herinneren: als iemand onze toegeeflijkheid misbruikt, zal hij ook de afschuwelijke gevolgen van onze strengheid ervaren.[48]

De eerste stap van de Habsburgse macht was een grote belastingverhoging, maar een absolutistisch belastingdecreet kon men niet uitvoeren. De hervormingen op militair gebied waren ook niet helemaal succesvol. In het kader daarvan wilde men namelijk in de grensvestingen een aanzienlijk deel van de Hongaarse soldaten door Duitse soldaten vervangen. Op die manier hoopte men moderne strijdkrachten te hebben en bovendien wilde men beschikken over troepen die hun instructies direct uit zouden voeren. De uit de grensvestingen ontslagen soldaten kozen echter de kant van de vluchtelingen. Deze vluchtelingen waren edelen die in het Zevenburgse Vorstendom toevlucht zochten. Vanaf 1672 steunden ze de opstandelingen (in het Hongaars ‘kuruc’ genoemd) die Opper-Hongarije aanvielen. De opperbevelhebbers in Opper-Hongarije streefden ernaar deze soldaten geleidelijk aan weer in de grensvestingen in dienst te nemen.

Het contrareformatorische streven van het hof stuitte op de in dit gebied rondstropende opstandelingen en dit had ernstige consequenties. Het hof in Wenen dacht dat er een eenduidige relatie te ontdekken viel tussen

de aanvallen van de vluchtelingen en de presentatie van de klachten van de protestanten. Omdat de klachten in ettelijke steden door lutherse of gereformeerde predikanten geformuleerd waren, richtte het hof de aanval op hen. Het is algemeen bekend dat zowel in het bestuur van de grotere steden als in het bestuur van de kerk eenzelfde bevolkingslaag een belangrijke rol speelde. Deze laag was geschoold, de leden ervan studeerden aan de colleges en later tijdens de peregrinatie aan de universiteiten in West-Europa. In het begin van de 18de eeuw wisselden dezelfde personen in verschillende steden (ook bijvoorbeeld in Debrecen) van functie. Het hof beoogde dus ook de macht van de steden te breken. Het is betreurenswaardig dat door de geringe resultaten van de opstandelingen ook de steden gestraft werden. De lutherse burgers en edelen die met de opstandelingen sympathiseerden, werden zo het slachtoffer van de gruweldaden en het anti-katholieke streven van het leger. De besluiten van de landdagen in de 18de eeuw beperkten geleidelijk de rechten van de steden - die ingingen tegen de belangen van de adel. Dat laatste was koren op de molen van het hof. Ook de eis van de koning dat de helft van de raadsheren katholiek moest zijn, was een onderdeel van de politiek tegen de steden.[49]

In de relatie tussen het hof en de standen beschouwde de Hongaarse adel de vraag van de godsdienstvrijheid als een politieke vraag. In de jaren '70 van de 17de eeuw had de adel echter noch de kracht, noch de kans om de beschuldigde protestantse predikanten in bescherming te nemen. De Hongaarse predikanten waren dus de enige goed geschoolde bevolkingslaag die het katholieke offensief hoe dan ook had kunnen beletten. Maar deze laag stond alleen en kreeg te lijden onder een sterke en zeer geconcentreerde aanval.

Het idee van de predikantenprocessen werd door Ferenc Szegedy (de bisschop van Eger) en twee functionarissen van de Kamer van Szepes (de voorzitter Ferdinánd Otto Volkra en de raadsheer Zsigmond Holló) bedacht.[50] De predikanten en de opstandelingen werden beschuldigd van misdaden ernstiger dan majesteitsschennis. Voor de predikanten werd ook een speciale rechtbank ingericht. Ze mochten de precieze aanklacht en de mensen die een getuigenis tegen hen aflegden ook niet kennen.[51] Het proces tegen de opstandelingen en de medeplichtige predikanten begon op 25 september 1673 en werd op 5 maart 1674 voortgezet. Op 30 april werd de rechtszaak vervolgens gesloten en door György Szelepcsényi met zijn handtekening bezegeld.[52]

Het proces tegen de predikanten paste goed in de serie van processen die vanaf 1670 door het hof waren geïnitieerd en die ook door Keizer

Leopold met grote belangstelling gevolgd werden. Het is nagenoeg zeker dat niet alle predikanten en schoolmeesters voor de rechtbank gedaagd werden. Dat zou ook onmogelijk geweest zijn. Volgens een onderzoek uit het jaar 1674 waren er ongeveer vierduizend protestantse kerken (en predikanten), daarnaast waren er ongeveer evenveel schoolmeesters.[53] Uit de vele duizenden protestantse intellectuelen maakte men een selectie, om hen met opzet te intimideren. Volgens tijdgenoten werden namelijk ook '... studenten, cantors en klokkenluiders, zoveel als ze maar konden vinden ...' voor het gerecht gedaagd.[54]

De aanklachten tegen de gedaagden waren complex en vaak onduidelijk. Zo werd het bijvoorbeeld als verzet tegen de koning beschouwd, als er niet voldoende katholieken in het bestuur van de stad zaten, of als er bijeenkomsten georganiseerd waren om het geloof te belijden. Maar ook contact met de opstandelingen of een verbond met de Turken kon een reden zijn. Dit laatste maakte dat vele predikanten hun toevlucht zochten in het Turkse gedeelte van Hongarije. Op deze manier waren ze vanwege hun afwezigheid strafbaar. De predikanten zelf ontkenden de veronderstelling met de Turken een overeenkomst te hebben gesloten. Ze zeiden: 'dit is een schaamteloze leugen die in de smidse van de Jezuïetien in Nagyszombat gesmeden werd'. Zo hebben de predikanten de veronderstelling dat zij met de Turken onder één hoedje zouden spelen, eenduidig van de hand gewezen.

De predikantenprocessen vertoonden duidelijke verschillen met de processen die tegen de opstandelingen werden gevoerd. Het verschil is ten eerste het consequente verzet en de grote vastberadenheid van de zogenaamde galeipredikanten. Ten tweede waren de predikanten absoluut niet bereid schuld te bekennen. Het was buitengewoon typerend dat István Séllyei, gereformeerd superintendent uit Transdanubië, zelfs bij de uitspraak van zijn doodvonnis nog het volgende sprak: '...wij zijn onschuldig, als wij in onze onschuld onderdrukt worden, dan moeten wij dat in vrede dulden.' Het was Séllyei eveneens die in naam van zijn lotgenoten de zaak van de godsdienstvrijheid en de zaak van de vrijheid van het Hongaarse volk met elkaar verbond. Hij zei:

> het is onmogelijk dat wij, enkele beschuldigden, de vrijheid van ons geloof en de vrijheid van ons land zouden verkopen. Onze voorouders hebben deze vrijheid met hun eigen bloed verdiend. Als wij dit zouden doen, zouden wij onze gemeente en ons land onder het juk brengen.[55]

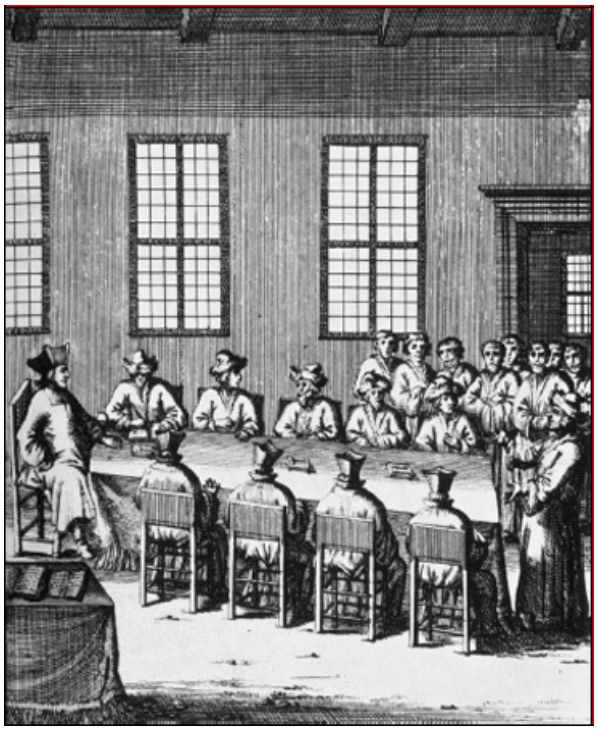

Protestantse predikanten voor het bloedgerechtshof van Pozsony (Uit het boek van Abraham van Poot)

Konrad Meyer: De predikanten Móric István Harsányi uit Rimaszombat en István Séllyei uit Pápa, 1676.

Deze protestantse predikant werd tot de galeien veroordeeld, maar kwam na zijn bevrijding in Zürich terecht.

Het hof (met medewerking van aartsbisschop Szelepcsényi) bood de ter dood veroordeelden aan een *revers* (een bekeringsbrief) te ondertekenen. In deze brief is er geen sprake meer van een schuldbekentenis, maar de veroordeelden konden kiezen: of ze verloren hun ambt of ze moesten het land verlaten. Toen dit tot woede van Szelepcsényi geen succes bleek, veranderde men het doodvonnis in een levenslange gevangenisstraf. De martelaar-predikanten die in het land bleven, zouden echter een eeuwig memento voor de protestanten hebben betekend. Waarschijnlijk koos het hof daarom voor de galeistraf, wat naderhand het ingrijpen van de protestantse bondgenoten bij het Habsburgse hof veroorzaakte. Nadat admiraal De Ruyter in 1676 verzocht had de gevangenen vrij te laten, werd ook Keizer Leopold gedwongen een besluit uit te vaardigen, waarin hij de vrijheid van de predikanten garandeerde.[56]

De serie anti-protestantse acties van het hof werd hiermee afgebroken, maar hield niet helemaal op. In de oorlogen tegen de Turken in de 17de eeuw versterkten de Europese legers van de Heilige Liga de macht van de Habsburgers in Hongarije. Op de landdag in 1687 werd de godsdienstvrijheid formeel vastgesteld. In de praktijk werd hier de weg voortgezet die al twee decennia eerder begonnen was. (Volgens een wet uit 1681 moesten er in alle provincies twee plaatsen zijn waar men vrij het geloof mocht

uitoefenen.) Tijdens die landdag werd de protestantse godsdienstvrijheid beperkt, hoewel de lutheranen en de calvinisten in het oosten van Opper-Hongarije en in het Turkse gedeelte van Hongarije in de meerderheid waren. De Hongaarse adel kon ook daarna niet met de koning in discussie treden over godsdienstkwesties. De geloofstolerantie werd pas later als een onderdeel van de politiek van Jozef II in praktijk gebracht.

Protestantse predikanten in de gevangenis (Uit het boek van Abraham van Poot)

In het Nederlands vertaald door László Papp en Gábor Pusztai

Eindnoten:

1 De overdreven bescherming van de feodale voorrechten heeft naast de veranderde confessionele verhoudingen ook de politiek van de Bocskai-opstand vervaagd. Die politiek van de Bocskai-opstand liet de voorrechten van de katholieke kerk buiten beschouwing. Benda Kálmán: Habsburg abszolutizmus és a magyar nemesség. In: *Történelmi Szemle*, 1984, nr. 3. 478. Juist het tegendeel was te zien, en niet wat Illésházy eiste: U, Excellentie bisschop moet ijverig naar de kerk gaan en ervoor bidden dat God zijn woede van ons afwendt. Maar u moet zich niet mengen in de wereldlijke zaken. Illésházy aan Bocskai op 19 november 1605, *Magyar Országgyűlési Emlékek (1605-1606)*. Red. Károlyi Árpád. XI. Budapest, 1899, 215.

2 Tegenwoordig Oradea in Roemenië.

3 Hertog Leopold was toen 24. Hij was klein van gestalte en had een zwak lichaam. Hij had een wiegende gang en gezwollen onderlippen. Hij leek op zijn invalide broer, de Spaanse koning Karel II. Leopold werd na de dood van zijn vader Hongaarse koning, maar hij werd al op de landdag in 1655 tot keizer gekozen en gekroond. Walter Pohl, Karl Vocelka: *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története.* Red. Brigitte Vacha. Budapest, 1995, 230. Zie over de politiek van Leopold Erich Zöllner: *Ausztria története.* Budapest, 1998, 189-197.

4 Tegenwoordig Cluj in Roemenië.

5 Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése.* I. Budapest, 1876, 32. Nádasdy was - in tegenstelling tot György Lippay (de aartsbisschop van Esztergom) en de palatinus Wesselényi - een grote vriend van György Rákóczi II.

6 *Idem.*, 60. De data zijn te vinden in het rapport van de Zweedse ambassadeur Puffendorf uit het jaar 1674. De brief van de palatinus is op 2 april 1655 geschreven.
7 Tegenwoordig Bratislava in Slowakije.
8 R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval. In: *Történelmi Szemle*, 1984, nr. 3. 359. Twee brieven die in 1670 in beslag genomen werden, bevatten informatie over het gewelddadige optreden. De brieven werden geschreven in de lente van 1663.
9 Pauler: *idem*, I. 28. 'Eindelijk lukte het hem in oktober 1664 in Szendrő 5000 mensen voor zijn leger te verzamelen. Ze kwamen uit de oude provincies Beregh, Ungh, Szathmár, Zemplén, Ugocsa en Sáros. Maar het bericht van de vrede bood geen kans voor een verdere militaire operatie. De hele natie en ook hijzelf waren erdoor teneergeslagen. Het trof hem en de hele natie volledig.'
10 Tegenwoordig Săcueni in Roemenië.
11 Tegenwoordig Nové Zámky in Slowakije.
12 Het was bijzonder tragisch Érsekújvár te verliezen, omdat het Turkse gedeelte in Hongarije daardoor verder uit kon breiden. De Turken hadden toen de kans de zogenaamde Vilajet van Érsekújvár, een nieuwe bestuurlijke eenheid, te organiseren.
13 Pauler: *idem*, I. 47.
14 Pauler: *idem*, I. 50.
15 Leopoldov, tegenwoordig in Slowakije.
16 Pauler: *idem*, I. 50. In 1665 ging Leslie in naam van het Habsburgse hof als gezant naar de Turkse sultan, maar het lukte hem niet, bijv. Zsigmond Barkóczy vrij te krijgen. Hij bleef 'voor altijd in Turkse gevangenschap'.
17 Benczédi László: *Rendiségm abszolutizmus és centralizáció a XVII. Század végi Magyarországon (1664-1685)*. Budapest, 1980, 19. De bondsakte is in het Latijn opgesteld. Iedere deelnemer heeft met zijn eigen zegel de daarin staande verplichtingen bevestigd. De akte belooft een gemeenschappelijk optreden en steun in de benarde situatie waarin het land verkeert. De bondsakte had een zekere traditie in die tijd. Zie daarvoor R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetséglevele Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen. In: *Történelmi Szemle*, 1984, nr. 3., 341-369, en Pauler: *idem*, I. 84-86.
18 Pauler: *idem*, I. 114-115.
19 Hij werd op 22 april in de vesting van Murány begraven.
20 Tegenwoordig Kremnica in Slowakije. Deze plaats was een plaats waar munten werden geslagen.
21 Tegenwoordig Košice in Slowakije.
22 Benczédi: *Rendiség... idem.*, 24.; Pauler: *idem*, I. 201.
23 De kapitein van Léva meldde dit aan de vice-kapitein Miklós Bercsényi, die het bericht aan generaal Souches doorgaf. Souches was opperbevelhebber in Oost-Hongarije.
24 Benczédi: *Rendiség... idem.*, 25.; Pauler: *idem*, I. 237.
25 Benczédi: *Rendiség... idem.*, 28-29. Kassa kreeg een blokkade, Tokaj en Szatmár werden belegerd.
26 Benczédi László: Szelepcsényi érsek ügye és a Leopoldi abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. In: *Történelmi Szemle*, 1975, nr. 3., 499.
27 *Idem.*, 498-499.
28 Pauler: *idem*, II. 89.
29 De leden waren: János Gubasóczy titulair bisschop van Pécs, Farkas Esterházy koninklijke vertegenwoordiger, Godofréd Heister representant van de Krijgsraad, János Podesta Hongaarse tolk, János Beris hoofse kamerheer, Frigyes Stahl secretaris van de Krijgsraad enz.
30 Een getuige die niet voor de commissie verscheen kon volgens de oproep een boete van 17 zilveren mark krijgen. *Ibidem*, 162.
31 Pauler: *idem*, II. 206. volgens hem is het 3 miljoen, maar vroeger schatte hij alleen Thököly's vermogen op 3 miljoen!
32 Imre Thököly ging door de steden in Szepesség naar de Poolse grens en later naar Transsylvanië.
33 Kežmarok, tegenwoordig in Slowakije.
34 Bij de nalatenschap hoorden ook waardevolle paarden.
35 Pauler: *idem.*, II. 200-201. Voor het vertrek (op 12 november 1670) heeft in Illésfalva een vrouw haar testament nog geschreven.
36 Pauler: *idem.*, 212-213. De aanklacht werd door dr. Frey, de procureur van Neder-Oostenrijk, geschreven.
37 Munkacsevo, tegenwoordig in de Oekraïne.
38 Levoša, tegenwoordig in Slowakije.
39 Pauler: *idem.*, II. 232.
40 Pauler: *idem*, II. 233.
41 Pauler: *idem*, II. 273. Csáky werd kort ervoor tot de Commissaris des Konings in Bereg benoemd.
42 Bene Sándor: *'Hóhérok teátruma' (A Weselényi-mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei) = Siralmas jajt érdemlő játék. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényimozgalomról*. Ingeleid door Bajáki Rita. Piliscsaba, 1997, 33.; Bene Sándor: Zrínyi, Frangepán, Nádasdy. A Wesselényi-összeeküvés perei. In: *Rubicon*, 1995, nr. 6-7. 16-22.

43 Bene: *Hóhérok... idem*, 33-34.
44 Prešov, tegenwoordig in Slowakije.
45 Bardejov, tegenwoordig in Slowakije.
46 Pauler: *idem*, II. 421.
47 Pauler: *idem*, II. 423.
48 Pauler: *idem*, II. 247.
49 H. Németh István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16-17. századi Magyarországon*. I. Budapest, 2004, 523-524. De steden openden vanwege de steun van de lutheranen hun poorten voor de opstandelingen. Zie: Kónya Péter: *Az eperjesi vértörvényszék 1687*. Eperjes/Prešov-Budapest, 1994, 17.
50 *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Vertaald, ingeleid door S. Varga Katalin. Pozsony, 2002, 20.
51 Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere. A Leopoldi abszolutizmus adóés valláspolitikájának összefüggései. I-II. In: *Theológiai Szemle*, 1975, nr. 7-8., 199-206. en nr. 9-10., 264-267.
52 S. Varga: *idem*, 28-29.
53 Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben.* A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei. Budapest, 1983.; *Idem*, *Papok és nemesek.* Budapest, 1995, 203.
54 *Rövid és hiteles beszámoló a magyarországi evangélikus prédikátorok legutóbbi üldöztetéséről... Johannes van Somaren könyvkereskedőnél= A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Red. Makkai László, met medewerking van Fabinyi Tibor, Ladányi Sándor. Budapest, 1976, 115.
55 *Ibidem*., 22-23. en 47.
56 Péter: *Papok... idem*., 210. Leopold *vaardigde in maart 1676 een besluit uit over de vrijlating van de protestanten, waar ze ook gevangen zaten*.

László Pete

In de periferie: het Napolitaanse Koninkrijk in de 17de eeuw

I.

De predikanten die in Pozsony schuldig verklaard werden, kwamen aan in Pescara, aan de Adriatische Zee, op het grondgebied van het Napolitaanse Koninkrijk.

Ze waren op 8 april 1675 in Triëst op een schip gezet en naar het Zuid-Italiaanse koninkrijk gestuurd. In Pescara kwamen er in totaal 41 predikanten aan wal, maar vanaf de nabijgelegen stad Teate (Chieti), gingen er slechts 35 verder. De anderen waren door honger, dorst, folteringen en vermoeidheid te uitgeput en werden in de gevangenis van de stad achtergelaten. Vier van hen zijn daar later ook gestorven. De 35 predikanten moesten te voet verder door de Apennijnen. Onderweg hadden ze in Capracotta de mogelijkheid om te pauzeren. (Deze stad, die met 1421 meter het hoogste punt van de regio is, behoort tegenwoordig tot de provincie Molise.) De predikanten gingen daar vandaan naar het zuiden, door Capua en Aversa in de provincie Campania, en kwamen op 7 mei, bijna een maand na het aanmeren, in Napels aan. Het is geen wonder dat ze allemaal oververmoeid en geheel gebroken waren.

De veroordeelde predikanten werden naar Italië gedreven. (Uit het boek van Abraham van Poot)

Hier waren er nog slechts 30 predikanten over, onderweg waren er namelijk twee gestorven, drie anderen konden ontsnappen. De volgende dag al werden ze verkocht. Ze kwamen op verschillende galeien (St. Pomarius, De Maagd Maria, St. Clara) terecht, achter elkaar aan de roeibanken geke-

tend. In de 17de eeuw kwam het erg vaak voor dat gevangenen op deze manier vastgehouden werden. De armada had immers veel mensen nodig om te roeien. Veel roeiers waren inderdaad gevangenen. Meestal waren het moslims die op de markten in Constantinopel, Venetië of Malta te krijgen waren. De gevangenen, krijgsgevangenen dan wel veroordeelden, vormden zo belangrijke groepen. Door de religieuze intolerantie werd het aantal galeislaven echter steeds groter, dat kunnen we ook uit het voorbeeld van de Hongaarse predikanten opmaken. De Nederlands-Franse oorlog tussen 1672-1679 breidde zich naar meerdere landen in Europa uit, waarbij ook voor de slagen in de Adriatische Zee talrijke galeislaven werden ingezet. In dit conflict nam Lodewijk XIV het initiatief. Leopold (de Duits-Roomse keizer) en de Hongaarse koning leverden hulptroepen aan Spanje en Nederland. De Hongaarse predikanten werden zo door een groep van 40 ruiters en 40 infanteristen naar Napels begeleid. In 1675 kwamen in Messina op Sicilië Franse legers aan om de opstandelingen tegen de Spanjaarden te helpen. Aan het eind van dat jaar verscheen ook de vloot van admiraal De Ruyter aan de Italiaanse kust. De Ruyter had er in meerdere brieven aan graaf Villa Franca (onderkoning van Sicilië) en ook aan markies de los Velez (onderkoning van Napels) op aangedrongen dat de Hongaarse galeislaven spoedig bevrijd zouden worden. Dat gebeurde tenslotte op 11 februari 1676 in de aanwezigheid van de admiraal.

De plaats waar deze gebeurtenissen plaatsvonden, was het Napolitaanse Koninkrijk, qua oppervlakte de grootste staat op het verdeelde Italiaanse schiereiland.

II.

Vanaf de verlichting tot het jongste verleden werd de 17de eeuw (seicento) als een stiefkind van de Italiaanse geschiedschrijving beschouwd. Eeuwenlang heeft men er bijna uitsluitend een periode van eenduidige regressie in gezien. Enerzijds heeft men deze periode als contrast tegenover de glanzende renaissance geplaatst, anderzijds tegenover de 18de eeuw, die de wedergeboorte van het nationaal bewustzijn met zich bracht. Er werd altijd veel aandacht aan vroegere en latere perioden besteed - aan de renaissance en de verlichting - terwijl de seicento slechts een heel bescheiden aandacht kreeg. Enkelen zien de seicento zelfs als een aberratie in de ontwikkeling van de Italiaanse geschiedenis. In de laatste decennia is de interesse voor deze periode echter opvallend groter geworden.

De predikanten, die van vermoeidheid en ziekte niet meer kunnen lopen, worden geslagen. (Uit het boek van Abraham van Poot)

Er werden veel onbekende bronnen aan het licht gebracht. Door de grondige analyse van deze bronnen ontstond een nieuw beeld dat van het oude afwijkt, of dat minstens genuanceerder is. Dat laatste betreft in het bijzonder het Napolitaanse Koninkrijk, dat tussen 1501 en 1707 door

Spanje werd bestuurd. (50 jaar langer dan de andere delen van Italië.) Het Spanje van de 16de-17de eeuw stond lange tijd bekend als het bastion van de 'katholieke reactie'. De inquisitie werd hiervan als het belangrijkste kenmerk gezien. Aan de hand van de resultaten van het nieuwste onderzoek verschijnt Spanje nu als een 'grote monarchie', die - op eigen manier - tot de geboorte van de moderne wereld heeft bijgedragen. Parallel hiermee ziet ook de Italiaanse geschiedschrijving van de laatste tijd de periode van de Spaanse overheersing in Napels niet langer uitsluitend als twee eeuwen van onderdrukking, uitbuiting en recessie. Er wordt hier een beeld van een periode met ingrijpende veranderingen zichtbaar. Door deze veranderingen kon de periferie van het Spaanse rijk namelijk de weg naar de modernisering vinden, die in de gegeven omstandigheden ook realiseerbaar bleek. Het leek alsof de Italianen zelf de Spaanse aanwezigheid als een normaal, alledaags gegeven accepteerden: zoals Tommasso Campanella het noemt 'het kleinere kwaad'. Na de gruwelen van de oorlogen in de eerste helft van de 16de eeuw zagen veel Italianen Spanje als de bewaker van de rust van Italië.

Het is een feit dat het lot van Italië sterk afhankelijk was van de positie van Spanje. De bloeiende 16de eeuw van Spanje en de achteruitgang in de 17de eeuw heeft ook zijn uitwerking gehad op de Italiaanse staten, vooral in Zuid-Italië. Het is ook onbetwistbaar dat in algemeen historische zin het 'Spaanse Italië' door een geleidelijke achteruitgang gekarakteriseerd werd, een achteruitgang die in de tweede helft van de 17de eeuw steeds sterker werd. Toch lijkt het erop dat we met de uitdrukking 'algemene achteruitgang' heel voorzichtig moeten omgaan.

Hoewel de achteruitgang op politiek terrein vanaf het begin eenduidig en onomkeerbaar was, valt er op het vlak van de economie en het sociale en culturele leven een andere ontwikkeling te zien. Het is onbetwistbaar dat Italië zijn belangrijke positie kwijtgeraakt was. Italië had tot de 16de eeuw een brugfunctie in het mediterraan gebied, die de economische groei van Venetië, Milaan, Genua en Florence bepaalde, maar door de grote geografische ontdekkingen werden de belangrijkste zeeroutes verlegd. Dit terreinverlies werd niet alleen veroorzaakt door het feit dat Nederland en Engeland economisch sterker werden, maar ook door de Turkse expansie. Om die Turkse expansie tegen te houden, had men toen steeds meer de macht van het groeiende Spanje nodig. De verplaatsing van het zwaartepunt van de internationale handel gebeurde niet van de ene dag op de andere, maar trapsgewijs.

De predikanten worden als galeislaven verkocht. (Uit het boek van Abraham van Poot)

Italië beschikte aan het eind van de 17de eeuw over drukke economische centra. Meer nog, het kende in het laatste deel van deze eeuw een sterke economische bloei. Maar het is een feit dat deze kapitalistische ontwikkeling - die aan het begin heel sterk was - in de staten van het Apennijns Schiereiland steeds minder plaats vond. In de 17de eeuw bij-

voorbeeld namen op de Middellandse Zee voornamelijk Engelse en Nederlandse schepen de rol van de vloten uit Genua en Venetië over. Ook de mentaliteit van de contrareformatie had - net als in Spanje - een negatieve invloed op de economie, vooral op de arbeidsmoraal. Het ‘spagnolismo’ (de liefde voor de uiterlijkheden, de verachting van het werk, de neiging tot een parasitaire levenshouding) had een sterke invloed op de levensstijl van de voornaamste Italiaanse klassen. Tegelijkertijd speelden de handel en industrie een steeds minder grote rol, het kapitaal begon steeds meer naar de landbouw te verschuiven. Deze tendens is kenmerkend voor het hele schiereiland, toch maakte het de achterstand van het zuiden, dat op het gebied van handel, industrie en financiële zaken sowieso achtergebleven was, tegenover het noorden nog groter. Terwijl de ondernemers namelijk op de grote Po-vlakte met hulp van moderne technologieën in de landbouw en de veeteelt grote winsten maakten, werd in het zuiden het onontwikkelde latifundiumsysteem steeds sterker. Hier is er sprake van een proces van refeodalisatie. Deze verandering in de economie had als gevolg dat in Italië de scheidingslijnen tussen de maatschappelijke groepen, d.w.z. tussen arm en rijk, zich stabiliseerden. (In de landen waar economisch en politiek gezien een dynamische ontwikkeling te zien is, groeit de maatschappelijke mobiliteit.) De burgerij, als die überhaupt al bestond, werd zwakker en kromp, in plaats van sterker te worden en zich uit te breiden. Een deel van de burgerij probeerde weer het Spaanse model te volgen, en zocht uit hoe men over kon gaan tot een soort ‘landeigenaarsadel’. De stedelijke aristocratie was in zichzelf gekeerd, een stijve oligarchische groep die als het ware steeds meer door een ‘kastegeest’ gekenmerkt werd.

Het seicento werd op het gebied van wetenschap en kunst eeuwenlang als een periode van achteruitgang beschouwd, tegelijkertijd zo dacht men heeft de barok de Italiaanse cultuur gedegradeerd tot het niveau van gekunsteldheid van pronken met techniek. De oorzaken van deze achteruitgang werden in de vreemde, Spaanse heerschappij, in het religieuze compromis en in de onderdrukking gezocht. Daarnaast werd ook de stijve aristocratische stand als oorzaak genoemd. Deze mening bevat een grond van waarheid, maar het nieuwe onderzoek schakeert dit beeld. De kunsthistorici hebben de barok immers als stijl gerehabiliteerd. Ze zijn van mening dat veel eigenaardigheden van de barok toch belangrijk zijn, als we de verdere ontwikkeling van de kunst bekijken. Zulke eigenaardigheden zijn bijvoorbeeld de nieuwe opvatting van ruimte en het vermogen waarmee de barok aan mensenfiguren en bouwstructuren dynamiek kon ver-

lenen. Zo heeft Gian Lorenzo Bernini in de beeldhouwkunst nieuwe wegen geopend, en samen met Francesco Borromini ook in de architectuur. De moderne letterkundigen hebben ook in de literatuur van het seicento waarden ontdekt, die in vergelijking met de literatuur van de voorafgaande periode grote stappen vooruit betekenden. Twee genres (de roman en de reisbeschrijving) ontwikkelden zich in grote mate. De rol van muziek en wetenschap werd fundamenteel opgewaardeerd. Deze twee gebieden maakten nog geen belangrijke deel uit van de cultuur van de renaissance, maar het seicento heeft op deze twee gebieden wel iets belangrijks gecreëerd. Het was de eeuw van Galileo Galilei in de wetenschap, en de eeuw van Claudio Monteverdi in de muziek. Het seicento is dus tegelijkertijd een periode van licht en van donker. In plaats van achteruitgang is het misschien beter te spreken van een periode van verandering, van accentverschuiving, met muziek resp. wetenschap als alternatief voor literatuur. Als we het probleem anders benaderen, dan kunnen we stellen dat de erfenis van de renaissance behoorlijk sterk en rijk is geweest, zodat zijn invloed ook in de eerste decennia van de 17de eeuw nog te merken was. Dit is zichtbaar op het gebied van kunst, literatuur, filosofie en vooral op het gebied van de wetenschap. Maar de contrareformatie heeft de erfenis van de renaissance in dienst van het katholicisme gesteld, en daardoor de vrijheid van onderzoek sterk beperkt, alhoewel de situatie in Italië milder bleef dan die in Spanje.

III.

In de 14de en 15de eeuw ontstonden in Europa sterke en uniforme koninkrijken. Italië bleef echter verdeeld. Onder de talrijke staten van het Apennijnse schiereiland was geen enkele staat sterk genoeg om over de andere staten te kunnen heersen. Daarnaast was de onenigheid en de jaloezie onderling veel te groot, de staten konden zich dus ook niet in een verbond verenigen. Als we hierbij verder in het oog houden dat Italië geografisch gunstig ligt - het is bijna een natuurlijke brug tussen het Westen en het Oosten - dan valt het niet moeilijk te begrijpen dat buitenlandse heersers vanaf de 15de eeuw het Italiaanse schiereiland als een veelbelovende buit beschouwden.

De predikanten verrichten dwangarbeid in Napels. (Uit Kort en waarachtig verhaal)

In 1494, 'in het eerste jaar van de ellendige jaren' (Francesco Guicciardini) opende de Franse Koning Karel VIII de aanval, om aan de soevereniteit van Italië een einde te maken. Italië werd het schouwtoneel van de Habsburg-Valois-rivaliteit, die pas in 1559 door de vrede in Chateau-Cambrésis met het volgende resultaat beëindigd werd: Frankrijk erkende de Spaanse macht in Italië. Onder onmiddellijke Spaanse invloed kwamen: het Napolitaanse Koninkrijk, het Siciliaanse Koninkrijk, het Sardinische Koninkrijk, het Milanese Hertogdom en de Stato dei Preisidi (een kleine staat, Piombino en een gedeelte van de Toscaanse kust). De Genuese Republiek, de Lucceese Republiek, het Toscaanse Grootvorstendom en de kleine hertogdommen in Noord-Italië (Ferrara, Modena, Reggio, Mantova, Monferrato, Urbino, Parma en Piacenza) hebben de vreemde invloed indirect gevoeld. Het Hertogdom Savoye, de Venetiaanse Republiek en de Pauselijke Staat lukte het hun relatieve onafhankelijkheid te behouden. Deze toestand bleef tot het begin van de 18de eeuw, tot de Spaanse successieoorlog, eigenlijk onveranderd.

Spanje bestuurde zijn bezittingen in Italië vanuit Madrid. In 1563 heeft Filips II de Hoogste Italiaanse Raad gesticht, een lichaam met een advise-

rende functie. Daarin zaten naast de Spaanse leden een vertegenwoordiger uit Milaan, twee uit Napels en een uit Sicilië. De werkelijke macht was in handen van de Milanese gouverneur en van de Napolitaanse, Siciliaanse en Sardinische onderkoningen, door wie er ook Raden geïnstalleerd werden. Bovendien kwam er in Milaan een senaat tot stand. In Napels, Sicilië en Sardinië ontstonden parlementen. De leden vertegenwoordigden de adel, de clerus en de stedelijke burgerij die van feodale jurisdictie vrijgesteld was. Deze lichamen hadden in de werkelijkheid niet de bevoegdheid om toezicht uit te oefenen, hun rol beperkte zich tot de goedkeuring van de belastingaanslagen.

IV.

De Spaanse heerschappij over het Napolitaanse Koninkrijk duurde twee eeuwen lang, maar dit betekende niet vanaf begin recessie en economische achteruitgang. De productie van de twee exportwaren (wol en zijde) die vroeger belangrijk waren, viel pas in de eerste helft van de 17de eeuw in aanzienlijke mate terug. Het aantal schapen in Puglia was gehalveerd tijdens de ongekend koude winter in 1611-1612, in het midden van de eeuw verminderde het aantal schapen tot één vijfde van het oorspronkelijke aantal. De export van zijde in Calabria viel rond 1650 na jaren van daling ook tot één vijfde terug. De daling van de wolexport valt grotendeels te verklaren uit de crisis in de 17de eeuw die de hele Italiaanse textielindustrie trof. En de drastische daling van de uitvoer van zijde uit Calabria hangt ermee samen dat de teelt van de zijderups zich nu ook in het noorden en in het midden van Italië verbreidde. De zijdeateliers aan de overkant van de Alpen, die de zijde verwerken, schaften de grondstof nu niet langer uit Calabria, maar uit de Italiaanse gebieden in hun eigen buurt aan. In tegenstelling tot de productie van wol en zijde daalt de productie van tarwe, olijfolie en wijn in de eerste helft van de 17de eeuw niet. Dit zijn immers de belangrijkste Zuid-Italiaanse producten, die het hart van de mediterraanse levensmiddelen vormen. De achteruitgang is bij deze producten pas vanaf het midden van de eeuw te zien. Na de opstand in 1647 en de epidemie in 1656 daalt de prijs van landbouwproducten en ook de landbouwgronden zijn in waarde achteruitgegaan. Net als in het noorden - een generatie eerder - veranderden ook hier uitgebreide landbouwgronden in braakland, een situatie die pas vanaf het eind van de eeuw begon te verbeteren. Maar hier heeft men toen, in tegenstelling tot

het noorden, de traditionele grondbewerking voortgezet. Dat wil zeggen dat men de productie niet gemoderniseerd heeft, er geen nieuwe planten ingevoerd, geen bevloeiingskanalen gebouwd, geen grondverbeteringen verricht en geen modernere methoden van cultiveren toegepast werden. De ontwikkeling van landbouw werd door bestuursmaatregelen ernstig gehinderd. De regering beperkte de export sterk, om de 400 000 inwoners van de stad Napels van levensmiddelen te kunnen voorzien. Ook het feit dat in het Napolitaanse Koninkrijk uitgestrekte landgoederen in handen van feodale grootgrondbezitters waren, werkte de ontwikkeling tegen. Deze grootgrondbezitters haalden van de talloze kleine pachters niet alleen de pachtsom op, maar ook de feodale revenuen door verschillende onwettige geldboetes, en bovendien vroegen ze geld voor het gebruik van wegen, bruggen, graan- en oliemolens. Omdat de revenuen een behoorlijk deel van hun totale inkomsten bedroegen, legden de landeigenaren steeds meer prioriteit bij het incasseren van deze revenuen. Dat was immers veel gemakkelijker dan het doen van investeringen, waarbij de afloop onzeker was, en die alleen na een langere periode rendement zouden geven. Bij de oorzaken van de recessie in de landbouw moeten we verder nog de kapitaalschaarste noemen. Verantwoordelijk daarvoor was de Spaanse regering, die kampend met ernstige financiële problemen, vooral tijdens de Dertigjarige Oorlog, het Napolitaanse Koninkrijk als een onuitputtelijke bron van inkomsten heeft behandeld. De belastingsopbrengsten in de eerste helft van de 17de eeuw werden verviervoudigd, maar geen zee aan geld zou volstaan om de oorlogskosten te dekken, de staat raakte in steeds diepere schulden. En dit had als gevolg dat een aanzienlijk deel van de private besparingen geïnvesteerd werd in staatspapieren, in plaats van in de modernisering van de industrie of de landbouw. De negatieve effecten van de hoge belastingen en de staatsschuld zorgden er ook voor dat de regering een groot gedeelte van de inkomsten niet binnen het Napolitaanse Koninkrijk heeft besteed. Het geld ging naar buitenlandse crediteurs, voornamelijk uit Genua, of werd door de regering uitgegeven voor de uitrusting van het leger en/of aan salarissen voor soldaten in andere provincies van het Spaanse rijk. Zo'n provincie was bijvoorbeeld het Milanese Hertogdom, dat vaak in een slagveld veranderde of het vertrekpunt van de Spaanse legers naar het noorden vormde. Op deze manier ontstond de eigenaardige situatie dat de Milanese economie het vruchtgebruik van de gigantische Napolitaanse staatsschuld had, terwijl het Napolitaanse Koninkrijk zijn eigen krachtbronnen nagenoeg had uitgeput.

De crisisverschijnselen in de landbouw tussen ongeveer 1620 en 1660 hebben ook op het gebied van industrie en handel hun invloed gehad, misschien nog sterker dan in de landbouw zelfs. De crisis, die grotendeels door de sterker wordende Noord-Europese concurrentie veroorzaakt werd, bereikte eerst de rijke steden in het noorden van Italië. Deze steden stonden in de voorafgaande eeuw nog symbool voor de Italiaanse welvaart. Later trof de crisis ook de gebieden in het zuiden, hoewel industriële productie hier nauwelijks aanwezig was. Hier bestonden slechts een paar zijdeateliers. Aan het eind van de 16de eeuw was zijde nog winstgevend, de Napolitanen leverden vooral aan de Spaanse markten. Vanaf de jaren 30 in de 17de eeuw begon de Napolitaanse zijdeproductie te verminderen. Madrid nam namelijk sterk beperkende maatregelen om de Spaanse ateliers tegen de Napolitaanse zijde te beschermen. Enkele decennia later had men deze beperkingen niet eens meer nodig: de opstand in 1647 en de epidemie in 1656 hebben het lot van de zijde-industrie in Napels bezegeld.

Onafhankelijk van de staat waarin ze leefden, hebben de Italiaanse geschiedschrijvers van die tijd de maatschappij in de 17de eeuw altijd in drie delen opgedeeld: in de adel (aristocratie, baronnen) in een middelste laag (*popolo*) en in het volk (*plebe*). Het is misschien verrassend dat zij niet over de clerus schrijven, maar dit komt stellig omdat deze schrijvers over een lekenmaatschappij schrijven, terwijl de geestelijkheid een aparte groep vormt op zichzelf. De aristocratie bevat twee groepen: de eerste groep is de feodale adel (‘de adel van het zwaard’), voor wie de basis vooral het platteland was, waar hun landgoederen zich uitstrekten. De tweede groep wordt ook de patriciërs genoemd, zij hebben hun basis in de stad. De feodale adel was bijzonder sterk in het Napolitaanse Koninkrijk. De grootgrondbezitters zijn tijdens de Spaanse overheersing een groot gedeelte van hun politieke macht kwijtgeraakt, maar dankzij hun grote bezit aan landgoederen en hun macht over de boeren hadden ze grote, fundamentele belangen in de maatschappij van het zuiden.

In Napels ontwikkelde zich een nieuwe adel, naast de oude, feodale adel. Ze leek het meest op de patricische laag die zich in de noordelijke steden vormde en die het bestuur en de verzorging van een stad stevig in handen hield. Ook in de kleinere steden ontstond deze stedelijke aristocratie, die hun in het stadsbestuur bevochten positie met kracht verdedigde. De baronnen ervoeren het als het een inbreuk op hun feitelijke onafhankelijkheid van de koninklijke macht, toen de ambtenaren, die door de Spaanse staat gestuurd werden, hun rechten beperkten. Hierdoor konden zij hun rechten immers niet langer voluit laten gelden tegenover de

boeren. Daarom organiseerden ze vanaf ca. 1600 bewapende troepen die met geweld en intimidatie hun wil aan de boeren oplegden. De boeren waren echter door de voortdurende verhoging van de pachtsom en de vele extra feodale verplichtingen helemaal financieel uitgeput. Met behulp van de troepen dwongen de baronnen de boeren de landbouwproducten aan hen te verkopen, en wel voor een prijs die zij zelf hadden vastgesteld. Door dit gewelddadig optreden lukte het in ieder geval tot 1647 de ontevredenheid van de boeren te beteugelen. De Spaanse staat accepteerde het bestaan van deze bewapende troepen met tegenzin, maar wilde tot het einde van de Dertigjarige Oorlog geen conflict met de baronnen aangaan. Madrid ging zich in feite alleen maar in de laatste decennia van de 17de eeuw met de Zuid-Italiaanse feodale anarchie bezighouden, toen de Spanjaarden tussen 1680 en 1690, dankzij het krachtdadige optreden van de onderkoning, markies Carpio, gewapende troepen tegen de bendes inzetten en enkele baronnen gevangennamen. Door dit optreden nam de haat van de adel jegens de Spanjaarden natuurlijk in hoge mate toe.

Op de maatschappelijke ladder volgde op de aristocratie een maatschappelijke laag die in Venetië ‘burgers’, in Genua ‘dik volk’, en in Napels ‘volk’ of ‘burgerlijke laag’ genoemd wordt. Zij die daartoe behoorden, hadden de groepen die in rijkdom een trap hoger stonden vaak ingehaald, en af en toe zelfs overtroffen. Toch waren ze van de aristocratie gescheiden door een diepe maatschappelijke en culturele kloof. Er bestond in het Napolitaanse Koninkrijk dus een gemengd samengestelde maatschappij. Volgens een auteur uit de 17de eeuw zijn er ‘drie standen van mensen: mensen die van hun eigen inkomsten leven, mensen die als advocaat werken, en tenslotte de aanzienlijke handelaars en ambachtslieden.’ In Napels, meer dan in andere staten in Italië, heeft men in de burelen van het centrale gezag steeds meer mensen aangesteld die niet van adellijke afkomst waren. We moeten hierbij nog opmerken, dat een aanzienlijk deel van deze ambtenaren van Napolitaanse afkomst was. De juristen bijvoorbeeld kregen zulke belangrijke posities dat ze ervan beschuldigd werden het hele bestuur van het koninkrijk in handen te hebben. In de loop van de tijd werden zij zo een groep met eigen identiteit. Deze ‘togadragers’ hebben zich eenduidig van de aristocratie en van de andere leden van de ‘burgerlijke stand’ gedistantieerd. Ze verhieven zich echter eveneens boven de tweede laag. Hun macht en invloed groeide zodanig dat het afgunst veroorzaakte, maar hun tegelijk autoriteit verschafte. Een auteur uit de 17de eeuw schreef als volgt: ‘de adel behandelt deze mensen met het grootste respect. Ze staan niet alleen in hun koetsen de eerste

plaats aan hen toe, maar ze hebben vast ook hun huizen bezocht, onafhankelijk van hun afkomst.' Het is natuurlijk geen toeval dat deze groep juist in het Napolitaanse Koninkrijk (en in het Hertogdom Savoye) hoge posities kon bereiken. De lokale autonomie, die tot de middeleeuwen teruggaat, had namelijk in deze gebieden de zwakste traditie. Omdat er geen patricische laag met ervaring in het algemeen bestuur aanwezig was, was de regering dus gedwongen vanuit het 'niets' zo'n elitestand in het leven te roepen. De ambtenaren werden uit de bovenste laag van de middenklasse uitgekozen.

De groepen in de maatschappij die niet tot de adel, maar ook niet tot de middelste klasse behoorden, kregen van hun tijdgenoten de naam 'volk' (popolo). Met deze groep wordt ongeveer 80 procent van de bevolking bedoeld. Men had wel begrepen dat de maatschappij altijd ambachtslieden, werklui, dagloners en bedienden nodig heeft, maar de rechten die de andere leden van de gemeenschap verdienden, erkende men niet. De simpele uitdrukking 'volk' dekt zo een heel ingewikkeld maatschappelijk stelsel op het platteland en ook in de steden. Op het platteland volgt na de adel een smalle laag van mensen die een middelmatig groot grondbezit hebben, dan volgen de eigenaren van klein grondbezit en de pachters van groot grondbezit en als laatste groep is er nog een kleine groep van handelslui en ambachtslieden. Aan de onderkant van de maatschappelijke piramide bevinden zich tenslotte nog de dagloners zonder grondbezit (plebe). In de steden vormden kleinere groepen van de ambachtslieden een corporatie, waardoor ze het alleenrecht verkregen om bepaalde werken te mogen uitvoeren. De meerderheid van de arbeiders had echter gebrek aan alles. Een meester metselaar bijv., die met zijn vrouw en twee kinderen leefde, moest 30 procent van zijn jaarlijkse inkomsten aan het kopen van brood besteden. Hieruit kunnen we concluderen dat het voor een eenvoudige arbeider onmogelijk was zijn gezin te onderhouden, een arbeider verdiende in die tijd namelijk nog niet de helft van een meester. Zelfs wanneer we er rekening mee houden dat toen ook de vrouwen en de kinderen werkten, laat zich vaststellen dat het grootste deel van het 'volk' net op de grens van het overleven leefde. Voortdurende werkloosheid of ziekte maakte dan ook dat mensen vaak ondervoed waren, of dat er hongersnood was. Niettemin hadden de arbeiders het niet het allermoeilijkst. Het leven van bedelaars, zwervers en invaliden was helemaal ellendig. Hun aantal in de maatschappij varieerde soms tussen 4 en 8 procent, maar dit aantal neemt beduidend toe wanneer we de mensen die tijdelijk werkloos waren hier ook bij rekenen. In totaal bedroeg hun aantal 10 procent.

Op het platteland was de ellende niet minder, maar daar zijn de verhoudingen moeilijker in te schatten. Eigenlijk had de voortdurende armoede alles te maken met het grootste maatschappelijke probleem, het banditisme. Dat laatste is een probleem dat vooral in de 16de en 17de eeuw het gebied van het Vaticaan en het Napolitaanse Koninkrijk raakte.

Napels, de hoofdstad waarnaar het koninkrijk werd genoemd, was een bijzondere stad. Met 400 000 inwoners was het één van de grootste steden, en het had zich op ongewone wijze uitgebreid. De stad is volgens tijdgenoten ‘een kind van een duivel en een heilige’. (Iedere uitzondering en overtreding wordt er verklaard met een regel of reden.) Het is een overvolle stad die door de *lazarrone* (een bevolkingsgroep die het platteland had verlaten) overspoeld was. De meesten van hen waren werkloos. Ze hadden niet eens een woonst, maar sliepen in de gaanderijen, op de trappen van kerken of in de grotten aan de rand van de stad. Waarom zijn ze dan zo massaal naar Napels gekomen? Omdat ze op het platteland een nog slechter leven hadden. In de dichtbevolkte stad was het makkelijker zich aan het oog van de koninklijke fiscus te onttrekken. Daar konden ze de willekeur van een grootgrondbezitter ontwijken en ze konden er altijd wel ergens werk vinden, kortom: het was de plek waar zij op de een of andere manier konden overleven. (*arrangiarsi*)

In het voorgaande werd nog niet gesproken over de levensomstandigheden op het platteland. Volgens de beschrijving van een ooggetuige uit de 18de eeuw lijken de huizen van de boeren er overal op met aarde bedekte holten, waar de mensen blootgesteld zijn aan de weersomstandigheden. Binnen is er duisternis, stank en vuil. Er staat een vervallen bed, met naast het bed een ezel of een zwijn, als het enige bezit. Bij de meer vermogende mensen zijn de dieren, door een vlechtwerk dat met modder is bepleisterd, afgescheiden. Niet ver van Napels (ongeveer 15 mijl van de stad) lag bijvoorbeeld een dorp met 2000 mensen, waar alle inwoners in strohutten woonden. Niemand had er de mogelijkheid om een huis te bouwen.

Ondanks de oplopende spanningen in de maatschappij was er vrij zelden sprake van verzet tegen de heersende orde. De belangrijkste opstand brak evenwel uit op 7 juni 1647 in Napels. De directe aanleiding was dat men op vers fruit een nieuwe belasting ging heffen, terwijl fruit toen voor het volk als levensmiddel van het eerste belang was. De vlam was zeker niet in de pan geslagen als het Napolitaanse Koninkrijk zich niet sowieso in een crisis had bevonden vanwege de al genoemde Spaanse belastingsdruk en de misbruiken van de landheren. Het waren niet alleen de brede lagen der bevolking die zich bij de opstand van de kooplieden aansloten,

maar ook enige juristen. De massa's stroomden toe in de straten van Napels, en nadat de mensen zich tijdens de belegering van de gevangenissen wapens hadden verschaft, organiseerden ze zich in groepen die door veteranen werden aangevoerd. De leider van de revolutionaire beweging was een jonge visser, Tommaso Aniello Masaniello, maar al vanaf het begin werd hij bijgestaan door de grijze eminentie Giulio Genoino, een tachtig jaar oude jurist. Deze stond naast de jonge, nog onervaren man, en heeft hem steeds geholpen. Beiden vertegenwoordigden twee klassen in de maatschappij: Genoino was de woordvoerder van de ontevreden middenstand, Masaniello was de leider van alle in ellende levende groepen in de stad, dus de leider van het 'volk'. Terwijl de leiders van de opstand hervormingen eisten, plunderde het volk en stak het de huizen van de bankiers in brand. Kennelijk heeft de onderkoning toen enkele concessies gedaan, maar in feite wilde hij alleen tijd winnen, tot uit Spanje militaire versterking zou aankomen. Aanvankelijk probeerde hij de twee groepen (de gematigde groep van Genoino en de radicale groep van Masaniello) tegen elkaar uit te spelen, maar op 16 juli liet hij de jonge charismatische leider door drie huurmoordenaars doden. Het bleek een duidelijke misrekening: het volk van Napels legde de wapens niet neer, integendeel, de opstand breidde zich nu ook uit naar het platteland, waar de boeren de adel aanvielen. Begin oktober kwam tenslotte een sterke Spaanse vloot aan, die meteen met het bombardement van Napels begon. De opstandelingen konden het tot 6 april 1648 volhouden, ofschoon ze intussen in verschillende belangengroepen waren uiteengevallen. De opstand werd door de Spaanse overmacht neergeslagen, maar de strijd was niet tevergeefs, er konden meerdere concessies afgedrongen worden. Enkele belastingen werden afgeschaft, de schade van het bombardement werd vergoed, de opstandelingen kregen genade, bovendien gaf men in het stadsbestuur ook de vertegenwoordigers van de middelste klassen een plaats.

Tijdens de Spaanse hegemonie is Italië definitief zijn invloed in Europa kwijtgeraakt. Ook op het gebied van economie en handel heeft het land zijn leidende rol verloren, bovendien verloren de meeste staten van Italië - waaronder het Napolitaanse Koninkrijk - hun onafhankelijkheid. De politieke achteruitgang is al vanaf het begin van de 16de eeuw een feit. De economische, maatschappelijke en culturele achteruitgang komt pas later, vanaf de tweede helft van de 17de eeuw.

In het Nederlands vertaald door László Papp en Gábor Pusztai

Bibliografie

Ballagi Aladár: Gályarabok a XVII. században. In: *Akadémiai Értesítő*, 1892, 71-76.
Galasso, Giuseppe: *Alla periferia dell'impero. Il Regno di Napoli nel periodo spagnolo (secoli XVI-XVII)*. Torino, 1994.
Galeria omnium sanctorum - A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Ed. Makkai László et alii. Budapest, 1976.
Leone, Nino: *La vita quotidiana a Napoli ai tempi di Masaniello*. Milano, 2001.
Sella, Domenico: *L'Italia del Seicento*. Roma & Bari, 2000.
Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I-II*. Pozsony, 1998.

István Szabadi

‘Zij zoeken naar een kalf, zelfs onder een os’ De beschrijving van het proces te Pozsony in dichtvorm in de notulen van de gereformeerde classis van Bereg

Van de Hongaarse gereformeerde gemeenten kwamen de gemeenten in Kárpátalja (Transkarpatië)[1] na 1920, maar vooral na 1945, in grote moeilijkheden. In het recente verleden was zelfs hun bestaan onzeker, en ze waren niet in staat een programma uit te werken voor het behoud van overgeleverde archiefstukken en manuscripten. Het meest waardevolle mocht bij de gemeenten bewaard worden. Uit Kárpátalja kreeg het Archief van de Gereformeerde Kerkprovincie van Tiszántúl[2] te Debrecen een manuscript; op de kaft hiervan staat: ‘Processus Ritus et Ordo Venerabilis Districtus de Bereg in Synodis Generalibus proponi et peragi solitus ... per Georgium Wáradi seniorem...1714’.

Van György Váradi weet men dat hij in Tiszabecs en Tarpa als dominee werkzaam was en dat hij in 1713 tot senior werd benoemd.[3] András Széles, die in de 19de eeuw hoofdgemeentesecretaris in Bereg was, schreef in zijn kerkhistorische repertorium dat in ons archief wordt bewaard,[4] dat het vooral aan György Váradi, de senior, te danken is, dat hij de oude, gewone liturgie van de classis te Bereg verzamelde en in een boek neerschreef. Ook in dit liturgische boek schreef hij de studie *De Politia Ecclesiastica* over, die echter niet zijn eigen werk was geweest... Ook schreef hij in dit boek de gedichten over, die door een van de lutherse dominees waren geschreven, die op 1 juni 1674 naar Pozsony[5]

werden ontboden, en hij schreef hun namen en hun bronnen in Pozsony in dichtvorm.[6]

Het gaat dus om de bundel waar ik me al eens eerder mee bezighield. Tussen de pagina's 127 en 141 is een gedicht van 131 strofen te vinden met de volgende titel: *Het lijden van de evangelische predikanten die in 1674 in Pozsony werden ontboden* (Posonban 1674. [ben] citaltatott Evangelicus Praedicatoroknak sanyarú dolga.) De beginregels zijn: Mens, geef alsjeblieft vrede aan de stilte,/ mijn gedichten gaan/ over de predikanten/ die in Pozsony werden ontboden.[7]

Dit gedicht werd in de favoriete dichtvorm van de 17de eeuw geschreven: in *alexandrijnen* [een dichtregel bestaat uit twaalf lettergrepen en de grens van het ritme valt tussen de zesde en de zevende lettergreep], en in Zrínyi-strofen met *slagrijm* (identiek rijm per strofe[8]). Het is niet het enige gedicht in de bundel van György Váradi. Er staan ook nog pasquilli in het Latijn in. (Het zal de moeite waard zijn om later hierover te schrijven.)[9] Een ander manuscript over de galeislaven is in de OSZK (de Hongaarse Nationale Szechényi Bibliotheek) te vinden, in een gezangboek van Ferenc Tóth.[10] Dit gedicht, dat eveneens uit 131 strofen bestaat, werd door Imre Varga twee keer gepubliceerd in de anthologie ‘Kuruc kor költészete’ (De dichtkunst van de kuruc-tijd) en in de bundel RMKT XVII/11.[11] Imre Varga schreef dat in het manuscript van Ferenc Tóth op pagina 78a de volgende opmerking staat over de herkomst van het gedicht:

> Gedichten over de bronnen van een dominee die voor de galeistraf in 1674 in Pozsony werd ontboden. Vanuit het Archief van de eerbiedwaardige classis te Bereg stuurt András Széles, predikant in Vár en notulist van de classis te Bereg, deze aan Ferenc Tóth, hooggeachte heer professor te Pápa.[12]

De bron van het in de OSZK bewaarde manuscript is dus in ons archief in Debrecen te vinden.

PROCESSUS
RITUS & ORDO
VENERABILIS
DISTRICTUS BE
REG. IN SYNODIS
GENERALIBUS
PROPONENDI & PERAGENDI
SOLITUS.
In sempiternam memoriam
conscriptus & consignatus
per
GEORGIUM WÁRADI
V. Districtûs ejusdem Inspecto
rem indignum. Anno Dñi 1714.

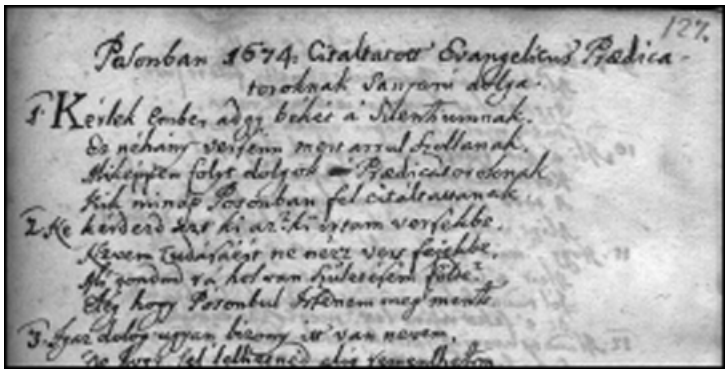

Ferenc Tóth en András Széles studeerden aan het Gereformeerd College te Debrecen. Ferenc Tóth werd in de lente van 1788 togatus, in 1796 praeceptor en in 1798 senior. András Széles volgde eerst onderwijs in Szatmár in de zogenoemde klassen van grammatica en poësis, later studeerde hij in 1798 af aan het Gereformeerd College te Debrecen. Tóth en Széles waren goede historici, leerlingen van de professoren Miklós Sínai en Ézsaiás Budai. Over de kerkhistorische manuscriptenverzameling van Széles heb ik al eerder gesproken, zijn geschiedenis van de classis Szatmár werd onlangs in Nagyvárad (Oradea) gepubliceerd.[13] Ferenc Tóth, professor te Pápa en later bisschop, was de oprichter van de verzameling van antiqua en manuscripten van voor 1711 in de bibliotheek van het Gereformeerd College te Pápa.[14]

De auteur van het manuscript over de galeislaven uit Kárpátalja blijkt onbekend. Hij heeft tot nu toe onbekende gebeurtenissen uit het leven van de galeislaven beschreven, waardoor het manuscript als bijzondere historische bron kan dienen. Behalve in de studie van Imre Varga wordt nog nergens in de literatuur naar het manuscript verwezen. Namen en standplaatsen van predikanten verschillen in data met andere bronnen,[15] en dit is interessant, ook als het kopieerfouten betreft. Een verklaring voor de verschillen in de voornamen kan zijn dat de auteur niet precies wist hoe deze mensen heetten. Het verloop van de terechtzitting van gereformeerde en lutherse predikanten in 1674 in Pozsony, het opsluiten in de gevangenis van degenen die de revers (bekeringsbrief) niet hadden willen tekenen, hun verkoop aan de galeien en hun bevrijding, zijn uit diverse bronnen

bekend. In het bovengenoemde manuscript worden de gebeurtenissen evenwel slechts tot en met het opsluiten van de predikanten in de gevangenissen en burchten verteld.

De auteur maakt in verband met de gevangenen die naar de burcht van Berencs werden gesleept, de volgende opmerking in de regels 395-396: hij vraagt God om de gevangenen vrij te laten voordat zij in de stank van de gevangenis doodgaan.[16] Kennelijk weet hij niets van het wegslepen van de gevangenen op 6 juni. Hij houdt zich niet met het verdere lot van de predikanten bezig, iets wat hij waarschijnlijk ook niet heeft kunnen weten. De structuur van het gedicht is als volgt: de auteur leidt het verhaal in van zijn medepredikant die uit Pozsony kon vluchten, en van de 45ste regel tot de 484ste regel laat hij de predikant in de ik-vorm over de gebeurtenissen vertellen.

De persoon van de auteur en de verteller moeten nog geïdentificeerd worden. Volgens András Széles is de auteur een lutherse predikant, maar Imre Varga, die het gedicht in de RMKT liet verschijnen, maakt helaas geen verschil tussen de persoon van de auteur en de persoon van de verteller. Volgens hem kan niet duidelijk vastgesteld worden of de auteur gereformeerd of luthers is. Volgens mij zijn beiden (auteur en verteller) eenduidig gereformeerd. In het gedicht wordt nauwelijks iets over lutherse dominees geschreven, behalve in de regels 117-120, waarin het volgende te lezen valt: ‘Wij evangelici, die zijn verschenen, waren in groten getale in Pozsony aanwezig.’[17] De volgelingen van Luther noemden zich echter pas vanaf de 18de eeuw evangelici, daarvóór noemden zij zich lutheranen (en zo werden ze ook genoemd). Het woord ‘evangelicus’ betekent dus iemand die volgens het evangelie leefde, wat ook geldt voor de gereformeerden. In de regels 61-62 staat: ‘De fiscus vertelde ons / Jullie, grote schare van gereformeerde leraren / Het zal jullie gebeuren, werd door mij gezegd.’[18] Vanaf de 477ste regel staat het volgende te lezen: ‘Jullie moeten voor jezelf zorgen / want van de aartsbisschop hebben we gehoord / hij verdraagt over de Tisza, in Zevenburgen, en elders, waar dan ook / geen gereformeerde dominees.’[19] Hier spreekt de verteller de auteur van het gedicht aan, ze zijn allebei dus gereformeerd, dit lijkt ons duidelijk.

Duitse tekening van een calvinistisch predikant.

Een opdracht voor de toekomst is de identificatie van de verteller en de auteur. Het gedicht begint met de volgende strofen:

1. Mens, geef alsjeblieft vrede aan de stilte,
   mijn gedichten gaan
   over de predikanten,
   die in Posony werden ontboden.

2. Vraag niet wie dit heeft geschreven,
   Bekijk om mijn naam te weten te komen de beginregels niet,
   Denk er niet aan waar ik werd geboren,
   Het is voldoende dat God mij uit Posony heeft gered.

3. Eigenlijk is mijn naam hier verstopt,
   Maar ik geloof niet dat je hem kunt vinden,
   Je zou er verstand van moeten hebben,
   Want ik heb hem vindingrijk geschreven.

4. Waar heb ik het gedicht geschreven? Als je ook dat te weten wilt komen,
   Als je slim bent en goed kunt onderzoeken,
   Zul je de plaats samen met mijn naam vinden,
   Maar ik heb dat nog niet eens aan mijn vriend verteld.

5. Geloof niet dat het in Kérts,
   Of in Vámos of in een andere Pérts werd geschreven,
   Kwel je ziel niet, terwijl je denkt aan een of andere plaats
   Maar probeer de waarheid van de dingen te begrijpen.[20]

Wie kan dan wel de auteur geweest zijn? Hij verstopte zijn naam niet in een acrostichon en er kan geen enkele zinvolle tekst in de beginregels worden gevonden, hoewel dit karakteristiek was voor de dichtkunst van die tijd. Er is een verwijzing naar Kércs en Vámospércs, maar het gedicht werd zeker niet daar geschreven. De auteur zou ook zijn naam in het gedicht verstopt kunnen hebben. Behalve de verwijzing naar Pércs kan er geen duidelijker toespeling op zijn naam worden gevonden. Daarom denk ik, dat hij met Pércs naar zijn eigen naam verwijst. Ik heb geprobeerd om in het Partium dominees te vinden die Pércsi heetten. Verschillende zaken verwijzen immers naar het Partium: de verteller kon binnen 18 dagen vanuit Pozsony naar de auteur toe gaan (binnen die tijd had hij natuurlijk

ook naar Zevenburgen kunnen gaan), hij maakte zich zorgen over het lot van de auteur, getuige het voorbeeld van de predikanten uit Opper-Hongarije: ook de auteur werd naar Pozsony ontboden, maar hij hoefde daar niet te verschijnen 'Wij wisten van de oproep en hebben deze ontvangen.'[21]

De oproep had betrekking op alle protestantse dominees en leraren in 33 (of 27) provincies van Hongarije. Bij Ferenc Otrokócsi Fóris (dominee uit Gömör, later galeislaaf) lezen we:

> In februari 1674 werd een algemene oproep verordend. Behalve Borsod, Szatmár en enkele andere provincies die ver van Pozsony lagen, en die door de voorzienigheid aan de oproep ontkwamen, moesten bijna alle gereformeerde en lutherse dominees en schoolmeesters samen met hun leerlingen, cantors en kosters op 5 maart 1674 in Pozsony verschijnen. Ook degenen die al eerder uit hun gemeente hadden moeten vluchten, werden gevonden. Zij ontvingen een oproep met de handtekening en het zegel van György Szelepcsényi, aartsbisschop van Esztergom, die de landvoogd van Hongarije was, maar op vele andere plaatsen had de oproep alleen de handtekening van katholieke priesters en soldaten. De opgeroepen leraren en dominees werden ervan beschuldigd aan rebellie te hebben deelgenomen om hun doel te bereiken, net als al eerder gebeurd was. Toen de verschrikkelijke oproep werd bekendgemaakt, vluchtten vele protestanten, die de intrige van hun vijanden goed kenden, terwijl vele andere protestanten tijdens de Turkse bezetting van Hongarije door de Turken zelf verhinderd werden in Pozsony te verschijnen.[22]

De auteur moet ergens ten oosten van Kassa,[23] in de noordelijke provincies van het Partium, gezocht worden. Gelukkig beschikken we over een hele goede gegevensbank van gereformeerde predikanten.[24] Hieruit blijkt dat er tussen 1670-1680 twee dominees waren in de Tiszáninnen[25] en in de Tiszántúl, István V. Pércsi en János Pércsi. István ondertekende de wetten van het Gereformeerd College te Debrecen in 1660, János twee jaar later, in 1662. István werd dominee in 1672 in Kisfalu en in 1680 in Szepsi. Er zijn verschillende Kisfalu's; er is een Kraszna- of Érkisfalu in de provincie Középszolnok (nu in Roemenië). Deze gemeente had al in de 19de eeuw een Roemeense meerderheid, de katholieke gemeente aldaar werd in 1758 gesticht. Als gereformeerde gemeente bestond dit Kisfalu

vanaf 1711 niet meer. Naast Kassa, in de provincie Gömör, is er ook een Kisfalu, dat ook tegenwoordig nog een Hongaarse, gereformeerde meerderheid heeft. De provinciestad Szepsi was in die tijd heel belangrijk, vele beroemde predikanten gaven hier les op de school. Er is nog een interessant gegeven: in de bundel van Gábor Sipos over de bibliotheek van het Gereformeerd College te Kolozsvár is de naam Stephanus V. Pércsi te vinden, een possessor aan het eind van de 17de eeuw (er waren niet veel togati die in die tijd István Vámospércsi heetten).

Over János Pércsi weet men dat hij dominee was in Nagyborzsova, in de classis Bereg, in 1671, in de tijd waarin het gedicht over de galeislaven ontstond, drie decennia eerder dan het manuscript van György Váradi. Ik kan helaas niet bewijzen of de ene of de andere Pércsi de auteur van het manuscript is. Gezien het gebied waar ze werkten, of de scholen waar ze studeerden, kunnen beiden de auteur zijn. Voor János Pércsi pleit misschien dat hij in Bereg werkte.

De verteller vertelt ons het volgende over de predikant die uit Pozsony vluchtte:

6. Toen na zestienhonderd werd geschreven,
   In vierenzeventig, aan het begin van de maand Ivan,
   Op de eerste dag van de maand,
   Kon een broeder op wonderlijke wijze uit Posony bevrijd worden.

7. Hij werd ziek in Posony
   Maar de wijze God kon het tot zijn nut gebruiken,
   Hij werd achtergelaten
   Voordat hij voor de laatste keer voor het gerecht werd opgeroepen.

8. Hij dacht erover na wat hij zou moeten doen,
   Hij verliet zijn voormalige kwartier
   Hij veranderde ook zijn kleding,
   Met zijn vermoeide lichaam liep hij de Donau in.

9. Hij veranderde zijn weg en kwam het water uit,
   Toen Posony ver genoeg was
   Nam hij een wagen en snelde weg,
   Na achttien dagen kwam hij precies hier aan.[26]

Op de dag van ‘Judica’ (de tweede dag voor Pasen) werd hij opgeroepen om naar Pozsony te gaan. Hoeveel protestantse predikanten, leraren, kosters etc. op 5 maart 1674 naar Pozsony werden ontboden, is onbekend. Het aantal Hongaarse, protestantse (lutherse en gereformeerde) predikanten werd in die tijd op 2600 geschat; hiervan werden er waarschijnlijk 700 opgeroepen. Bálint Kocsi Csergő (zelf galeislaaf, dus ooggetuige) noemt een preciezer aantal: hij spreekt over 735 protestantse mannen,[27] maar andere bronnen schatten het aantal opgeroepen personen op 715. Er is ook een groot verschil wat betreft het aantal mensen dat daadwerkelijk voor het gerecht verscheen. Kocsi Csergő noemt een aantal van 336 mensen (volgens historici is dit ook het meest geloofwaardig), Ferenc Otrokócsi Fóris spreekt van 250 dominees en enkele schoolmeesters.

Onze verteller maakte de terechtzittingen mee, waar alle denkbare misdaden aan de orde kwamen, zoals het gedicht vertelt: ‘Geloof niet dat je geen rebel was, dat je de koning niet aanviel; zij zoeken naar een kalf, zelfs onder een os.’[28] Volgens de aanklachten overschreden de gedaagden hun bevoegdheden en keken ze neer op de wetten en op de overheid. Zij werden gezien als godslasteraars, omdat zij zondigden tegen hun koning, de katholieke orde, de heiligen en vooral de Heilige Maria. Zij waren in opstand tegen de katholieke staat, de orde van het Hongaarse Koninkrijk, het rooms-katholieke geloof en tegen de staat en zijn majesteit. Zij organiseerden vergaderingen, correspondeerden met opstandelingen, hitsten op, en belangrijker dan deze aanklachten: zij waren met de Turken bevriend. Zij verzetten zich tegen de oproep en gooiden de bodes in Turkse gevangenissen. Negen katholieke paters werden vermoord, onder wie de pater uit Bolyok. Ze ontheiligden en beroofden de katholieke kerken, vanaf hun preekstoelen verboden ze de katholieken boeken te verspreiden, ze lieten pamfletten drukken en informeerden de buitenlandse vorsten onjuist, enz.

Onder de aangeklaagden waren er enkelen wie de psychische druk en de doodsangst te veel werd, die overspannen werden en nog vóór het vonnis instortten. Er waren mensen die ervoor kozen het land te verlaten, hun ambt neer te leggen, afstand te doen van hun geloof of te rekatholiseren. Over degenen die in Pozsony waren gebleven, werd op 4 april uitspraak gedaan. Ze werden schuldig bevonden aan majesteitsschennis en voortdurende ontrouw (de deelname aan de opstand werd geschrapt), zij werden ter dood veroordeeld met confiscatie van hun goederen. Tijdens de weken na de uitspraak van het vonnis tekenden 135 (of 136) protestanten een van de punten van de bekeringsbrieven. 92 van hen legden ‘vrijwillig’ hun ambt neer, 43 mensen emigreerden.[29]

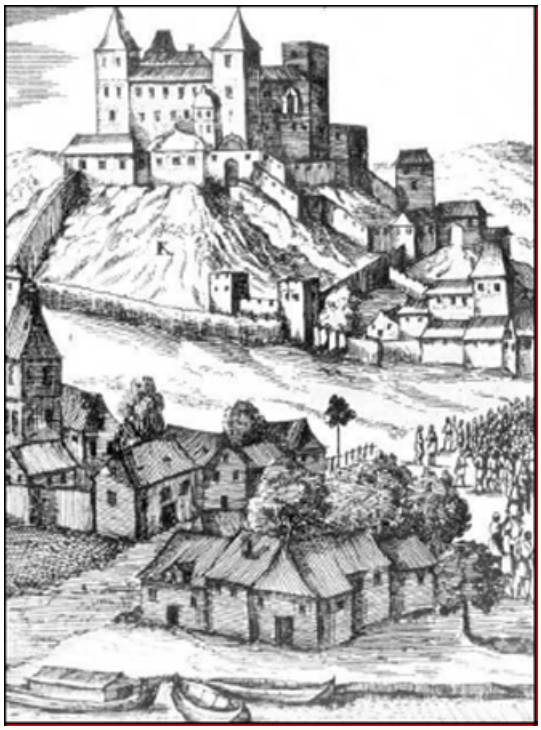

De burcht van Pozsony in de 17de eeuw.

Zij die in Pozsony bleven, werden vanaf 29 mei 1674 naar Hongaarse burchten getransporteerd (aan het eind van de Pinkstermaand).[30] Volgens het gedicht tekenden nog 100 anderen een bekentenis dat zij zich op niemand zouden wreken, niet naar huis zouden gaan en het land niet zouden verlaten. De predikant van het gedicht besloot te vluchten: op 1 mei zwom hij de Donau over (hij vertelt dat hij vanwege zijn ziekte niet meer werd opgeroepen). Men weet van verschillende dominees dat ze uit Pozsony vluchtten, bv. Jeromos Bátori ('Alsó-Szuhaiensis'), die voor het gerecht verscheen, maar ziek werd en nog voor de uitspraak van het vonnis 'genoeg kreeg van het geruzie in Pozsony, en in het geheim naar huis ging',[31] zo schreef Otrokócsi, wat dus eigenlijk betekende dat Bátori gevlucht was. Een andere dominee, János Berekszászi(y) ('Szalócziensis') werd ernstig ziek; hij werd daarom verstopt in een herberg in Pozsony. 'Tijdens de laatste beproeving in Pozsony werd voor hem gezorgd door lieve mensen, zonder dat dit iemand verteld werd. Op die manier kon hij niet door zijn vijanden gepakt worden.'[32] Toen het beter met hem ging, vluchtte hij naar huis. Ook vluchtten Mátyás Őri, predikant in Terestyénszecsőd, en Sámuel Lisznyai, predikant in Feled. Ik kon helaas niet aantonen dat een van deze mensen de verteller is. Ook heb ik gedacht dat de verteller misschien een predikant met de voornaam Illés geweest kan zijn. De auteur, die schrijft over de gevluchte dominee die door hem opgevangen werd, begint zijn gedicht namelijk met de volgende woorden: 'Wij zijn hier met Illyés, ik vroeg hem hoe hij uit Posony wegging.'[33] Het ligt voor de hand dat Illyés zelf de verteller is, maar volgens de documenten van het proces (Katalin S. Varga) waren er slechts drie mannen onder de aangeklaagden met de voornaam Illyés: Illyés Czabanus, Illyés Gessnerus en Illyés Ladiver, maar deze waren allemaal lutheranen. Ook Illyés György Edvi was luthers, maar hij werd veroordeeld en naar Napels gestuurd; hij kon dus niet vluchten en overleed onderweg naar Napels.

Wie de verteller ook geweest is, hij wist nog dat de latere galeislaven naar verschillende Hongaarse burchten werden gebracht. Hij schreef:

98. 'Vijf werden er naar de burcht van Berints gebracht.'[34] Naar Berencs[35] werden er eigenlijk vier getransporteerd: István Séllyei, dominee van Pápa en bisschop, Péter Czeglédi, dominee in Léva, István Bátorkeszi, dominee in Veszprém, en Mihály Miskolci, dominee in Fülek. Hier 'wachtte' György Lányi al op hen.

De burcht van Berecs

100. ‘Er werden er zeven naar Kővár gebracht.’[36] Dit is een veelzeggende vergissing: dat in plaats van Kapuvár (in Transdanubië) Kőovár (in Máramaros) wordt genoemd door onze auteur, die waarschijnlijk in Bereg leefde. In feite werden zeven mensen naar de gevangenis in Kapuvár gebracht: János Krasznai (hij werd door de dichter niet genoemd), István Beregszászi, István Kállai, János Rimaszombati Kiss, Márton Szendrei, György Szendrei, Sámuel Tatai Pap en János Sallai. Zij werden met touwen aan elkaar vastgebonden, de gevangenis uitgevoerd en onder wastobben verstopt. Zo kon niemand hen zien, ze werden [als dieren] door gewapende soldaten [begeleid], terwijl mannen en vrouwen huilden en schreeuwden.[37] Ook werd hen onderweg alles afgenomen, zelfs hun beste kleren werden in beslag genomen. In Kapuvár moesten ze van vroeg tot laat werken, terwijl ze voortdurend werden geslagen.

Tekening van Kapuvár

102. ‘Er werden er ook zeven naar Sárvár gebracht.’[38] Onze bronnen uit die tijd verhalen alleen van zeven gevangenen in Sárvár: de predikanten András Szentkirályi, István Ladmóczi, István Szentpéteri Mangó de jongere, János Gömöri, István Tököli en István Szentpéteri Mangó de oudere. Maar de dichter had gelijk: ook Jakab Csuzi Cseh was een gevangene in Sárvár; hij werd in Triëst tegen betaling van losgeld vrijgelaten en naar Wenen gebracht.

105. ‘Er werden er eenentwintig naar Leopolda gebracht’:[39] István Füleki, Péter Kálnai, Ferenc Otrokócsi Fóris, János Jablonczai, twee predikanten uit Rimaszombat:[40] István Harsányi en István Kaposi. Verder István Kóródi uit Czége, István Szilvási uit Császár, János Ujvári uit Mezőörs, Bálint Kocsi Csergő uit Pápa, György Körmendi uit Barsi, István Komáromi uit Ács, György Alistáli uit Szőny, György Szecsei uit Sági, András Szodai uit Sára, Mihály Huszti uit Keszi, Márton Szentpéteri uit Heteny, Mihály Kovásznai uit Kelemér, Ferenc Szomodi uit Szendrő, Mihály Szalácsi (Szalóci) uit Zablogy en Péter Simonyi. Ze werden, begeleid door keizerlijke soldaten, naar Lipótvár (*Leopolda*) gestuurd; in Nagyszombat werd hen al wat ze hadden, hun kleren, hun mantels en hun

dolmans ontnomen. Van daar werden ze naar Lipótvár gebracht, waar ze de volgende dag aankwamen; onderweg werden ze geslagen en geschopt.

112. ‘Er werden er zes naar de burg te Iberhard gebracht’:[41] Tamás Veresmarti, leraar in Serke, Pál Gömöri Kanta, gereformeerd predikant in Abafalva, István Németi uit Nyárád, Mihály Szatmári uit Várallya, Dániel Farkasdi uit Szemere en János Németi uit Szerecsen. Omdat de burcht te Éberhárd tot het landgoed van de aartsbisschop behoorde, lette György Szelepcsényi[42] persoonlijk op de gevangenen en nam hij ook meerdere keren zelf aan hun foltering deel. Hij brak bv. de arm van István Németi, predikant in Nyárád.

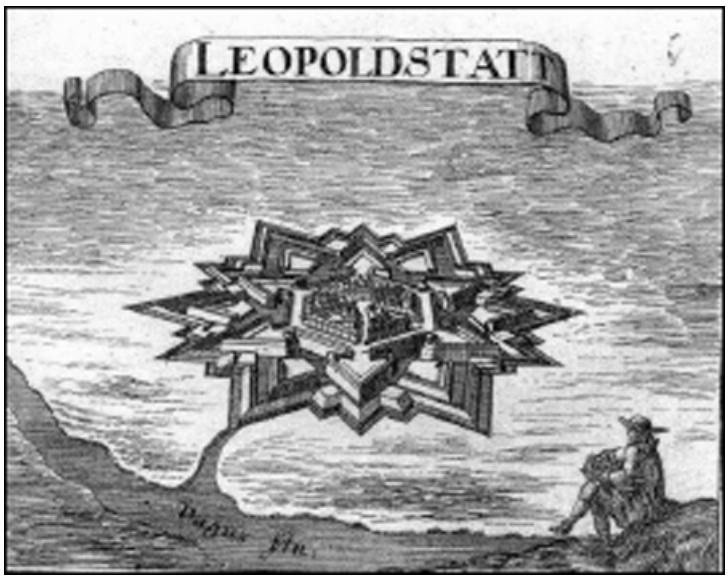

Lipótvár (Leopoldstadt) in de 17de eeuw

Elias Widemann: György Szelepcsényi (prent uit 1652)

114. 'De Lutheranen werden onmiddellijk met Balás Köpetzi naar Komárom gebracht.'[43] György Lovcsényi, György Petermann, Sebestyén Huszár, Jakab Simonides, János Bartholomeides, János Zimányi, István Kaurinszki, István Fidicinus, György Lupi, György Zabojnyík, György Insti-

toris, János Rusinyi, Illyés Cabarius, János Missorinus, Pál Capito, György Streba, János Johannides: al deze lutherse predikanten namen het katholieke geloof weer aan in Komárom. Balázs Szkárosi (gereformeerd predikant in Szkáros), Miklós Buzgány en István Zsedényi (beiden lutherse predikanten) bleven trouw aan hun geloof.

De burcht van Komárom in het midden van de 17de eeuw

In het gedicht worden dus in totaal 47 gereformeerde predikanten genoemd, maar Imre Varga, die het gedicht publiceerde, spreekt op basis van de vroegere vakliteratuur slechts van 41 gereformeerde predikanten. Het gedicht kan dus daadwerkelijk als historische bron dienen. Nog een voorbeeld: wij komen te weten dat gouverneur Johannes Ampringer heeft verhinderd dat nog vóór het proces twee predikanten ter dood werden veroordeeld; Lipót Kollonich had ze willen laten terechtstellen.

Maar zoals ik heb gezegd, tijdens het schrijven van het gedicht wist de verteller niets van het verdere lot van de mensen die naar de burchten werden gebracht, hij wist niets over de galeistraf, over Napels, Buccari en de bevrijding van de galeislaven.

Veelzeggend zijn de laatste strofen van het gedicht, waarin de auteur zijn angst voor het lot van Zevenburgen tot uitdrukking brengt. Hier verschijnt een protestantse kijk op de geschiedenis, puriteinse ethiek en theologische kenmerken, die op de persoon van de auteur een nader licht werpen:

128. Ik heb medelijden met je, klein Zevenburgen,
Jouw lichamelijke dapperheid is groot en diep, zoals ik hoor,
Daarom hoor je te vrezen,
Laat je zonden weg en leef verder voor God.

129. Leef naar het voorbeeld van Opper-Hongarije,
Wat God hiermee heeft gedaan, toen het zondig werd bevonden,
Omdat het niet de leer van de heilige Bijbel volgde,
Heeft het nu een tekort aan leermeesters.

130. Samen met het woord moet je je leraar waarderen,
Hou je geloof vast,
Hou van je geloof vanuit je ziel,
Vecht ervoor als het moet.

131. Kijk niet met protserige ogen,
Hoe de afgod vanuit Wenen de Tisza oversteekt,
Geloof niet dat je schoon kunt blijven,
Hij zal ook jou overtuigen terwijl hij door ons heenkruipt.[44]

In het Nederlands vertaald door Réka Bozzay

Eindnoten:

1 Oorspronkelijk deel van Hongarije, nu in Oekraïne.
2 Ten oosten van de Tisza-rivier.
3 Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Ed. Ladányi Sándor. Budapest, 1977, 70. (sub Beregi református egyházmegye)
4 Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TtREL), Debrecen I. 34/A. 1.
5 Bratislava, tegenwoordig de hoofdstad van Slowakije.
6 Váradi György esperesnek 'különös érdeme az, hogy a Beregi Tractusnak régi szokott Liturgiáját össze szedte, és egy könyvbe leírta. Ugyan ezen liturgikus könyvbe leírt egy tudós értekezést - De Politia Ecclesiastica - de amely nem az ő munkája? Ugyan ezen könyvben a nevezett esperest maga leírta azon verseket, melyeket készített egy Lutheranus pap, azok közül, ki 1674-ben Június lő napjára Posonyba citáltattak, aki citatusok neveit és Posonyi zaklattatásokat ezen versekbe foglalta'.
7 'Kérlek ember, adgy békét a Silentiumnak / Ez néhány verseim mert arról szollanak / Miképen folyt dolgok Praedicatoroknak / Kik minap Posonban fel citaltattanak.'
8 Opmerking van de vertaler.
9 'Pasquillus Abbatum', illetve 'Liber Generationis Desolatoris Antichristi Filii Hypocryseos, Filii Diaboli'.
10 Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840)*. Budapest, 2002, 302.
11 *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672-1686)*. Ed. Stoll Béla. Bewerkt door Varga Imre. Budapest, 1986, XI, 212-227.
12 'A nápolyi gáj(!)áztatás előtt Posonyba 1674-be czitáltatott bizonyos papnak versei, az ő Posonyi vexáltatásokról. A Beregi. Tiszt. Tractus Archivumából küldi pápai Professor T.T. Tót Ferenc urnak Széles András, Vári Prédikátor és a Beregi Tractusnak Notariusa'.
13 Széles András: *A Szatmári Ekklésiák Históriája*. Bewerkt door Balogh Géza. Nagyvárad, 2006.
14 Zoványi: *idem*, 653.
15 Zie Rácz Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874; Antalfi János: Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten, in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen. In: *Sárospataki Füzetek*, 1863, 386-417; *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Ed. Makkai László. In samenwerking met Fabinyi Tibor, Ladányi Sándor. Budapest, 1976; S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony, 2002.

16 ‘Szabadítsd meg Isten őket igen jókor / Míg által nem veri tömlöcben a foeto.’
17 ‘Evangelicusok kik compareálánk / Bizony nagy sereggel mi Posonybann valánk.’
18 ‘A fiscus minékün ilyen szóval szóla / No ti calvinista tanítók soksága / Lám hogy ugy jársz, tűllem ez meg vala mondva.’
19 ‘Ti is magatokról viseljetek gondot, / mert az érsek felől hallottunk ilyen szót, / Tiszán túl, Erdélyben, másutt, akárholott / Nem hágy meg egyet is calvinista papot.’
20

1. Kérlek ember, adj békét a silentiumnak,
   Ez nehány verseim mert arrol szóllanak,
   Miképpen fojt dólgok prédikátoroknak,
   Kik minap Posonyban felczitáltattanak.

2. Ne kérdezd azt, ki az, ki irtam versekbe,
   Nevem tudásáért ne nézz vers fejekbe,
   Mi gondod rá, hol van születésem földe,
   Elég, hogy Posonyból Istenem meg mente.

3. Igaz dolog ugyan, bizony, itt van nevem,
   De hogy fel lelhetnéd, alig reménylhetem,
   Ész kellene hozzá, nagy derék értelem,
   Jeles mesterséggel mert én azt fel tettem.

4. Holott irtam? Azt is ha akarod tudni,
   Ha elmés ember vagy, 's ha tudsz kereskedni,
   A nevemmel együtt itt meg lehet lelni,
   De barátomnak is nem mondottam azt ki.

5. Azt ne gondold soha, hogy költ volna in Kérts,
   Sem pedig in Vámos, avagy másféle Pérts,
   Itt amott gondolvánn a lelked meg ne sérts,
   Hanem a dolognak valóságát így érts.

21 ‘Mi a citációt tudtuk s mind vettük.’
22 Otrokócsi Fóris Ferenc: *Fenevad dühöngése*. Vertaald door Herpay Gábor. Debrecen, 1928.
23 Košice, tegenwoordig in Slowakije.
24 TtREL I.8.d. passim
25 Ten westen van de Tisza-rivier.
26

6. Mikor írnak vala ezer hatszáz utánn,
   Hetven negyedikbenn, Iván hóra kapvánn,
   Annak a hónapnak éppen első napjánn,
   Szabadult Posonybol egy atyafi tsudánn.

7. Szakada Posonyban betegség reája,
   De azt a bölts Isten fordítá javára,
   A többitől hátra az által marada,
   Mikor leg utolszór fel hivták a jusra

8. Már mit kell mívelni, elméjébenn hánnya,
   Elébbi szállását, végezi, el hagyja,
   Ruháját is otthonn másra változtatta,
   Lankadt testét titkon a Dunába lopta.

9. Változtatá utát, a vizből ki szálla,
   Mikor már Posonyból némelly földre juta,
   Szekereket kapvánn, ízibenn el varra,
   Tizen nyóltzad napra éppenn ide juta.

27 Kocsi Csergő Bálint: *Kősziklán épült ház ostroma*. Vertaald door Bod Péter, bewerkt door Szilágyi Sándor. Lipcse, 1866.
28 ‘Ne bízzál te ahoz nem voltál rebellis / Hogy te nem támadtál királyra soha is / Borjút keresnek ők az ökör alatt is.’

29 Goede samenvatting van de gebeurtenissen: G. Kovács Gyula: Gömöri protestáns gályarabok. In: *Gömörország*, 2002, nr. 4. - 2005, nr. 2.
30 ‘Piros pünkösd hónak szintén az utóján.’
31 ‘pozsonyi enyhébb fogságban megúnva a sok huzavonát, titokban hazament’
32 ‘a pozsonyi utolsó próba idején, ellenségeink tudtán kívül, s a kegyes lelkek továbbra is gondoskodtak róla, hogy az ellenség kezét elkerülje’
33 ‘Mi akik felesen itt vagyunk Illyéssel, kérdezkedvén tőle Posonyból hogy jött el.’
34 ‘Ötenn vitetének fel Berints várába.’
35 Berencs (Branč) is tegenwoordig in Slowakije, in het noordelijkste deel van de provincie Nyitra, ten noordoosten van het dorp Szenic (Senica).
36 ‘Szám szerént Kővárbann vitetének hetet.’
37 ‘Kötelekkel egymáshoz kötözve kivezették őket a börtönből és teknők alá bújtatták mindnyájukat, hogy így a teknőktől eltakartatva ne lássák őket, s a város utcáin keresztül fegyveres katonák kíséretében, férfiak és asszonyok sírása és jajgatása közepette’ hajtották őket állati módon.
38 ‘Hetet vittenek el benne Sárvárra is.’
39 ‘Leopóldba huszonegyen vitetének’ Lipótvár (Leopoldov) is nu in Slowakije in de provincie Nyitra. De vesting aldaar werd tussen 1665-1670 gebouwd, ook tegenwoordig wordt hij als gevangenis gebruikt.
40 Rimavska Sobota, tegenwoordig in Slowakije.
41 ‘Hatot vittenek az iberharti várba.’ Éberhárd (Malinovo, vroeger Eberhart, in het Duits Eberhard) ligt tegenwoordig in Slowakije, in de provincie Bratislava.
42 György Szelepcsényi (1595 -1685) aartsbisschop van Kalocsa, later van Esztergom.
43 ‘Luteranusokat azon állapottal vittek Komáromban Köpetzi Balással.’
44

128. Szánlak, igen, szánlak, téged kitsiny Erdély,
A testi bátorság, hallom, benned nagy 's mély,
Mellyért azt mondhatom, igen illö, hogy félj,
Térj meg büneidböl, 's tovább Istennek élj.

129. Tanulj a Felföldnek szomoru példájánn,
Mint tett Isten vélle, benne bünt találvánn,
Hogy nem igen kaptak az áldott bibliánn,
Azért vagynak mostan sok tanitók hijján.

130. Az igével együtt becsüld tanitódat,
Mutass te hitedbenn álhatatosságot,
Szeresd lelked szerént igaz vallásodat,
A mellett ki vonni ne resteld kardodat.

131. Hivalkodo szemmel, ne nézd, hogy a bálvány
Most kél által feléd Béts felöll a Tiszánn,
Ne gondold, hogy attol maradhatnál tisztánn,
Meg gyöz tégedet is, rajtunk által mászvánn.

Ferenc Postma

Als ballingen aan de boorden van de Amstel ... De bijdragen van acht Hongaarse galei-predikanten in het Album Amicorum van ds. Johannes Albertus Zaunschlifer: Amsterdam, 27 oktober 1676

I.

Het memorabele feit dat Neêrlands grootste admiraal, Michiel Adriaenszoon de Ruyter (1607-1676), op de 11e februari 1676 - in de baai van Napels - 26 Hongaarse predikanten van de Spaanse galeien bevrijdde, heeft ook in protestantse kringen in het Hongarije van nu nauwelijks aan actualiteit ingeboet. Nog in februari 2001, 325 jaar na dato, zo lazen we, klonken er bijvoorbeeld te Debrecen vele woorden van ‘dankbare herinnering’ en werden er plechtig kransen gelegd bij het De Ruyter-monument, schuin achter de Nagytemplom, in het park vlak voor het imposante Református Kollégium. Dat laatste gebeurde ook op 26 oktober 2007, gedachtig aan het geboortejaar van De Ruyter, nu 400 jaar geleden.

Wie de intrigerende geschiedenis verder kent, weet dat de door hem bevrijde ‘galei-predikanten’ naderhand - via Venetië - een veilige thuis vonden in het Zwitserse Zürich, waar zij - eind mei 1676 - met open armen werden ontvangen. Een aantal andere Hongaarse predikanten, onder meer vrijgekomen uit de kerkers van Buccari (oftewel Bakar, bij Fiume), voegde zich daar medio juli nog bij hen. Zo werd Zürich - bijna anderhalf jaar lang - een gastvrij toevluchtsoord voor de ontheemde en berooide Hongaarse ballingen en tegelijkertijd het centrum van waaruit zij trachtten

- ten einde eenmaal terug te kunnen keren naar hun vaderland - binnen Europa de politieke druk van protestantse zijde op de regering in Wenen te vergroten.

Met het oog op dat laatste ging - reeds eind juli 1676 - nagenoeg de helft van alle Hongaarse predikanten vanuit Zürich op reis, en wel in twee delegaties. De ene reisde richting Saksen, de andere - en tevens de zwaarste delegatie - begaf zich op weg naar de Nederlanden, te weten twee lutherse predikanten: Balthasar Nickletzius en Thomas Steller, en zes gereformeerde: Stephanus Bátorkeszi, Stephanus Beregszászi, Johannes Jablonczai, Basilius Köpeci, Franciscus Fóris Otrokócsi en Joannes Szomodi. Op grond van het bewaard gebleven *Album Amicorum* van Balthasar Nickletzius weten we, dat de reis voor een groot gedeelte per schip werd afgelegd, o.a. via Heidelberg, Frankfurt am Main en Keulen, en dat het gezelschap eind augustus te Utrecht arriveerde. Daar ontmoetten zij - op de 28e augustus - als een van de eersten de Utrechtse hoogleraar en tevens *rector magnificus* Johannes Leusden, die als geen ander - via zijn oud-student Franciscus Fóris Otrokócsi - op de hoogte was van hun treurige lotgevallen en zich van meet af aan krachtig voor hun zaak had ingezet. Het weerzien - zo mogen we toch stellen - moet voor hen beiden een onvergetelijk moment zijn geweest.

Daarmee begon hun verblijf in de Nederlanden, dat - met verdere bezoeken aan o.a. Leiden, de residentie Den Haag, Haarlem en Amsterdam - tot ongeveer medio november 1676 zou duren, waarna via Rotterdam en Brielle per schip de overtocht werd gemaakt naar Engeland.

II.

Waar en wanneer precies binnen deze context de eerste ontmoeting van de acht Hongaren plaatsvond met de Oostzaanse predikant Johannes Albertus Zaunschlifer (1634-1678), valt niet geheel met zekerheid te zeggen. Het *Album Amicorum* van Balthasar Nickletzius wijst evenwel in de richting van Haarlem, gelet op de bijdrage daarin van Lambertus Groen, ‘Pastor Ecclesiae Harlemensis in Batavis’ (Fol. 210 *recto*), gedateerd: Haarlem, 3 oktober 1676. Dat Haarlem hier in Frage komt, is ook daarom niet ondenkbaar, omdat de gemeente van Oostzaan (oftewel ‘Oost-Sanen’, zoals Zaunschlifer zelf schrijft) kerkelijk gesproken tot de classis Haarlem behoorde. Een (kerkelijke) bijeenkomst te Haarlem, in de eerste week van oktober 1676, lijkt dan ook het meest waarschijnlijke antwoord

te zijn, kort voor hun doorreis naar Amsterdam, waar zij relatief gezien de langste tijd zouden doorbrengen.

Bij deze eerste kennismaking zou het echter niet blijven. Vast staat, dat er te Amsterdam - aan het einde van diezelfde maand - nog tenminste twee andere ontmoetingen volgden, en wel kort na elkaar: Op de 25e oktober 'vereerde' Zaunschlifer Balthasar Nickletzius met een vriendschappelijke bijdrage in diens Album, terwijl twee dagen later - op de 27e - alle acht Hongaarse predikanten op hun beurt een bijdrage schreven in het *Album Amicorum* van Zaunschlifer, dat hij - na het jarenlang niet meer gebruikt te hebben - kennelijk speciaal voor die gelegenheid naar Amsterdam had meegebracht. Hun handschriftelijke bijdragen zijn - zo kunnen we hier vaststellen - tegelijk een laatste afscheidsgroet geweest.

Toch is hiermee het laatste woord over Zaunschlifer zelf nog niet gezegd. In hun bijdragen gaven de Hongaren immers niet alleen op hoffelijke wijze - met gebruikmaking van vele superlatieven: 'minister fidelissimus', 'minister zelosissimus', 'frater in Christo Jesu dilectissimus', etc. etc. etc. - uiting aan hun gevoelens van hoogachting voor de weleerwaarde Oostzaanse 'pastor'. Tegelijkertijd betuigden zij hem hun dank voor de vurige ijver, waarmee hij zich voor hun zaak had ingezet, en voor de vele blijken van christelijke naastenliefde, die hij hun - 'in naam van de Here' - had doen toekomen: 'multa charitatis opera', zoals Balthasar Nickletzius schrijft. De eerste kennismaking te Haarlem was - zoveel is wel duidelijk - dus niet zonder verdere gevolgen gebleven. Het benarde lot van de Hongaarse predikanten en hun berooide positie moeten op Zaunschlifer een diepe indruk gemaakt hebben en hem - binnen de plaatselijke gemeente en de classis - tot het inzamelen van vele 'subsidien' hebben aangespoord. In een - extra - vergadering van de classis Haarlem - nog op de 20e oktober - werd ten aanzien van de 'Hungarische Predicanten' besloten, dat 'yeder kerke het syne tot een liberaler subsidie voor dese Eerw[aarde] mannen sall toe brengen', d.w.z. dat alle kerkelijke gemeenten in de classis ten gunste van de eerwaarde Hongaarse predikanten 'liberaler', oftewel financieel nog ruimhartiger, zouden bijdragen dan tot dan toe het geval geweest was. Het kost weinig moeite om Zaunschlifer hier als de drijvende kracht achter dit besluit te zien. Kennelijk werd hij door de classis ook met de overdracht van al de ingezamelde gelden belast. Dat alles werpt tegelijk een helder licht op zijn twee ontmoetingen - eind oktober - met de Hongaarse delegatie te Amsterdam, zo kort na elkaar. Beide keren - zo mogen we concluderen - stonden in het teken van de christelijke 'charitas', concreet de kerkelijke offervaardigheid, resp. de

overdracht van de ingezamelde gaven: op de 25e (een zondag!) vanuit de kerk en de plaatselijke gemeente van Oostzaan, op de 27e oktober daarop volgend uit naam van de classis Haarlem. Zou Balthasar Nickletzius Zaunschlifer op het idee gebracht hebben om bij die laatste gelegenheid zijn 'vergeten' *Album Amicorum* mee te brengen ...?

Uit andere bron weten we, dat de Hongaarse ballingen ook door hun geloofsbroeders te Amsterdam - classis, kerkenraad en diaconie - van menig 'subsidie' werden voorzien, 'tot bijstand in dese droevige ongelegentheijd'. Zo legden zij op de 3e november 1676 - precies een week na hun afscheid van Zaunschlifer - nog een bezoek af bij de Amsterdamse diaconie, waar zij met blijdschap een laatste kerkelijke 'giffte' mochten ontvangen. Aan het einde van diezelfde week zouden de acht hun logement aan de 'boorden van de Amstel' verlaten, op weg richting Engeland.

III.

De acht 'Hongaarse' Album-bladen - die tot nu toe onopgemerkt bleven - getuigen alle - zonder uitzondering - van 'een ongebroken geloof' en van 'een onwankelbaar Godsvertrouwen', ondersteund en bekrachtigd door vele citaten uit het Oude en Nieuwe Testament (in het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws). Tegelijkertijd - en eveneens zonder uitzondering - maken alle bijdragen duidelijk, hoezeer de Hongaren hun verblijf in de Nederlanden - ook dat in het grote en fascinerende Amsterdam - hebben ervaren als een verblijf 'in ballingschap' (het woord 'exul', 'balling', klinkt hier maar liefst tot acht maal toe). Toch is er in dit alles geen ruimte voor droefheid of - erger nog - wanhoop. Integendeel: In alle nood is het immers God die uitkomst weet (Basilius Köpeci), en die nooit ofte nimmer in de steek laat wie zijn vertrouwen op Hem stelt (Joannes Szomodi). Als zodanig bieden de acht 'Hongaarse' bijdragen een krachtige echo van wat Zaunschlifer zelf - om hier met hem te eindigen - twee dagen tevoren - in navolging van Luther - in het *Album Amicorum* van Balthasar Nickletzius had geschreven: 'Nemo nos laedet, nisi q[ui] Deu[m] vicerit ...'.

Appendix

De acht ‘Hongaarse’ bijdragen in het *Album Amicorum* van Ds. J.A. Zaunschlifer.
- Geordend naar de nummering van de bladen.
- Voorzien van verklarende aantekeningen.

Bijdrage I.
Fol. 97 [*recto*].

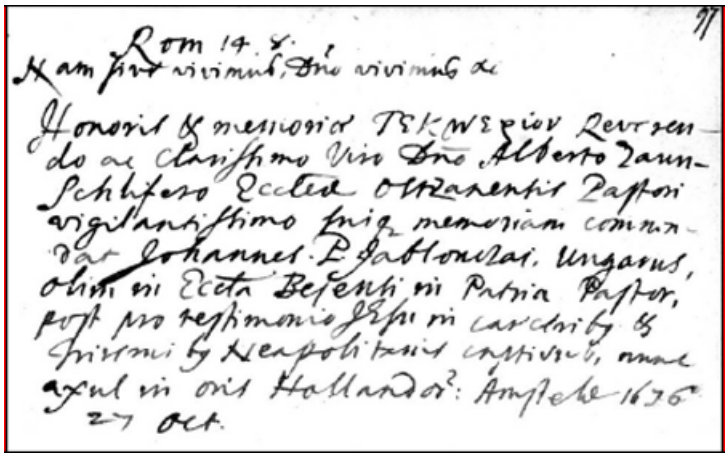

Johannes P. Jablonczai - [Jablonczai János]
Rom. 14.8.
Nam sive vivimus, D[omi]no vivimus, etc.
Honoris & memoriae Τεκμεριον Reverendo ac Clarissimo Viro D[omi]no Alberto Zaunschlifero, Eccle[si]ae Ostzanensis Pastori

vigilantissimo, suique memoriam commendat Johannes P. Jablonczai, Ungarus, olim in Eccl[esi]a Bejensi in Patria Pastor, post pro testimonio JEsu in carceribus & Triremibus Neapolitanis captivus, nunc exul in oris Hollandor[um] Amstelae 1676 27. Oct.

Aantekeningen

1 Romeinen 14.8 [NBG 1951]: 'Hetzij wij dan leven, hetzij wij sterven, wij zijn des Heren.'
2 Τεκμεριον Lees: Τεκμεήριον - 'sign', 'symbol', 'proof' (zie: Liddell-Scott, 1768).
3 Zie over Jablonczai: Szinnyei, Deel V, 249-250 (s.v. Jablontai). Hij was voorheen ('olim') - zoals hij hier zelf schrijft - geref. predikant te Bejc.
4 Fol. 97 [*verso*] is blanco.

Bijdrage II.
Fol. 141 [*recto*].

Basilius Kalter Köpecinus - [Köpeci Balázs]
יהוה קרן י ׳שעי ומ ׳שגבי

Ἐν ἀπόροις πόρον εὑρίσκε ὁ Θεός.
Act[a] 20.32. Per accommodationem: Commendo vos DEo, (Qui ex charitate ministrastis, et ministratis Christi servis, Hebr. 6) et sermoni gratiae ipsius. Adsit DEus vobis Spiritus sui gratia, ut salvi, ac incolumes DEo, Ecclesiae, et Patriae vivere possitis.
2 Thess. 1.5. Az Ur emlékezzék meg a' ti munkás szeretetétékről, mellyet az Ur nevében mi hozzánk meg muta[t]tatok. Hungarus Hungarice Scripta legenda dedit.

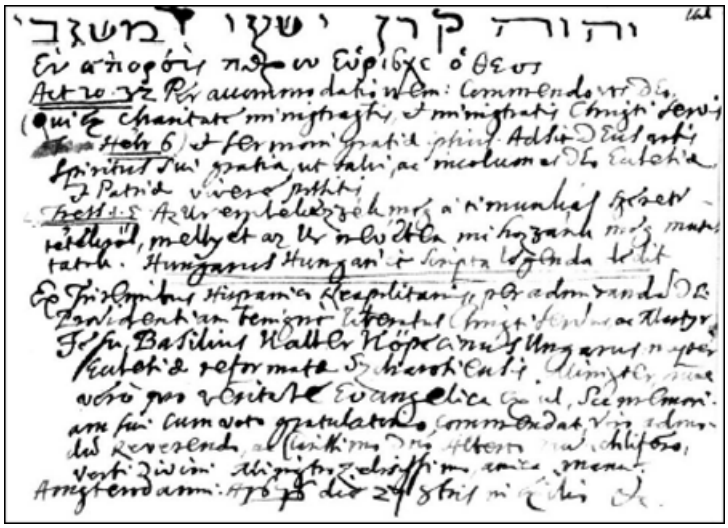

Ex Triremibus Hispanico Neapolitanis, per admiranda[m] DEi Providentiam benigne liberatus, Christi Servus, ac Martyr Jesu, Basilius Kalter Köpecinus Ungarus; nuper Ecclesiae reformatae Szcharosiensis Minister, nunc vero pro veritate Evangelica exul, Sic memoriam sui cum voto gratulatorio commendat Viro admodu[m] Reverendo, ac Clarissimo D[omi]no Alberto Zaunchlifero,
Verbi Divini Ministro zelosissimo, amica manu.
Amsterodami, A. 1676 die 27. [Octo]bris, in exilio, etc.

Aantekeningen

1. Hebreeuws - Deel-citaat uit Psalm 18.3 (= II Samuël 22.3) [NBG 1951]: ‘O, Here, ..., hoorn mijns heils, [en] mijn burcht ...’. - N.B.: Hier ongetwijfeld te lezen als een nominale zin: ‘De Here *is* de hoorn mijns heils en mijn burcht.’

2. Grieks - πόρος: ‘a *way out*’ (zie: Liddell-Scott, 1451). - ‘In alle nood weet God uitkomst.’
3. Acta [= Handelingen der Apostelen] 20.32 [NBG 1951]: ‘En nu, ik draag u op aan den Here ....’
4. Hebreeën 6 - Bedoeld is Hebr. 6.10 [NBG 1951]: ‘Want God is niet onrechtvaardig, dat Hij uw werk zou vergeten en de liefde, die gij voor [in] zijn naam getoond hebt door de diensten, welke gij den heiligen [sc. *per accommodationem*: ons, dienaren van Christus uit Hongarije] bewezen hebt en nog bewijst.’
5. II Thessalonicenzen 1.5 [NBG 1951]: ‘... een bewijs van het rechtvaardige oordeel Gods, dat gij het Koninkrijk Gods waardig geacht zijt, voor hetwelk gij ook lijdt.’ - N.B.: De Hongaarse tekst die hierop volgt, refereert opnieuw aan Hebr. 6.10 (zie boven): ‘Moge de Here uw werk gedenken, dat gij uit liefde in naam van de Here aan ons hebt betoond.’
6. Köpeci was voorheen - zoals hier blijkt - geref. predikant te Szkáros (nu in Slowakije).
7. Fol. 141 [*verso*] is blanco.

Bijdrage III.
Fol. 142 [*recto*].

Steph[anus] K. Beregszaszius - [Beregszászi István]
Est nescia mortis gloria. Gloria perpetua residet in humili.
In honorem Reverendi atque Clarissimi, Piissimique Viri, Domini Alberti Zaunchliferi, verbi Dei Ministri, erga Exules JESU Christi Zelosissimi, Paucula haec amoris christiani testandi ergo L.M.Q. apposuit Steph. K. Beregszaszius, ΘΕΟMysta quondam Eccl[esi]ae Refor[matae] Hanvaiensis in Hungaria, pro nunc tamen Exul pro Christo, Martyr et ipse Dei.
Amsterdami, A.D. 1676. 27. [Octo]bris.
Symb.
Unum est necessarium.

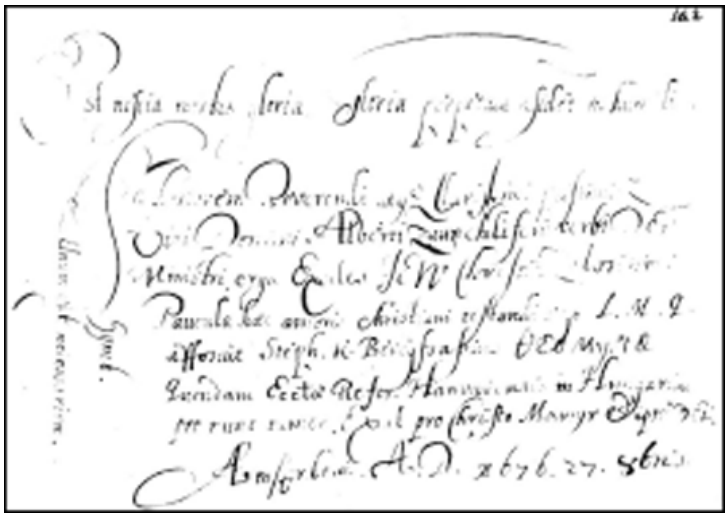

Aantekeningen

1. ‘Est nescia ...’. - Mogelijk een referentie aan I Petrus 5.5 [NBG 1951]: ‘Omgordt u allen jegens elkander met nederigheid, want God wederstaat de hoogmoedigen [die in hun eigenwaan (“gloria”) geen rekening houden met de dood], maar den nederigen geeft Hij genade [sc. zijn eeuwige heerlijkheid (“gloria”) in Christus]’, vgl. ook I Petrus 5.10.
2. L.M.Q. - i.e.: Libens Meritoque, of Lubens Meritoque, ‘volgaarne, en met recht’.
3. ΘΕΟMysta - theomysta: Voorganger in de Goddelijke geheimenissen, oftewel Bedienaar van het Goddelijke Woord: Verbi Divini Minister, Verbi Dei Minister.
4. Symb[olum] - ‘Unum est necessarium’, oftewel ‘Eén ding is nodig’, geschreven in de linker marge, vgl. Lucas 10.42 [NBG 1951]: ‘... maar weinige (dingen) zijn nodig, of slechts één ....’

5. Zie over Beregszaszius/ Beregszászi: Zoványi-Ladányi, 70 (s.v.). Hij was voorheen (‘quondam’) - zoals hij hier zelf schrijft - geref. predikant te Hanva (nu in Slowakije).
6. Fol. 142 [*verso*] en Fol. 143 [*recto*] zijn blanco.

Bijdrage IV.
Fol. 143 [*verso*].

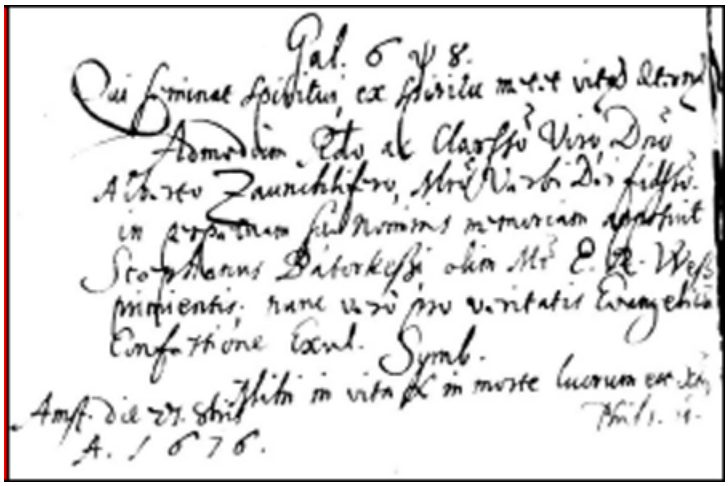

Stephanus Bátorkeszi - [Bátorkeszi István]
Gal. 6 vs. 8.
Qui seminat spiritui, ex spiritu metet vitas aeternas.
Admodum R[everen]do ac Clar[i]ss[im]o Viro, D[omi]no Alberto Zaunchlifero, M[inist]ro Verbi Dei fid[eli]ss[im]o, in perpetuam sui nominis memoriam apposuit Stephanus Bátorkeszi, olim M[iniste]r E[cclesiae] R[eformatae]

Weszprimiensis; nunc vero pro veritatis Evangelicae
Confessione Exul.
Symb.
Mihi in vita & in morte lucrum est Ch[ris]tus.
Phil[ip.] 1.21.
Amst., die 27. [Octo]bris
A. 1676.

Aantekeningen

1. Galaten 6.8 [NBG 1951]: '...wie op (den akker van) den Geest zaait, zal uit den Geest eeuwig leven oogsten.'
2. Symb[olum] - Philippenzen 1.21 [NBG 1951]: 'Want het leven is mij Christus en het sterven gewin.'
3. Zie over Bátorkeszi: Szinnyei, Deel I, 691 (s.v.). Hij was voorheen ('olim') - zoals hij hier zelf schrijft - geref. predikant te Veszprém.

Bijdrage V.
Fol. 144 [*recto*].

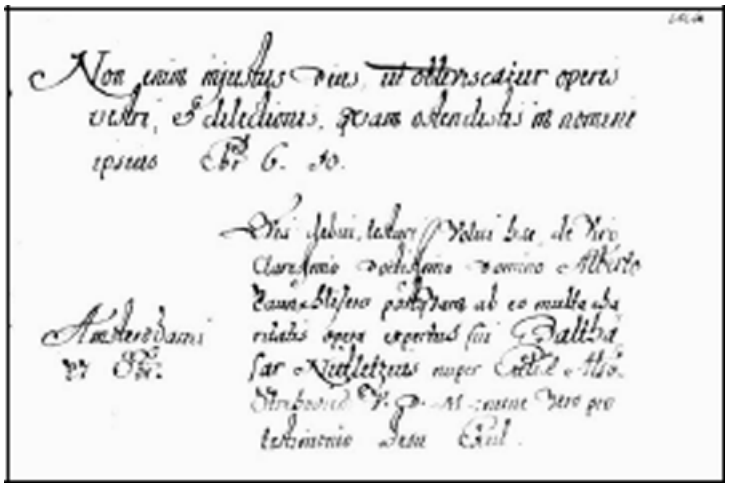

Balthasar Nickletzius - [Nikléci Boldizsár]
Non enim injustus Deus, ut obliviscatur operis
vestri, et dilectionis, quam ostendistis in nomine
ipsius.
Ebr. 6.10.
Quia debui, testari volui haec, de Viro
Clarissimo Doctissimo Domino Alberto
Zaunchlifero, postquam ab eo multa charitatis
opera expertus fui Baltha
sar Nickletzius, nuper Eccl[es]iae Also-
Strehovien[sis] V.D.M.; nunc vero pro
testimonio Jesu Exul.
Amsterodami, 27. [Octo]br[is].

Aantekeningen

1. Hebreeën 6.10 [NBG 1951]: 'Want God is niet onrechtvaardig, dat Hij uw werk zou vergeten en de liefde, die gij voor [in] zijn naam getoond hebt ...' [sc. door de diensten, welke gij den heiligen (lees: ons, dienaren van Christus uit Hongarije) bewezen hebt en nog bewijst].
2. V.D.M. - Verbi Divini Minister, Verbi Dei Minister.
3. Nickletzius/Nikléci was voorheen - zoals hij hier zelf schrijft - luth. predikant te Alsósztregova (nu in Slowakije).
4. De aanduiding van plaats en datum staat in de linker marge.
5. Fol. 144 [*verso*], Fol. 145 [*recto* en *verso*] en Fol. 146 [*recto* en *verso*] zijn alle blanco.

Bijdrage VI.
Fol. 147 [*recto*].

Thomas Steller - [Steller Tamás]
῾Ως λυπούμενοι ἀεὶ δὲ ΧΑΙΡΟΝΤΕ∑.
Οὐ γὰρ τὶς πρῆξις πέλεαι κρυεροῖο γόοιο.
Viro R[evere]ndo & Eruditissimo D[omi]no Possessori
omnia fausta feliciaque cordicitus apprecatus,
merito memoriam sui com[m]endaturus
apponere, ut debuit, voluit
Thomas Steller Hungarus, im[m]eritus
Gymnas[ii] Neosoliensis quonda[m] Con-Rector,
jam indignus Christi Exul peregrinus.

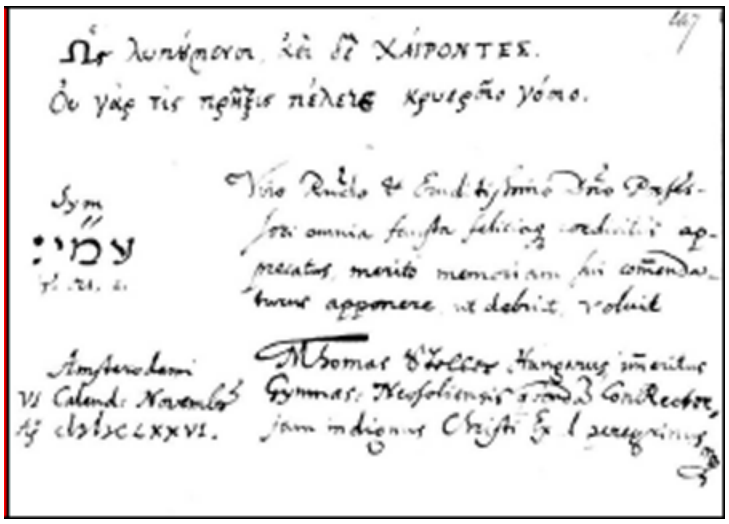

M[anu] p[ropria].
Sym[b.]
עזרי מעם יהוה
Ps. 121.2.
Amsterodami, VI Calend. Novembr[is]
A[nn]o MDCLXXVI.

Aantekeningen

1. Grieks - II Corinthiërs 6.10 [NBG 1951]: '... als bedroefd, maar altijd blijde ...'
2. Grieks - Homerus, *Ilias* XXIV.524: 'no *good* comes of weeping' (zie: Liddell-Scott, 1459); letterlijk: 'Nullus enim profectus est tristis luctus'.
3. cordicitus - 'van ganser harte'.
4. Sym[bolum] - Psalm 121.2 [NBG 1951]: 'Mijn hulp is van den Here'. - De Hebreeuwse tekst is in het origineel verkort aangegeven d.m.v. de drie beginletters: ע מ י - De tekstaanduiding - Ps. - is in het origineel weergegeven met de Griekse hoofdletter: Ψ - Het geheel staat geschreven in de linker marge, evenals - daaronder - de aanduiding van plaats en datum.
5. Zie over Steller: Zoványi-Ladányi, 556 (s.v.). Hij was voorheen ('quondam') - zoals hij hier zelf schrijft - conrector van het luth. Gymnasium te Besztercebánya (nu in Slowakije).
6. Fol. 147 [*verso*] en Fol. 148 [*recto* en *verso*] zijn blanco.

Bijdrage VII.
Fol. 149 [*recto*].

Joannes Szomodi - [Szomodi János]

Heb. 13.5.
Ipse dixit: Nequaquam te omittam, neque unquam te deseram.
Ante ruat coelum, Deus & sese oderit ipse,
quam sibi fidentem deseruisse queat.

In amicitiae Symbolum R[everen]do ac Clariss[im]o
D[omi]no

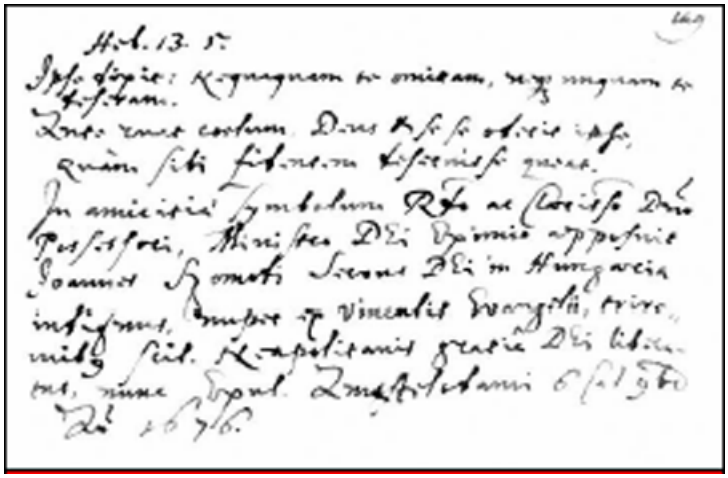

Possessori, Ministro DEi Eximio, apposuit
Joannes Szomodi, Servus DEi in Hungaria
indignus, nuper ex vinculis Evangelii, triremibus scil. Neapolitanis gratia
DEi liberatus, nunc Exul.
Amstelodami, 6 Cal. [Novem]br[is]
A[nn]o 1676.

Aantekeningen

1. Hebreeën 13.5 [NBG 1951]: ‘Want Hij heeft gezegd: Ik zal u geenszins begeven, Ik zal u geenszins [nooit] verlaten.’ - Zie in dit verband ook II Corinthiërs 4.9.
2. ‘Ante ruat coelum ...’ - Hier wordt het thema van het citaat uit Hebreeën 13.5 herhaald en nog eens krachtig onderstreept: ‘Eerder zal

de hemel vergaan, ja God zelf zichzelve haten, dan dat Hij in de steek kan laten [verlaten] wie zijn vertrouwen op Hem stelt.'

3. Szomodi was voorheen geref. predikant te Szend
4. Fol. 149 [*verso*] is blanco.

Bijdrage VIII.
Fol. 150 [*recto*].

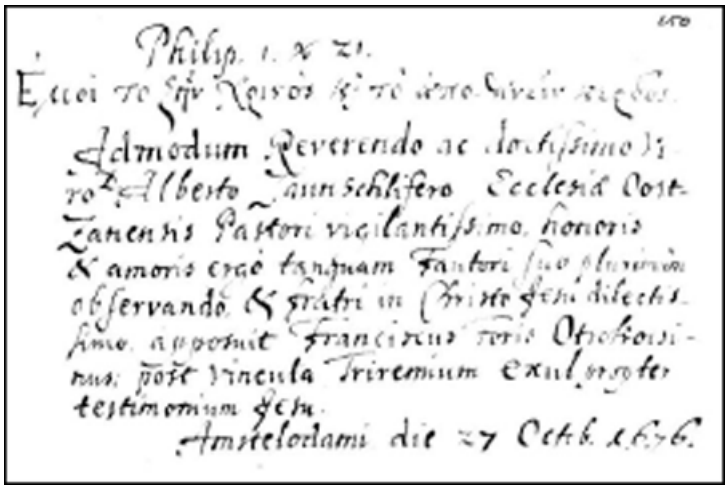
Philip. 1. v. 21.
Ἐμοὶ τὸ ζῆν Χριστὸς καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος.
Admodum Reverendo ac doctissimo Viro
D[omino] Alberto Zaunschlifero Ecclesiae Oost-
Zanensis Pastori vigilantissimo, honoris
& amoris ergo tanquam Fautori suo plurimum
observando & fratri in Christo Jesu dilectis-
simo, apponit Franciscus Foris Otrokocsi-
nus; post vincula Triremium exul propter
testimonium Jesu.
Amstelodami die 27 Octob. 1676.

Franciscus Foris Otrokocsinus - [Otrokócsi Fóris Ferenc]
Philip. 1 vs. 21.
Ἐμοὶ τὸ ζῆν Χριστ0ὸς καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος.
Admodum Reverendo ac doctissimo Viro,
D[omino] Alberto Zaunschlifero, Ecclesiae Oost-Zanensis
Pastori vigilantissimo, honoris
& amoris ergo tanquam Fautori suo plurimum
observando, & fratri in Christo Jesu dilectis-

simo, apposuit Franciscus Foris Otrokocsinus;
post vincula Triremium, exul propter
testimonium Jesu.
Amstelodami, die 27. Octob. 1676.

Aantekeningen

1. Grieks - Philippenzen 1.21 [NBG 1951]: 'Want het leven is mij Christus en het sterven gewin.'
2. Zie over Foris Otrokocsinus/ Otrokócsi Fóris: Zoványi-Ladányi, 446-447 (s.v.). Hij was voorheen geref. predikant te Rimaszécs (nu in Slowakije).
3. Fol. 150 [*verso*] is blanco.

Literatuur en aantekeningen

Carla Faas (Ed.), *Tableau. [Tentoonstellingscatalogus] van aanwinsten verworven tijdens het bibliothecariaat van Prof. Dr. S. van der Woude, 1.1.1969-30.4.1977* ([Amsterdam], Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1977). - Zie met name pp. 14-15, voor een nadere beschrijving van het *Album Amicorum* van ds. Johannes Albertus Zaunschlifer en voor verdere gegevens over de eigenaar zelf. Zaunschlifer had het Album tijdens zijn studie (theologie en oosterse talen) te Groningen (1651-1655) aangelegd en het daarna ook op zijn *peregrinatio academica* door o.a. Duitsland en Zwitserland (1656-1657) nog regelmatig gebruikt. Eenmaal predikant geworden, besteedde hij er nauwelijks of geen aandacht meer aan. Dat maakt de acht 'Hongaarse' bijdragen van 27 oktober 1676 des te opmerkelijker. Chronologisch gezien waren het tegelijk de allerlaatste bijdragen in Zaunschlifers Album.

Het *Album Amicorum* - dat 180 genummerde bladen telt, met in totaal 114 bijdragen - werd in 1973 door de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek (UvA) verworven. De huidige signatuur luidt: Hs. XXV C 27.

Zie in dit verband ook: Ferenc Postma - Arian Verheij, 'Vijf album-inscripties van Menasseh ben Israel (1604-1657). Een eerste kennismaking', in: *Alef Beet*. [Tijdschrift van de Vereniging tot bevordering van kennis van Hebreeuws], XI/2 (2001), pp. 23-32, met name p. 29, waar

Menasseh's bijdrage in Zaunschlifers Album (gedateerd: Amsterdam, 27 april [1654]) wordt behandeld.

*

F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816.* Deel I: *Predikanten*; Deel II: *Gemeenten* (Dordrecht 1996). - Zie over ds. Johannes Albertus Zaunschlifer deel I, p. 216: Zoon van ds. Otto Zaunschlifer, gedoopt te Amersfoort op 15 mei 1634; Predikant te Rheinberg [ned.: Rijnberk; lat.: Rhenoberca, resp. Rhenoberga], later Meurs 1657, te Oostzaan najaar 1672, aldaar overleden 1678. - N.B.: Zoals o.a. ook blijkt uit de acht 'Hongaarse' bijdragen in zijn Album, stelde hij zich in het dagelijkse leven kennelijk voor als Albertus Zaunschlifer. Wat zijn - van oorsprong Duitse - familienaam betreft, schreef hij zelf ook 'Zaunslifer'.

*

Miklós Asztalos, 'A gályarab Nikléczi Boldizsár diplomáciai utazása', in: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. Október 7*. (Budapest 1933), pp. 66-72.

Peter F. Barton - László Makkai (Ed.), *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12.2.1976* (Budapest 1977). - Zie in deze bundel met name de bijdragen van resp. Tibor Fabiny (pp. 37-46) en Endre Zsindely (pp. 111-120).

Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn, 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart.* Deel I-II (Wien-Köln-Graz 1977-1979). - Zie over de periode 1671-1681 ('Das Trauerjahrzehnt') deel I, pp. 178-189.

László Zs. Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-1676)', in: *Lymbus.* [Művelődéstörténeti Tár], VI (Szeged 1999), pp. 35-74. - Zie voor de Duitse samenvatting pp. 72-74 ('Der Briefwechsel der ungarischen Galeerensklaven-Prediger mit Frans Burman, 1675-1676').

László Zs. Bujtás, ‘A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17-18. századi holland kiadványokban’, in: *Könyv és Könyvtár*, XXV (Debrecen 2003), pp. 115-157. - Zie voor de Duitse samenvatting pp. 156-157 (‘Die Geschichte der von ungarischen Verfassern stammenden Texte über den Gerichtshof zu Pressburg und die ungarischen Galeerensklaven-Prediger in niederländischen Drucken des 17. und 18. Jahrhunderts’).

László Zs. Bujtás, ‘A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)’, in: *Lymbus 2005*. [Magyarságtudományi Forrásközlemények] (Budapest 2005), pp. 79-93.

László Makkai e.a. (Ed.), *In memoriam eliberationis Verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI* (Budapest, 1976). - Zie met name pp. 13-14, waar de namen van alle Hongaarse predikanten in kwestie worden vermeld. - N.B.: Deze uitgave bevat ook diverse reproducties van bijdragen in het *Album Amicorum* van Balthasar Nickletzius (zie bijv. op p. 12 de bijdrage van de Utrechtse hoogleraar Johannes Leusden, gedateerd 28 augustus 1676), dat zich thans in de Nationale ‘Széchényi’ Bibliotheek te Budapest bevindt, signatuur: Ms. 81 Duod. Lat. In dit Album treft men Zaunschlifers bijdrage (gedateerd 25 oktober 1676) aan op Fol. 144 *recto*.

László Makkai e.a. (Ed.), *Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete* (Budapest 1976). - Zie met name p. 125, waar de namen van de acht Hongaarse predikanten vermeld worden die nadien de Nederlanden bezochten. - N.B.: Op Stephanus Beregszászi na - die als ‘gijzelaar’ uit de kerkers van Triëst was vrijgekomen en naderhand met de ingekerkerden uit Bakar naar Zürich kwam - waren ze alle door De Ruyter van de galeien bevrijd.

E. [= Ödön] Miklós, *De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen, 1674-1680* (Amsterdam 1919). - Zie met name pp. 92-101, waar o.a. de ‘Classicale notulen’ (Amsterdam), de ‘Kerkeraadsnotulen’ (idem) en de ‘Notulen der Diaconie te Amsterdam’ (van oktober-november 1676) vermeld staan.

Abraham van Poot, *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraaren in Hungarien, nevens een bewijs van der*

selver onschuld aan de rebellie (t'Amsteldam, By Timotheus ten Hoorn, 1684). - Zie met name pp. 129-143 (‘De Naamen der Hungarise Martelaaren’).

Etele Thury, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez* (Budapest, 1912).

Endre Zsindely, *Die Befreiung ungarisch-protestantischer Prediger von den Galeeren und ihre Aufnahme in Zürich vor 300 Jahren* (Zürich 1977). [= Separatdruck aus dem *Zürcher Taschenbuch* auf das Jahr 1978, pp. 119-131.]

Bio- en bibliografische lexica

József Szinnyei (Ed.), *Magyar írók élete és munkái.* Deel I-XIV (Budapest, 1891-1914; Reprint Budapest 1980-1981).

Jenő Zoványi - Sándor Ladányi (Ed.), *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* 3. kiad. (Budapest 1977).

*

* Gaarne dank ik collega prof. dr. A.P. Bos (VU Amsterdam) voor zijn hulp bij de interpretatie, en dr. Péter Eredics (Rijswijk) voor zijn onmisbare steun bij de transcriptie van de acht ‘Hongaarse’ bijdragen. Laatstgenoemde ben ik bovendien bijzonder erkentelijk voor zijn onderzoek in de archivalische ‘Acta’ van de classis Haarlem (1674-1687), thans aanwezig in het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem.

Zusammenfassung

Seit 1973 befindet sich in der Universitätsbibliothek Amsterdam (UvA) das *Album Amicorum* von Johannes Albertus Zaunschlifer (1634-1678). Letztgenannter war damals - von 1672 an - reformierter Pfarrer zu Oostzaan, ein kleines Dorf nördlich von Amsterdam, wo er 1678 auch verstarb. Sein Album enthält - gerade aus dieser Zeit - acht Eintragungen

ungarischer Herkunft, welche alle in Amsterdam abgefasst wurden, und zwar am 27. Oktober 1676.

Die acht Einträger - zwei Lutheraner: Balthasar Nickletzius und Thomas Steller, und sechs Reformierte: Stephanus Bátorkeszi, Stephanus Beregszászi, Johannes Jablonczai, Basilius Köpeci, Franciscus Fóris Otrokócsi und Joannes Szomodi - gehören zu den sogenannten ungarischen ‘Galeerenpredigern’, die ihre Befreiung - im Februar 1676 bei Neapel - dem berühmten niederländischen Admiral Michiel de Ruyter (1607-1676) verdankten.

Die Gruppe von acht Predigern besuchte nachher - vom schweizerischen Zürich aus - die Niederlande, wo sie sich im Oktober 1676 mit Zaunschlifer getroffen haben. Ihre Eintragungen machen klar, dass der niederländische Pfarrer - ihnen zuliebe - nicht nur in der örtlichen Gemeinde von Oostzaan eifrig Spenden gesammelt hatte, sondern sich auch sehr gekümmert hatte um eine Spendensammlung in dem grösseren Kirchenkreis von Haarlem.

Die Übertragung all dieser kirchlichen Spenden fand am 25. bzw. am 27. Oktober 1676 statt, und zwar in Amsterdam. Dem Treffen am 27. Oktober entstammen zugleich die acht ‘ungarischen’ Eintragungen im *Album Amicorum* von Zaunschlifer, welche bis heute in der Forschung unbeachtet und unbearbeitet blieben.

Péter Eredics

Vier Kopenhaagse inscripties uit 1677 in het album amicorum van Boldizsár Nikléczi*

Onder Hongaren die in de vroegmoderne tijd het buitenland bezochten, waren de alba amicorum oftewel de vriendenboeken erg populair. Archieven en bibliotheken in binnen- en buitenland bezitten deze boekjes in groten getale. Hun betekenis voor de onderzoekers van de vroegere eeuwen kunnen we niet genoeg benadrukken. De inscripties die zij bevatten, werden door de jaren heen geschreven door vertegenwoordigers van verschillende bevolkingsgroepen, waaronder handelaren, medestudenten, dominees, maar ook door beroemde professoren en staatslieden. Met behulp van de inscripties is het mogelijk een getrouw beeld van de verhoudingen in die periode te schetsen en onze gebrekkige informatie over die tijd aan te vullen. Op het internet duiken steeds vaker deels of geheel gedigitaliseerde alba op. Een mooi voorbeeld hiervan is het album uit de peregrinatie van Ferenc Pápai Páriz de Jongere (1687-1740), die met zijn gedetailleerde registers en talrijke aanvullende informatie een ware schatkamer voor cultuurhistorici vormt.[1] In de afdeling handschriften van de Hongaarse Nationale Bibliotheek te Budapest zijn veel van zulke vriendenboekjes bewaard gebleven, waaronder één uit de eeuw die in dit stuk nader toegelicht wordt. Zijn toenmalige bezitter Boldizsár Nikléczi (1636-1704) werd, net als de andere uit Hongarije afkomstige dominees, door admiraal Michiel de Ruyter (1607-1676) in februari 1676 in Napels bevrijd. Het vriendenboek in kwestie is qua uiterlijk niet zo spectaculair en verkeert

niet in zo'n goede staat als het album van Ferenc Pápai Páriz de Jongere. Het geldt echter met zijn Duitse, Engelse, Hebreeuwse, Latijnse, Oudgriekse en Zweedse inscripties als een bijzonder belangrijk document uit de 17de eeuw.[2] Tot op heden is de korte studie van Miklós Asztalos uit 1933 het meest uitgebreide stuk over het album.[3] De auteur beschrijft de reis van de door De Ruyter bevrijde Hongaarse galeislaven in West- en Noord-Europa tussen 1676 en 1679, maar hij had niet de mogelijkheid om alle inscripties te behandelen en te publiceren. Na het baanbrekende artikel van Asztalos brak een lange periode aan, die alleen door de uitgaven in het jubileumjaar 1976 verbroken werd. De bundels *In memoriam eliberationis* en *Rebellion oder Religion?* bevatten weliswaar enkele foto's van bijdragen uit het album, maar de grote doorbraak liet tot de 21ste eeuw op zich wachten.[4] Het is weliswaar met vertraging, maar het initiatief van de medewerkers van de Universiteit Szeged en de Hongaarse Nationale Bibliotheek, die bezig zijn met het bouwen van de databank *Inscriptiones Album Amicorum* (verder IAA), is een stap in de goede richting. Het doel van deze hoopvolle onderneming is om alle inscripties die betrekking hebben op Hongarije in binnen- en buitenlandse alba, aangevuld met verschillende registers op het internet, voor alle belangstellenden toegankelijk te maken.[5] Bij dit onderzoek is ook het Nikléczi-album betrokken. Op dit ogenblik zijn er al 15 bijdragen op internet te lezen, die tijdens de reizen van Nikléczi in Nederland en Duitsland in het album kwamen.[6] Onderstaand worden er vier, tot nu toe niet gepubliceerde inscripties beschreven. Aan de hand daarvan probeer ik inzicht te geven in een kort Deens hoofdstuk van Nikléczi's jarenlange Europese reis.

Nikléczi's reis naar Kopenhagen

De levensloop van onze galeislaaf is dankzij deels gepubliceerde, deels nog uit te geven bronnen, goed te volgen. Onder deze bronnen nemen de inscripties, die hij in andermans alba amicorum schreef en anderen in het zijne, een belangrijke plaats in.[7] Ook het incomplete dagboek van Nikléczi, dat bewaard is gebleven en in het bezit van de Hongaarse Nationale Bibliotheek is, bevat interessante details.[8] Uit al deze bronnen wordt duidelijk dat Nikléczi, geboren in 1636, na zijn studie luthers dominee werd in het Noord-Hongaarse Alsósztregova (thans Dolná Strehová in Slowakije). In deze hoedanigheid ontving hij een brief van de bijzondere rechtbank, volgens welke hij op 28 februari 1674 in Pozsony (thans Bra-

tislava in Slowakije) moest voorkomen. Na enkele weken, op 4 april, werd hij ter dood veroordeeld, met inbeslagneming van zijn goederen. Zijn doodvonnis veranderde men in galeislavernij en Nikléczi werd, evenals veel van zijn lotgenoten, in de kerker van Lipótvár (thans Leopoldov in Slowakije) opgesloten. Daarvandaan werd hij overgebracht naar Napels waar hij, zoals bekend, tot februari 1676 onder erbarmelijke omstandigheden gevangen zat. De door De Ruyter bevrijde dominees gingen via Venetië naar Zwitserland. Vanuit het Alpenland reisde Nikléczi met acht compagnons via Duitsland naar Nederland en in november 1676 ook naar Engeland. Uit de bronnen blijkt, dat Nikléczi in het voorjaar van 1677 met de lutherse Tamás Steller richting Denemarken vertrok. De reis hebben die twee vermoedelijk per schip afgelegd. Hierop duidt de helaas ongedateerde inscriptie op het Waddeneiland Vlieland, dat langs de vaarroute richting het Noorden ligt.[9] In mei 1677 vinden wij hen beiden in Kopenhagen, waar zij tot medio september verbleven. Tijdens die kleine vier maanden hebben in totaal zes personen in Nikléczi's album een bijdrage geschreven. Vier van deze inscripties hebben, direct of indirect, betrekking op de Duitse St.-Petrigemeente in Kopenhagen.

De Kopenhaagse St.-Petrigemeente in de 16de en de 17de eeuw

In Kopenhagen is de invloed van de aanwezigheid van de Duitse kolonie - voornamelijk bestaande uit kooplieden uit Stettin en Wismar - al vanaf de 14de eeuw aantoonbaar. Door de pro-Duitse maatregelen van Christiaan III (1533-1559), die voor de immigranten in Denemarken voor betere leefomstandigheden zorgde dan in de Duitse provincies, verhuisden steeds meer mensen naar het noordelijke buurland en vooral naar de hoofdstad. Dit maakte daar het oprichten van een eigen Duitse gemeente noodzakelijk. Op 20 februari 1575 werd dit gerealiseerd en tien jaar later hebben de gemeenteleden de St.-Petrikerk in Kopenhagen gekregen, die tot op heden hun thuisbasis vormt. Er is een direct verband tussen het begin van de bloeitijd van de gemeente in de 17de eeuw en de tragische geschiedenis van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Door de verwoestingen op Duitse bodem zocht een grote schare vluchtelingen uit voornamelijk Schleswig en Holstein toevlucht in het veiligere Denemarken. In een Duits dagboek uit 1623 leest men het volgende over de hoofdstad:

> Kopenhagen ist eine grosse, schöne Handels- und Seestadt, rings mit Wasser umgeben, nicht viel kleiner als Hamburg. Hat zwar enge Gassen, aber doch feine Häuser und treibet einen grossen Trafik mit den vornehmsten Ländern und Königreichen der Christenheit, hat von aussen wegen der vielen Türme und schönen Gebäude ein lustiges Ansehen, so thut ihnen auch der König, als welcher von seinen Unterthanen sehr geliebet, zu ihrer Hantierung grossen Vorschub und Beförderung.[10]

De in het citaat genoemde koning, Christiaan IV (1588-1648), heeft de gemeente veel privileges verleend, waardoor het aantal aanhangers, mede dankzij de Duitse immigranten, verder toenam. Onder hen vinden wij vele armen, maar ook welgestelde artsen, apothekers, handelaren, goudsmeden en drukkers. Dankzij de Brandenburgse en Lüneburgse betrekkingen met het Deense vorstenhuis nam vanaf het midden van de 17de eeuw de Duitse invloed in Denemarken geleidelijk toe. Dit blijkt ook uit de volgende gegevens. Het aantal inwoners in Kopenhagen bedroeg rond 1655 ongeveer 25000. Rond tien procent van alle geboren kinderen in de stad werd in de St.-Petrikerk gedoopt.[11] Het is dus niet verwonderlijk dat de St.-Petri onder Christiaan V (1670-1699) een soort hofkerk werd. Dat Nikléczi zijn geluk uitgerekend hier wilde beproeven, is waarschijnlijk geen toeval. Uit het gezichtspunt van de Hongaar was het ook een niet te verwaarlozen feit dat de gemeente over een aantal charitatieve instellingen beschikte. Zoals een eigentijdse bron aangeeft: ‘Die St. Petri Gemeinde genoss [...] stets einen besonderen Ruf der Mildtätigkeit.’[12]

Nikléczi had op deze manier de kans om twee vliegen in een klap te slaan. Hij kon enerzijds voor hemzelf en voor zijn geloofsgenoten giften inzamelen, anderzijds was het door de connecties van de gemeente met het koninklijk hof mogelijk voor de terugkeer van de bevrijde galeislaven naar Hongarije te lobbyen. Welke personen hielpen hem hierbij?

Vier Kopenhaagse inscripties in het album van Nikléczi

Chronologisch gezien kwam de eerste bijdrage van de hand van Hans Bagger (1646-1693) aan het eind van mei 1677 'in solatium', oftewel als troost, in het album.[13] Deze bijzonder invloedrijke Deen was weliswaar geen lid van de St.-Petrigemeente, maar hij had er als bisschop van de provincie Sjaelland, waarin zich ook Kopenhagen bevindt, toch intensief contact mee.

Bagger had geen alledaagse levensloop. In Rostock studeerde hij bij August Varenius (1620-1684). In Wittenberg woonde hij de colleges bij van een van de meest prominente figuren van het orthodoxe lutheranisme, Abraham Calovius (1612-1686).[14] Vervolgens verdiepte hij zijn kennis in Oxford en Cambridge. Eenmaal terug in Denemarken werd hij in 1675 op 29-jarige leeftijd bisschop en tegelijkertijd professor in de theologie aan de universiteit van Kopenhagen. Tot zijn dood in 1693 vond hij het verhinderen van de verbreiding van het katholicisme in Denemarken één van zijn belangrijkste opdrachten.[15] Bagger beschikte ook over een privébibliotheek met ca. 2700 banden. Deze werd een jaar na zijn dood geveild. In de veilingcatalogus vinden wij boeken van onder andere twee dominees van de St.-Petri, Christian Brämer en Johannes Lassenius, die later nog ter sprake zullen komen, maar ook een aantal hungarica.[16] Het is helaas niet duidelijk of deze Hongaarse drukken als cadeau van Nikléczi in de bibliotheek terecht zijn gekomen.

De bisschop had bij de St.-Petrigemeente veel vrienden. Eén van hen, Christian Brämer (1635-1701), heeft op 13 juni 1677 zijn inscriptie in het album geschreven. De dominee feliciteert Nikléczi met zijn bevrijding van de galei, en hij wenst de Hongaar een snelle en voorspoedige terugkeer naar zijn vaderland: 'Felicem e vinculis liberationem, et felicissimum in dulcem patriam reditum, hisce gratulatus, apprecatus'.[17] De uit Lübeck afkomstige Brämer studeerde theologie in respectievelijk Rostock en Wittenberg.[18] Vervolgens was hij diaken en vanaf 1676 tot aan zijn dood stond hij als dominee in dienst van de St.-Petri. Ook als auteur was hij actief.[19] In deze context moet vooral zijn *Himmels-Gedancken Verfasset auf dem Berg Thabor* - gedrukt in 1690 - genoemd worden. De approbatie van dit boek, die hoogstwaarschijnlijk niet alleen bisschoppelijke toestemming maar ook financiële ondersteuning van de uitgave inhield, werd namelijk door niemand minder dan Hans Bagger geschreven.[20] Dit werk is dankzij de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel integraal op internet te lezen.[21]

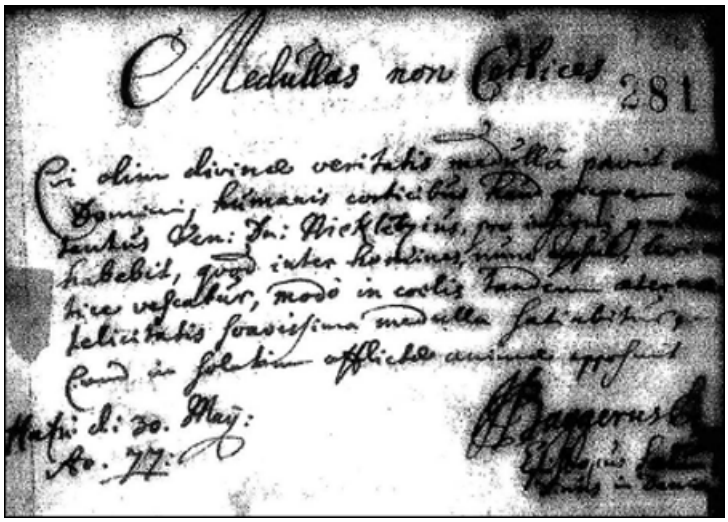

Inscriptie van Hans Bagger (Fol. 281. recto)

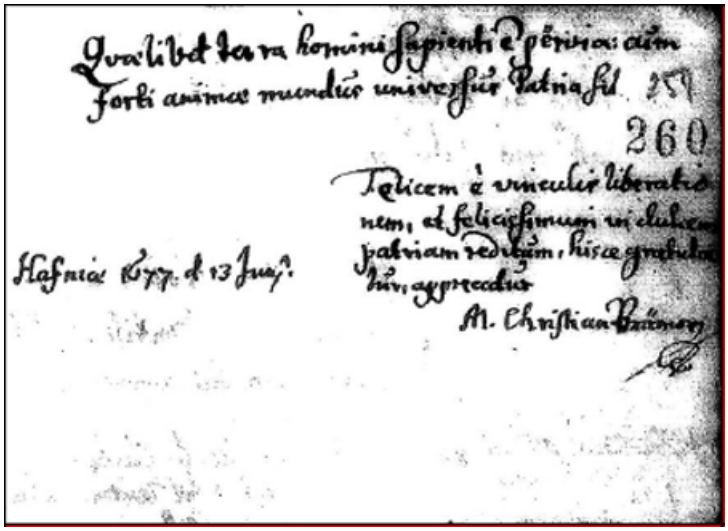
Quælibet ista homini sapienti & périto: cùm
Forti animæ mundóq; universúm Patria sit 259
260
felicem è vinculis liberatis
nem, et felicissimum ut eluc
patriam redeúm, hisce gratul
hùc, aggredior
M. Christian Brämer
Hafniæ 1677. d 13 Jun:

Inscriptie van Christian Brämer (Fol. 260. recto)

Tegelijk met Brämer begon Johannes Lassenius (1636-1692) zijn loopbaan bij de St.-Petri, wellicht de meest invloedrijke dominee, die op 8 juli 1677 Nikléczi ontmoette.[22] Na zijn studiejaren in Rostock had Lassenius als begeleider van de zoon van een rijke patriciër Europa bereisd,[23] en na zijn studie theologie in Leipzig, Wittenberg, Jena, Tübingen en Straatsburg vestigde zich hij in Nürnberg,[24] waar veel van zijn boeken gedrukt werden.[25] Eén van zijn polemische geschriften tegen de rooms-katholieken heeft hem trouwens bijna zijn leven gekost. De jezuïeten hebben hem in 1662 gevangen genomen en probeerden hem soms met beloftes, soms met dreigementen tot het katholicisme te bekeren. Toen duidelijk werd dat dat hen niet zou lukken, werd hij op het bevel van keizer Leopold I (1640-1705) - net zoals Nikléczi - naar Pozsony gebracht waar hij dezelfde verschrikkingen meemaakte als jaren later de Hongaarse galeislaven. Dat hij als ware lotgenoot van Nikléczi in leven bleef, had hij aan zijn avontuurlijke ontsnapping te danken. Na deze tussenstop in Pozsony was de ster van Lassenius langzaam maar zeker aan het rijzen. In 1667 promoveerde hij in Greifswald.[26] Na enkele jaren vinden wij hem al in de St.-Petri waar hij als dominee bezig is. Naast zijn werkzaamheden bij de gemeente werd hij in 1678 benoemd tot professor in de theologie aan de universiteit van Kopenhagen, waar ook de reeds genoemde bisschop, Hans Bagger, lid van de faculteit was.[27] Dat Lassenius ook persoonlijk contact had met koning Christiaan V en diens invloed onderging, kwam tot uiting ook in zijn geschriften. De dominee, die geen blad voor de mond nam, heeft in zijn preken het allesbehalve smetteloos te noemen privéleven van Christiaan vaak aan de kaak gesteld. Problemen heeft hij daardoor echter nooit gekregen, sterker nog, dankzij hem heeft de koning tussen 1677 en 1691 vele malen bezoek gebracht aan de St.-Petri.

Lassenius' dood in 1692 is bij de gemeente dan ook als een bliksem ingeslagen. Een van zijn tijdgenoten heeft de dominee als volgt geroemd: ‘Ein Licht des Luthertums verlischt, ein Güldenmund verstummt, ein Leitstern ist vergangen.’[28]

Ter nagedachtenis van zijn vriend heeft de bovengenoemde Christian Brämer onder de titel *Seeliger Zustand* een werkje geschreven.[29] Interessant voor het onderzoek in Hongarije is het In memoriam van tien bladzijden aan het einde van het boek, geschreven door de Hongaarse theologiestudent Stephanus Dubravius.[30] Lassenius beschikte over een grote privébibliotheek met ongeveer 6000 banden, die in 1693 in Kopenhagen geveild werd. In de veilingcatalogus vinden wij boeken van Bagger en Brämer, maar ook een aantal hungarica. Ook in dit geval is helaas niet duide-

lijk of de Hongaarse drukken als cadeau van Nikléczi in de bibliotheek terecht zijn gekomen.[31]

Als laatste heeft op 8 september 1677 de uit Hongarije afkomstige cantor van de gemeente zijn naam en inscriptie in het album van Nikléczi geschreven. Michael Zachaei (?-1698) probeerde met zijn woorden zijn voor de naam van Christus verbannen, achtenswaardige en geleerde landgenoot aan te moedigen: 'Ita animum Rever[endi] atque Doctissimi Viri nunc pro Christi Nomine Exulis erigere conatus est'.[32] In de bijdrage staat onder de naam van de cantor 'Cremn[icio] mont[anus] Pannon[ius]'. Hij kwam dus uit Körmöcbánya (thans Kremnica in Slowakije) naar Scandinavië. In de schaarse literatuur waarin zijn naam voorkomt, geeft men dus verkeerd Selmecbánya (thans Banská Štiavnica in Slowakije) en Krems in Neder-Oostenrijk als zijn geboorteplaats aan.[33] Zachaei liet zich in augustus 1651 aan de universiteit van Rostock inschrijven.[34] Vanaf 7 november 1656 staat zijn naam in de registers van de St.-Petri vermeld en uit dezelfde registers valt op te maken dat hij op 12 september 1698 overleed. Afgezien van Nikléczi's album vinden wij zijn naam en bijdrage ook in dat van de Duitse componist Johann Valentin Meder (1649-1719), geschreven in 1674 te Kopenhagen.[35]

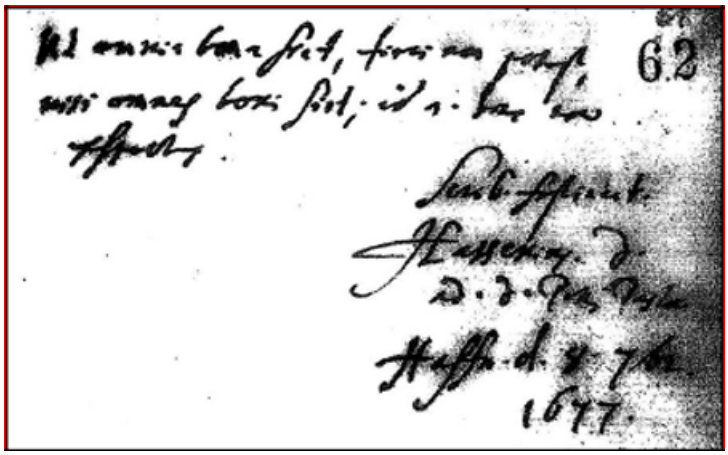

Inscriptie van Johannes Lassenius (Fol. 62. recto)

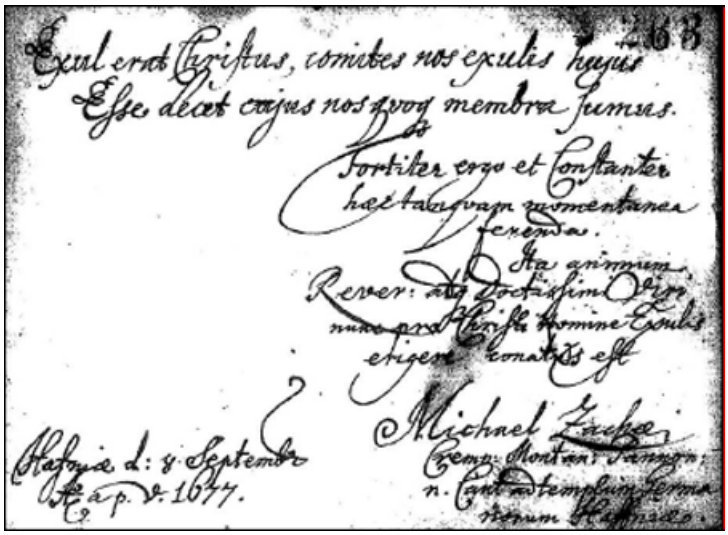

Inscriptie van Michael Zachaei (Fol. 263. recto)

Epiloog

Van de protestantse dominees die in 1674 in Pozsony tot galeislavernij of gevangenisstraf veroordeeld werden, heeft niet iedereen de beproevingen overleefd. Nikléczi was een van de gelukkigen, die na lang ronddwalen in Europa naar het vaderland mocht terugkeren. Zijn weg voerde eerst naar Alsósztregova, vervolgens stond hij als dominee vanaf 1685 tot zijn dood in 1704 in Besztercebánya (thans Banská Bystrica in Slowakije). Zijn naam komen wij ook in zijn latere jaren tegen in andermans alba amicorum. Bekend is een inscriptie van zijn hand - gedateerd 29 mei 1692 - in het album van de toen 21-jarige Ádám Mittuch (1671-?).[36] Wat had Nikléczi, die zijn lijden en beproevingen altijd met opgeheven hoofd verdroeg, de jonge student anders kunnen toewensen dan: 'Fortiter, Fideliter, Feliciter!'[37]

Eindnoten:

* Met dank aan prof. dr. Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam) en Tibor Weber (Hongaarse Nationale Bibliotheek Budapest).

1 Het album amicorum in de bibliotheek van de Hongaarse Academie van Wetenschappen is op de website http://ppf.mtak.hu te bezichtigen.

2 De signatuur van het album is Duod Hung 81.

3 Miklós Asztalos: *A gályarab N.B. diplomáciai utazása = Károlyi Árpád Emlékkönyv*. Red. Gyula Szekfű. Budapest, 1933, 66-77.

4 *In memoriam eliberationis Verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*. Hrsg. László Makkai. Budapest, 1976, 10, 11, 12, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27. *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12.2.1976*. Hrsg. Peter F. Barton, László Makkai. Budapest, 1977, 136, 148.

5 Vgl. http://susu.cs.jgytf.u-szeged.hu/~latzkovits/

6 Hun IAA-signatuur is 1492-1506.

7 Zie hierover de inscripties van en voor Nikléczi in de IAA-databank en ook de bijdrage van Ferenc Postma in deze bundel.

8 De signatuur van het incomplete dagboek *Fragmentum ephemeridum seu Diarii* in de Hongaarse Nationale Bibliotheek is 211. Oct. lat.
9 Vgl. Fol. 259 verso.
10 Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen. Ihre Kirche, Schulen und Stiftungen 1575-1925*. Kopenhagen, 1925, 16.
11 Ibid., 36.
12 Ibid., 268.
13 Fol. 281 recto.
14 Bagger liet zich op 5 mei 1666 aan de universiteit van Wittenberg inschrijven. Vgl. *Album Academiae Vitebergensis: Jüngere Reihe*. Hrsg. Bernhard Weissenbron. II, Magdeburg, 1934, 9. Sporen van zijn studie bewaarde ook zijn disputatie: *Disputatio philologico-theologica de nomine [...] (Jehovah) Messiae appropriato ex luculentissimo & insigni pastoris pastorum Christi vaticinio Jerem. XXIII. v. 8. collato cum c. XXXIII. v. 16.*. Wittebergae, 1667.
15 Over de biografische gegevens van Bagger zie Sophus Michael Gjellerup: *Hans Bagger (1646-1693) = Dansk biografisk Leksikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*. Carl Frederik Bricka (ed.). I. København, 1979-1984, 362-363.
16 *Catalogus librorum beati Dn. d. Johannes Baggeri Sedlandiae dum vixit, episcopi...: qvorum auctio habebitur in aedibus nobilis*. Hafniae, 1694. De boeken van Brämer en Lassenius zijn in de catalogus op de volgende bladzijden terug te vinden: 31, 132, 135. De veilingcatalogus bevat ook een aantal hungarica, die later in een artikel gepresenteerd zullen worden.
17 Fol. 260 recto.
18 Brämer liet zich in september 1652 aan de universiteit van Rostock inschrijven en in 1658 komen wij zijn naam in de matrikel van de universiteit Wittenberg tegen. Vgl. *Die Matrikel der Universität Rostock*. Hrsg. Adolf Hofmeister. III. Rostock, 1889-1922, 172b en Weissenborn, I, 577.
19 Vgl. onder vermelding van de naam Brämer de volgende internetsite: http://www.vd17.de.
20 Christian Brämer: *Himmels-Gedancken Verfasset auf dem Berg Thabor/ Und bey der Erklärung der Verklärung Christi entdecket: Auch Mit einem allgemeinem Register/ und vielen Sinn-Bildern*. Copenhagen, 1690.
21 Vgl. http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=drucke/xb-4362.
22 Fol. 62 recto.
23 Lassenius was vanaf april 1655 student in Rostock. Vgl. Hofmeister, III, 183b.
24 Jürgen Beyer: *Johannes Lassenius (1636-1692). Ein lebendes Predigtexempel? = Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000. 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien mit einem Beitrag von Hans Munk Hansen zur Restaurierung*. Hrsg. Jürgen Beyer, Johannes Jensen. Copenhagen, 2000, 23-32.
25 Over het werk/de boeken van Lassenius zie *Johannes Lassenius (1636-1692) = Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*. Hrsg. Gerhard Dünnhaupt. IV. Stuttgart, 1991, 2479-2511.
26 Zijn academische geschriften vindt men in de bibliografie van Dünnhaupt en op de internetsite internetsite http://www.vd17.
27 Wilhelm Rahe: *Johannes Lassenius (1636-92). Ein Beitrag zur Geschichte des lebendigen Luthertums im 17. Jahrhundert*. Gütersloh, 1933, 50.
28 Bobé, 107.
29 Christian Brämer: *Seeliger Zustand Der Verstorbenen Gerechten/ Bey der am 19ten Septemb. 1692. angestelten/ Hochansehnlichen Leichbegängniß/ Des ... Herrn Johannis Lassenii ... / Auß den Worten des Propheten Jesaias Cap. 57/ v. 1. 2. In einer sehr Volckreichen Versamlung fürgestellet/ und nachmals zum Druck dargegeben Von M. Christian Brämer, Lubec. XXXI Jährigem Prediger daselbst*. Kopenhagen, 1692.
30 Dubravius' *Die verwelckte Fuertrefflichkeit wurde bey der hoch-schmertzlichen Bestattung des weltberühmten Theologi ... Hn. Johannis Lassenii ... aus tieffster Wehmuth beseuffzet von S. Dubravio, Theol. Stud. aus Ungarn* bevindt zich op bladzijde 121-131 van Brämer's *Seeliger Zustand*. Vgl. *Régi Magyar Könyvtár III. Pótlások, kiegészítések, javítások*. Red. Gedeon Borsa. IV. Budapest, 1990-1996, 1362, No. 7846. Over Dubravius is bekend dat hij oorspronkelijk uit Szakolca (thans Skalica in Slowakije) afkomstig was en dat er in 1687 in Leipzig een disputatie onder de titel *Problema historicum de planetaria dierum denominatione ... publicae censurae proponet praeses m. Johannes Moebius, ... respondente Stephano Dubravio Zakoltza Hung*. .... Lipsiae, 1687 van zijn hand verscheen. Vgl. *Régi Magyar Könyvtár*. Red. Károly Szabó, Árpád Hellebrant. III/2. Budapest, 1879-1898, 320, No. 3452. Dubravius' weg leidde vervolgens naar Denemarken. Aan de universiteit van Kopenhagen liet hij zich op 5 mei 1688 inschrijven. Vgl. Szögi László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526-1788*. Budapest, 2003, 184, No. 1656.
31 *Catalogus librorum beati domini Johannis Lassinii, ss. theol. doctoris in academia reg. Haffn. professoris p.primarii et ad d. Petri pastoris, qvorum auctio habebitur die mens. augusti*. Hafniae, 1693. De boeken van Bagger en Brämer zijn in de catalogus op de volgende bladzijden terug te vinden: 141, 291, 350, 407. De hungarica zullen later in een artikel gepresenteerd worden.
32 Fol. 263 recto.

33 Asztalos, 72 en Bobé, 345.
34 Szögi, 135, No. 1112., respectievelijk Hofmeister, III, 167b.
35 Johannes Bolte: Das Stammbuch Johann Valentin Meder's. In: *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft*, 1892/4, 503.
36 Over het leven en werk van Ádám Mittuch zie de e-uitgave van József Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 2000 op de homepage http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/, respectievelijk Milan Čáky: Pietizmus v politickom myslení na Slovensku (do synody v Ružomberku v roku 1707). In: *Slovenská politologická revue*, 2006/3, 1-24.
37 Het bovenstaande citaat leest men bij aantekening 1038 van de IAA-databank. De signatuur van het album in de Hongaarse Nationale Bibliotheek is Oct. Lat. 122.

Réka Bozzay

Bijdragen tot de geschiedenis van de Hongaarse galeislaven en de vervolgingen van Hongaarse protestanten op grond van de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande

De cultuurhistorische betrekkingen tussen Hongarije en de stad Groningen zijn op 4 september 1627 begonnen, toen Boldizsár F. Gyügyei [Balthasar F. Gyugyeinus Ungarus S.S. Theologiae Studiosus] als eerste Hongaar aan de Universiteit te Groningen werd geïmmatriculeerd.[1] In de volgende twee eeuwen werd hij gevolgd door nog 282 andere Hongaren.[2] De laatste Hongaar, Mihály Pákozdi, [Michaël Pákozdiy Hungarus ex Collegio Ill. Debrecinensi] die 28 Maji, gratis quia Hungarus) werd op 28 mei 1795 in Groningen ingeschreven.[3]

Zoals aan andere Nederlandse universiteiten studeerden de Hongaren ook in Groningen vooral godgeleerdheid.[4] Hoewel hun opleiding tot predikant binnen de muren van de universiteit gebeurde, en dus de universiteit voor hun studie en dagelijks onderhoud verantwoordelijk was, zijn er sporen in de archieven die bewijzen dat ook de gereformeerde kerk zich met de Hongaren en/of de gebeurtenissen in Hongarije bezighield.

Voor kerkelijke vragen die betrekking hadden tot de plaatselijke kerken binnen de provincie was de Provinciale Synode van de gereformeerde

kerk verantwoordelijk. ‘De eerste synode van Stad en Lande werd van 14-17 juli 1595 in de stad Groningen gehouden op uitschrijven van de overheid en onder toezicht van de gedeputeerden der Staten Petrus Cornelius en Doede van Amsweer.’[5] ‘De Synode kwam vervolgens jaarlijks - op uitschrijven van de gedeputeerden der Staten van Stad en Lande - bijeen.’[6]

Diverse, vooral kerkelijke zaken werden op de synode afgehandeld. ‘De besluiten van de Provinciale Synode werden door de gedeputeerden overgebracht naar de Staten van Stad en Lande ter bevestiging; de steun van de overheid was immers bij vele zaken onontbeerlijk.’[7] ‘Op voorstel van de beide Synodes van Holland en Gelderland werden in 1599 de overige gewestelijke Synodes aangeschreven om correspondentie met elkaar te houden, om met elkaar in contact te blijven daar “in den particulieren sijnoden veele saecken ongedecideert blijven” ...’[8] ‘De Synode van Stad en Lande reageerde welwillend op dit voorstel. Behalve het over en weer zenden van afgevaardigden, werden de synodale acta ook onderling uitgewisseld.’[9]

Tot de zgn. ‘Tien jaren van rouw’ (1671-1681), toen de eerste ook in het buitenland grote belangstelling wekkende vervolgingen van Hongaarse protestanten plaatsvonden,[10] zijn er in Groningen behalve de immatriculaties geen andere verwijzingen naar de Hongaren.

Pas in het jaar 1675 vinden we een korte inschrijving in de notulen van de Provinciale Synode over de noodlijdende Hongaren. De inschrijving stamt uit de acta van de Provinciale Synode van Friesland, die op grond van de bovengenoemde uitwisseling van synodale acta in de notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande werd opgenomen.[11] Geen wonder dat de eerste vermelding over de Hongaren in de Friese acta voorkwam, de meeste Hongaarse studenten werden namelijk in Friesland, aan de universiteit te Franeker ingeschreven,[12] de contacten tussen de Friese en de Hongaarse gereformeerde kerken waren dus hechter.

De eerste vermelding van de naam van Michiel de Ruyter in verband met de Hongaarse galeislaven dateert uit 1676, al na de dood van De Ruyter. In de acta van de Provinciale Synode van Zuid-Holland werd de bevrijding van de galeislaven en de bemiddeling van hun zaak door de Zwitserse kantons vermeld. In de volgende jaren bleek ook uit de notulen van andere provinciale synoden, dat ze van het leed van de Hongaarse protestanten af wisten en niet vergaten hen in hun gebeden te noemen.[13]

In de eigen notulen van de Provinciale Synode van Stad en Lande werden de vervolgingen der protestanten in Hongaarije pas in 1678 ver-

meld.[14] In dat jaar en in de daaropvolgende jaren tot en met 1684 vond er geen daadwerkelijke bemiddeling plaats van de kant van deze synode,[15] maar het was toch een belangrijk feit dat de Hongaarse gebeurtenissen niet werden vergeten, en dat de Synode tot in detail op de hoogte was van het tragische lot van de predikanten en de vervolgingen.

Appendix

31 mei 1675, te Leeuwarden

XVIII. Intercessie gedaan voor de noodtlijdenden in Hungarien op anhouden D.D. Depp. en Predicantes van Leeuwarden.

26 juli 1676, te Dordrecht

15. Seecker Praedicanten uijt Hungarien op de Galeije gebannen, waeren wel bevrijt van de slaverneije op de aenkomst van de Heer Michael de Ruiter waer op oock brieven van danckseggingе gesonden waeren, doch datse nooijt weer in Patriam mochten komen, en bij andere Vorsten niet klagen over haer ongelijck versoeckende hier in Wijders voor=schrijven ende intercessie oock voorbiddinge voor haer bij Godt den Heere.

De Heer Commisarius van Naeldwijck oordeelde dat se van niemant beter als van de Swittserse Cantons bij den Keiser geholpen souden konnen worden, en dat op sulcke D. Depp synodi belast soude worden de switserse cantons haer saecke te recommenderen.

29 april 1678, te Appingadam

63. D Correspondens Zuidt Hollandiae heeft den Christl. Synodus uijt haer Acten voorgedraegen de grote elende ende elendige Vervolginge in Hungarien soo in opsicht van de Protesterende Predicanten, sijnde ballingen, als oock die Gemeinte J[esú] Christi aldaer, met versoeck dat in desen Synodo aen de respective

Classen dese noot[l]ijdende protesterende Praedicanten en Gemeinten soo mochten worden gerecommendeert, dat sij deselver in hare publijque gebeden indachtich mochten sijn, is ditselve van de aenwesende Broederen aengenomen om een jegelijck in sijn Classe dit bekent te maecken.

12 juli 1678, te Leiden

7. De vervolging van de kercken in Hungarien bleef verder gerecommendeert.

5 mei 1679, te Groningen

Art. 43 Ad 63 Waer door de Protesterende Gemeinten en predi[cant]en in Hungarien, den Broederen sijn gerecommendeert, der selve in publike Gebeden te gedencken heeft de H. Professor Altingh bekent gemaeckt, door missive narigtinge te hebben, van dat eenige der pred[icant]en uit hare Ballingschap tot hare Gemeinten waren weder gekeert en alsoo de drovige kercken eenige verquickinge hadden, edoch onseker van dien troostliken voortgangh: is nochmals de Christel: voorbede, by de anwesende Broederen om Respp. Classen te recommanderen angenomen.

10 juli 1679, te Gouda

6. De sacke der Ungarische Predicanten den Gebede Gerecommandeert.

31 juli 1679, te Edam

5. Volgens beste kennisse waren byna alle Ungarische predicanten wedergekeert tot haar Gemeijnten.

10 mei 1680, te Groningen

Art. 38. Ad act. 43. Sprekende van de Verdruckingen der Protestantsche Gemeijnten en Predicanten in Hungarijen; Also Verstaen wort, dat dieselve eenige Verligtinge en herstellinge becomen hebben, edoch onseker, is nochmaels die Christl. Voorbede voor deselve by d' anwesende Broederen, om de respective Classen te recommanderen, aangenomen.

2 mei 1681, te Appingadam

Art. 35 Ad art. 38 spreeckende van de verdruckingen der Protestantsche Gemeinten en Praedicanten in Hungarien heeft D. Correspondens van Noort-Hollant verhael gedaen, dat brieven in haeren synodo waeren voorgelesen, meldende dat de excludeerde Predicanten alle wederomme haere Gemeinten waeren toegevoeght en in haere diensten herstelt, (eene der selver alleen uitgenomen) het Christ. Synodus heeft sulks met blijtschap haeres harten, en en danckseggingе tot den Goedertijerenen Godt aengehoort, ende verders voor de bewaeringe en welstant van dese haere mede-broederen in den Gebede aen te houden, geresolveert.[16]

8 juli 1681, te Gorinchem

Art 5. Hungarische predicanten hersteld, also dat de Gebeeden in dankseggingen sijn verandert.

29 april 1682, te Groningen

Art. 35. Ad art. 35., spreeckende van de verdruckingen der Gemeijnten en praedicanten in Ungarijen hebben d' Eerw. Heeren Correspondenten uit Zuid en Noord-Hollandt verhaelt, dat het nu aldaer in Ungarien in beter en geruster staet bevonden werden, soo dat oock in Holland de gebeden voor de verdruckte kercken in danckseggingen verandert waren.

28 april 1684, te Groningen

Ad art. 35. De resolutie Synodi om niet alleen alle nootlijdende gemeinten door d' gehele werelt verstroit, maer in sonderheit d' kercke Chr[ist]i in Ungarien, welcke bovenmaeten vervolgt en verdruckt wort in d' publique gebeden in d' bescherminge des Allerhoogsten, tot haer vertroostinge te bevelen, is over al in dese landen in practique, en sal daarin ijverich aengehouden worden.[17]

Eindnoten:

1 Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (verder RGCGA), Toegangnummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit, 2.1.1.3. Stukken betreffende studenten, ‘Album academiae huius, habens nomina studiosorum, manibus ipsorum signata’, album studiosorum, 1615-1809, 43. 1615 maart 13-1647 aug 11.

2 Bozzay Réka - Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918* [Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918]. Budapest, ELTE Levéltár, Nr. 2114-2398.

3 RGCGA, Toegangnummer 46. Senaat en de faculteit van de Groningse universiteit, 2.1.1.3. Stukken betreffende studenten, 'Album academiae huius, habens nomina studiosorum, manibus ipsorum signata', album studiosorum, 1615-1809, 45. 1698 aug 25-1809 okt 6.
4 Van 191 mensen kon met zekerheid vastgesteld worden dat ze (ook) theologie studeerden. Bozzay - Ladányi: *Magyarországi diákok*, Nr. 2115-2398.
5 http://www.archieven.nl/pls/mzk2/obj_start?p_id=2684748&p_vast=5&p_hier=0&p_zk=provinciale%20AND%20synode&p_taal=1&p_inv=1 (Alle websites laatst geraadpleegd op 1 maart 2010)
6 http://www.archieven.nl/pls/mzk2/obj_start?p_id=2684750&p_vast=5&p_hier=0&p_zk=provinciale%20AND%20synode&p_taal=1&p_inv=1
7 http://www.archieven.nl/pls/mzk2/obj_start?p_id=2684758&p_vast=5&p_hier=0&p_zk=provinciale%20AND%20synode&p_taal=1&p_inv=1
8 http://www.archieven.nl/pls/mzk2/obj_start?p_id=2684765&p_vast=5&p_hier=0&p_zk=provinciale%20AND%20synode&p_taal=1&p_inv=1
9 http://www.archieven.nl/pls/mzk2/obj_start?p_id=2684766&p_vast=5&p_hier=0&p_zk=provinciale%20AND%20synode&p_taal=1&p_inv=1
10 Hongaarse predikanten werden naar Pressburg/Pozsony geroepen, zij werden beschuldigd van collaboratie met de adellijke samenzweerders Nádasdy en Zrínyi (zie hierover het artikel van Klára Papp). Zij werden of ter dood veroordeeld of hun goederen werden geconfisceerd. Later werden 41 mannen naar Napels gebracht en aan de galeien verkocht. Hier werden ze door admiraal Michiel de Ruyter bevrijd. Tijdens de landdag van Sopron in 1681 werd een eind gemaakt aan de kwellingen van de predikanten.
11 RGCGA, Toegangnummer: 692 Provinciale synode van Stad en Lande, 2.1.1.1. Acta Provinciale Synode, Acta notulen van de provinciale Synode, 1595-1788, Nr. 3. 1657-1681. zie: Appendix
12 Bozzay - Ladányi, *Magyarországi diákok*, Nr. 1-1233, over hun disputaties zie: F[erenc] Postma - J. van Sluis (eds.): *Auditorium Academiae Franekerensis. - Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585-1843* [Minsken en Boeken, 23] (Leeuwarden/Ljouwert 1995).
13 RGCGA, Toegangnummer: 692 Provinciale synode van Stad en Lande, 2.1.1.1. Acta Provinciale Synode, Acta notulen van de provinciale Synode, 1595-1788, Nr. 3. 1657-1681. zie: Appendix.
14 Idem, zie: Appendix.
15 RGCGA, Toegangnummer: 692 Provinciale synode van Stad en Lande, 2.1.1.1. Acta Provinciale Synode, Acta notulen van de provinciale Synode, 1595-1788, Nr. 4 1682-1701. zie: Appendix.
16 RGCGA, Toegangnummer: 692 Provinciale synode van Stad en Lande, 2.1.1.1. Acta Provinciale Synode, Acta notulen van de provinciale Synode, 1595-1788, Nr. 3. 1657-1681.
17 Idem, Nr. 4 1682-1701.

László Zsigmond Bujtás

Theodorus Westhovius over de dood en de begrafenis van admiraal De Ruyter (1676-1677)

Dankzij de bemiddeling van admiraal Michiel de Ruyter liet de onderkoning van Napels[1] op 11 februari 1676 26 Hongaarse calvinistische en lutherse predikanten vrij die op de galeien van Napels gevangen zaten. Aan de langdurige voorbereiding van de bevrijding van de predikanten hebben volgens onze huidige kennis vier Nederlandse dominees deelgenomen: Franciscus Burman (1632-1679), predikant te Utrecht en hoogleraar kerkgeschiedenis aan de universiteit aldaar, maakte gebruik van zijn veelzijdige contacten en riep ook de hulp in van de schoonzoon van de admiraal, Bernard Somer (1642-1684), predikant te Amsterdam, om de weg naar de bevrijding van de predikanten te effenen.[2] Aan de daadwerkelijke bevrijding hebben twee dominees van de Nederlandse vloot in de Middellandse Zee meegewerkt: Aegidius Viret en Theodorus Westhovius (1645-1705). De laatstgenoemde predikanten worden in bijna alle werken die de kwestie behandelen, zowel in de Hongaarse als de Nederlandse vakliteratuur, samen vermeld.

Van de twee laatstgenoemde dominees was in Hongarije lange tijd alleen bekend dat Viret op 14 december 1675 namens vice-admiraal Jan den Haen (1630-1676), die vóór de admiraal in de buurt van Napels was aangekomen, tien vragen aan de predikanten heeft gesteld over de gebeurtenissen die ertoe hadden geleid dat ze op de galeien waren gezet,[3] voorts dat Westhovius en Viret degenen waren die op 11 februari 1676 in op-

dracht van de admiraal naar Napels zijn gegaan om de vrijgelaten predikanten naar de Nederlandse schepen te brengen. De belangrijkste oorzaak van deze geringe kennis is dat over hen in twee basiswerken uit die tijd, geschreven door twee voormalige galeislaven, de predikanten Bálint Kocsi Csergő (geb. 1647, overl. na 1698) en Ferenc Otrokócsi Fóris (1648-1718), die de geschiedenis van hun gevangenschap behandelen, uitsluitend de bovengenoemde gegevens te vinden zijn.

Het werk *Kősziklán épült ház ostroma* (Belegering van een op een steenrots gebouwd huis) van Kocsi Csergő, ontstond het eerst en geldt tot op heden als een basiswerk voor het onderzoek naar de gevangenschap van de Hongaarse predikanten. Hierin staat het volgende:

> [Op 11 februari] laat in de avond dwongen de hoofdofficieren van de galeien hen de galeien haastig te verlaten; ze verlieten die inderdaad haastig, zoals de Israëlieten Egypte; op de oever werden ze door twee predikanten van de Nederlandse vloot Theodorus Westhowius en Aegydius Viret, en door veel Nederlandse marineofficieren [en zeelieden] die de viceadmiraal had uitgezonden om hen naar de Nederlandse schepen te brengen, zeer hartelijk ontvangen.[4]

In 1687 verscheen in Amsterdam de De Ruyter-biografie van de geschiedschrijver Geeraert Brandt (1626-1685),[5] een werk dat tot op heden bronwaarde heeft. Het werk levert nieuwe gegevens betreffende de activiteiten van Westhovius. Volgens Brandt hebben de predikanten op tijdstippen vóór 19 december 1675 brieven geschreven aan deze Nederlandse dominee waarin ze hem verzochten hun zaak onder de aandacht van de admiraal te brengen. Nadat De Ruyter de brieven van de predikanten aan Westhovius gelezen had, zond hij op 21 december 1675 zijn secretaris, Johan van der Poort, en de dominee naar de onderkoning van Sicilië.[6] Hij wilde de onderkoning van Sicilië verzoeken de onderkoning van Napels een brief te schrijven in het belang van de predikanten.[7]

Omdat de laatstgenoemde gegevens onbekend zijn gebleven in Hongarije en omdat de eerder gepubliceerde bronnen betreffende de bevrijding van de galeislaven hoofdzakelijk gegevens bevatten aangaande de rol van Viret, heeft men zich met de persoon van Westhovius in Hongarije nooit diepgaand beziggehouden, alhoewel de tot nu toe enige monografie over hem de gebeurtenissen nauwkeurig beschrijft.[8] Bovendien vermelden ook het nieuwste lexicon van de Nederlandse kerkgeschiedenis[9] en een van de nieuwste biografieën van De Ruyter de rol van deze dominee.[10]

Westhovius, die van Duitse herkomst was (zijn oorspronkelijke naam was Westhoff), werd in 1645 in Berchum ten zuidoosten van Dortmund geboren, waar zijn vader, evenals hij later, dominee was. Later belandde hij in Dordrecht, waar hij de plaatselijke Latijnse school doorliep.[11] Op 24 september 1667 ving hij in Leiden zijn theologische studies aan.[12] Uit zijn onlangs ontdekte disputatie, die deel uitmaakt van de door Rusland aan het Gereformeerde College van Sárospatak teruggegeven boeken,[13] blijkt dat zijn leermeester aan de universiteit Johannes Coccejus (1603-1669) was, één van de belangrijkste denkers van de zeventiende-eeuwse calvinistische theologie. Westhovius liet zich in de matrikel van de universiteit nog als 'Dordracenus', dat wil zeggen 'afkomstig uit Dordrecht', inschrijven, maar op het titelblad van zijn disputatie, die hij aan de Dordtse burgemeester, Johan Hallincg (1616-1706),[14] opdroeg - Hallincg had zijn studies financieel mogelijk gemaakt -, noemt hij zich al 'Limburgensis' om naar het kasteel Limburg[15] te verwijzen, dat niet ver van zijn gboorteplaats ligt en waar zijn vader de hofpredikant van de graaf was.[16] Na zijn afstuderen ging hij in 1669 naar Heidelberg[17] en hoewel ook de gemeente van zijn geboorteplaats hem als predikant beriep,[18] diende hij tussen 1671 en 1680 de kerk van Hekelingen,[19] een plaats in de buurt van Rotterdam. Daarna was hij van 1680 tot zijn dood in 1705 predikant in Zevenbergen, in de buurt van Breda.

Sommigen menen dat de admiraal en de dominee elkaar hebben leren kennen doordat De Ruyter in de buurt van Hekelingen een landgoed had, zodat hij Westhovius meermalen moet hebben horen preken.[20] Vaststaat in ieder geval dat Westhovius zich in 1673, toen de admiraal een predikant zocht om hem op zijn eerstvolgende zeereis te vergezellen, uit eigen beweging heeft aangemeld,[21] terwijl in 1675 De Ruyter degene was die de dominee verzocht met hem mee te gaan. Een bewijs voor hun vriendschappelijke relatie is dat het eerste kind van de predikant, dat in 1675 werd geboren, de naam Michaela kreeg.[22]

Onlangs heb ik een onbekende brief van Westhovius gepubliceerd die hij op 30 januari 1676 heeft geschreven, op het moment dat de admiraal had besloten de thuisreis te aanvaarden aangezien hij geen instructie had ontvangen om nieuwe militaire operaties aan te vangen - een besluit waardoor voor de gevangen predikanten de hoop op hun vrijlating teloor leek te gaan. Deze brief levert nieuwe informatie op betreffende het feit dat de Nederlandse dominee drie vragen aan de tien eerder genoemde, door Viret gestelde vragen heeft toegevoegd - vragen die duidelijk moesten maken hoe en waarom de predikanten op de galeien waren terechtgeko-

men. De door Westhovius toegevoegde vragen luiden als volgt: 1) Waren er ook predikanten uit de door de Turken bezette gebieden voor het gerechtshof van Pressburg/Pozsony gedaagd? 2) Waren alle calvinistische en lutherse gemeenten in het door de Habsburgse keizer bestuurde gedeelte van Hongarije van hun predikanten beroofd of waren er ook plaatsen waar predikanten hun ambt mochten blijven uitoefenen? 3) Was het waar dat de edelen van Moldavië, Walachije en andere provincies van de Keizer naar de Turken waren overgelopen, en was, zoals werd beweerd, de Spaanse inquisitie de oorzaak van het feit dat de bevolking van de genoemde provincies, en ook van andere landsdelen, zich tot de Turken aangetrokken voelden?[23]

Het was tot nu toe ook niet bekend dat er een inscriptie van Westhovius is te vinden in het liber amicorum van één van de bevrijde predikanten, Boldizsár Nikléczi. De Nederlandse dominee schreef zijn regels op 22 maart 1676 te Milazzo in het liber amicorum van de voormalige galeislaaf,[24] dus net voordat de predikanten van de Nederlandse vloot afscheid namen. De in het Grieks gestelde inscriptie duidt op de standvastigheid van de predikanten:

> Ulieden heeft geen verzoeking bevangen dan menselijke; doch God is getrouw, Die u niet zal laten verzocht worden boven hetgeen gij vermoogt; maar Hij zal met de verzoeking ook de uitkomst geven, opdat gij ze kunt verdragen.[25]

De figuur van Westhovius is niet alleen belangrijk vanwege zijn hierboven beschreven activiteiten, maar ook door het feit dat hij tijdens de gebeurtenissen een dagboek bijhield, waarin hij zijn rol bij de bevrijding van de predikanten als volgt omschrijft:

> [...] voeren de Heer Aegydius Viret en ik eenige boots met ons neemende, na de galei haaven, begaaven ons te Hoof, en aanstonds gaf de onder-koning aan den Prins van Pionbino[26] [!] last, dat hy de gevangene aan ons zoude overgeeven, die self met ons na de galeije Januaria[27] gegaan, en ons uit deselve drieendertig[28] mannen toegeteldt heeft, welke wy op denselven avond na de vloot gevoerdt en op het schip van de Heer de Haan gebracht hebben, alwaar sy die nacht bleeven. Daags daaraan haalde ikker noch twee uit het gevangen[29] en een uit het gasthuis:[30] en so zijn sy al tesaamen voor den Heer de Ruiter gebracht.[31]

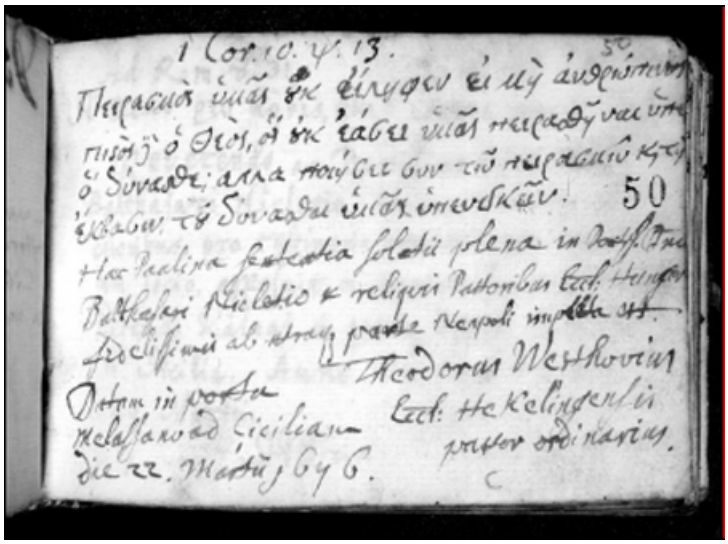
1 Cor. 10. v. 13.
50
50
Theodorus Westhovius
Ecc: Hekelingensis
pastor ordinarius.

Inscriptie van Theodorus Westhovius in het album amicorum van Boldizsár Nikléczi (1676) (Széchenyi Nationale Bibliotheek, Budapest)

Het is bijzonder jammer dat Westhovius' dagboek niet bewaard is gebleven, want het zou stellig belangrijke informatie hebben opgeleverd betreffende de overige omstandigheden waaronder de bevrijding van de galeislaven heeft plaatsgevonden en betreffende de gebeurtenissen tijdens de ongeveer zes weken die de predikanten op de Nederlandse schepen hebben doorgebracht. Aan het einde van dit verblijf, dat van 11 februari tot 25 maart 1676 heeft geduurd, namen ze van de admiraal en de Nederlandse officieren afscheid, om aan boord van een Engels schip koers naar het vasteland, met name naar Venetië, te zetten.

Wel is er een andere brief van de Nederlandse dominee bewaard gebleven, die hij in maart 1677 heeft geschreven aan de groep predikanten die toen in Zürich verbleef.[32] De inhoud van deze brief is al beknopt weergegeven door Etele Thury.[33] Op deze plaats wil ik de lezer niet alleen attent maken op passages uit de brief betreffende de verwonding, de dood en de symbolische en feitelijke begrafenis van de admiraal,[34] maar ook op enkele details die informatie geven over het contact dat heeft plaatsge-

vonden tussen de predikanten en Westhovius, alsmede tussen de eerstgenoemden en de officieren van de Nederlandse vloot.[35]

Na het vertrek van de predikanten, dat noodzakelijk was omdat De Ruyter uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (voortaan: de Republiek) de instructie ontving dat hij voorlopig in de regio moest blijven, zette Westhovius zijn dienst bij de vloot voort. Uit zijn brief blijkt dat hij ook nog aan boord is geweest tijdens de gevechten die in de daarop volgende maanden hebben plaatsgevonden, toen de Nederlanders samen met de Spanjaarden tegen de Fransen vochten. Daarna is hij naar de Republiek gereisd om verslag uit te brengen en om om hulptroepen te verzoeken, waarna hij naar de vloot in de Middellandse Zee is teruggereisd, waarmee hij in januari 1677 naar de Republiek terugkeerde. Na zijn thuiskomst in Hekelingen, waar hij als predikant was aangesteld, schreef hij op 15 maart 1677 een brief aan de groep predikanten die in Zürich verbleef.[36]

Uit de inleiding en uit de verdere inhoud van zijn brief blijkt dat er gedurende een relatief lange periode, tot november 1676, geen contact meer was geweest tussen hen. Dit valt af te leiden uit het feit dat hij verwijst naar een op 5 november 1676 gedateerde en in Zürich geschreven brief van de predikanten,[37] waarvan we de inhoud niet kennen, alsook uit het feit dat hij in zijn brief op verzoek van de predikanten verslag uitbrengt over alle belangrijke gebeurtenissen die zich sinds hun afscheid hadden voorgedaan.

Zo beschrijft hij nauwkeurig waar en wanneer de Nederlandse vloot aan gevechten had deelgenomen nadat de predikanten op het eerder genoemde Engelse schip waren overgestapt.[38] Na het afscheid waren de Nederlanders naar open zee gevaren en hadden ze koers gezet naar de Straat van Messina,[39] waar ze drie dagen in de buurt van de stad Messina voor anker hadden gelegen om de Fransen, die de haven waren binnengevaren, naar zee te lokken. Nadat ze daarmee geen succes hadden geboekt en nog zes dagen op zee hadden doorgebracht, waren ze de Baai van San Giovanni, drie zeemijlen ten zuiden van Reggio Calabria, binnengevaren,[40] iets wat de predikanten op 5 april met hun eigen ogen hadden gezien.[41] Nadat ze daar acht dagen hadden doorgebracht, terwijl de vijand niet tevoorschijn wilde komen, overwoog de krijgsraad de stad Augusta te veroveren.[42] Toen ze de haven van Augusta binnenvoeren,[43] leek alles erop te duiden dat de stad zonder problemen in te nemen was. Ze besloten dat op 22 april te doen, maar toen ze in de daaraan voorafgaande nacht de mededeling ontvingen dat er in de buurt van Catanië vijandige schepen waren gesignaleerd, wijzigden ze hun voornemen en besloten ze Augusta

niet te veroveren, maar de vijand op de Adriatische Zee, langs de voet van de Etna, tegemoet te varen, waarna ze nog diezelfde dag met hem de strijd aanbonden.[44]

Westhovius beschrijft de wijze waarop de admiraal gewond raakte als volgt:

> Aan het begin van het gevecht trof een kanonskogel onze doorluchtige admiraal ongelukkig en rukte het onderste gedeelte van zijn linkervoet inclusief zijn tenen weg. Van zijn rechtervoet werden enkele tenen verbrijzeld, bij de enkel werd het vlees uit het binnengedeelte gescheurd terwijl de beenderen van zijn onderbeen braken. Toen hij hierdoor zijn evenwicht verloor, viel hij met zijn linkerzij van een hoogte van zeven voet tegen een deur aan. Door deze val bezeerde hij zijn milt.

22 april 1676. Slag bij de Etna.

Dit is ongetwijfeld een beknopte samenvatting van de oorzaken van de verwonding van de admiraal. Voor de predikanten die zich in Zürich ophielden, was dit uiteraard een belangwekkend bericht. Volgens de beschikbare gegevens moeten ze uiterlijk eind mei 1676 hebben vernomen dat De Ruyter was overleden en dat een kanonskogel zijn dood had veroorzaakt.[45] Hun collega's die in de Republiek en Engeland verbleven, hadden nog voordat Westhovius zijn brief schreef kennis kunnen nemen van de omstandigheden waaronder de admiraal was gestorven, en wel via de schoonzoon van de admiraal, Somer, die een van de leidende figuren was van de kring van personen die de in de Republiek terechtgekomen predikanten ondersteunde.[46]

Het loont de moeite even stil te staan bij de vraag of het verslag in de brief van Westhovius als geloofwaardig kan worden beschouwd.

De Ruyter zelf legt op de dag van zijn verwonding, de ste april, in zijn brief aan raadpensionaris Gasper Fagel (1634-1688) als volgt uit wat er met hem is gebeurd:

> Het heeft Godt Almachtigh onder anderen gelieft mij de linkervoet door 's vijants treffen wegh te nemen ende 't rechterbeen te breecken, soodat ick jegenwoordigh in groote pijn 't bedde ben houdende.[47]

Nog in 1676, het jaar waarin de admiraal was gestorven, verscheen zijn biografie als onderdeel van een werk van de geschiedschrijver Lambert van den Bos (1610-1698), getiteld *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Daarin nam de auteur ook een brief op die De Ruyter op 26 april 1676 aan de Staten-Generaal heeft geschreven om de omstandigheden waaronder hij gewond raakte uiteen te zetten:

> Nadat wy stijf een half uur, ende seer hevigh gevochten hadden, heeft het Godt Almachtigh gelieft, my, op 't sonnedeck staende, door 's vyands treffen 't voorste meerder-gedeelte van de lincker voet, wegh te nemen, en beyde de pypen in 't het rechter been, ontrent een handt breet boven den enckel, met groote confusie aen stucken te slaen, werdende voorts met den selven slag van 't voorsz. sonnedeck geworpen, sonder my verders als met een wonde, doch van kleyn belangh, in 't hooft te quetsen.[48]

De dodelijke verwonding van M.A. de Ruyter op 22 april 1676. Lithografie van J.W. Vos, A. Collings en Van de Hout (Collectie Marinemuseum, Den Helder)

Op grond van het bovenstaande lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat de in Zürich verblijvende predikanten een correct verslag van de dood van hun bevrijder hebben ontvangen.

Laten we echter hiermee niet volstaan en het eerder genoemde werk van Brandt onder de loep nemen - een boek dat geruime tijd na de dood van De Ruyter, in 1687, is verschenen. Volgens deze biograaf heeft een en ander zich als volgt toegedragen:

> Hy [te weten De Ruyter] stondt op het zonnedek, en gaf alom orde, de zynen tot dapperheit vermaanende, als ‘er een koegel het voorste meerder gedeelte van zyn slinker voet weghnam: ook werden beide de pypen in 't rechter been, ontrent een handtbreedt boven den en-

> kel, met groote kneuzing of vermorsseling aan stukken geslaagen. Voorts wierp hem dezelve schoot, of slagh, van 't zonnedek af: zoo dat hy een val deed van de hoogte van zeven voeten, zonder zich verder dan met een wonde aan 't hooft, doch van kleen belang, te quetzen.[49]

We beschikken nog over het verslag van een andere ooggetuige, de secretaris van de admiraal, Van der Poort, dat hij op 26 april 1676, dus enkele dagen na de noodlottige gebeurtenissen vanuit de Baai van Syracuse aan de zoon van de admiraal, Engel de Ruyter (1649-1683) heeft geschreven:

> [...] het Godt Almachtigh heeft gelieft mijn heer UEd. heer vader door 's vijants treffen, in de battaelje jegens de Fransche vloote den 22. deser in de Adriatische Zee, dwars en in 't gesichte van den bergh Aetna gehouden, in 't begin van 't gevecht op het sonnedeck staende 't voorste gedeelte van de linker voed wech te nemen, ende 't rechter been beyde de pijpen, ontrent een handt breed boven den enckel in stukken te slaan, vallende voorts met den selven slag van 't voorsz. sonnedeck aff sonder dat sijn Ed. Godt sij gedanck eenigh ander off swaerder ongeluck getroffen heeft als een wonde in 't hooft doch is van geen off seer weynige importantie.[50]

Als we de geciteerde teksten met elkaar vergelijken, kunnen we vaststellen dat de predikanten over de verwonding van de admiraal een bericht hebben ontvangen dat, evenals de andere verslagen, beknopt, maar geloofwaardig was en dat van een nabije ooggetuige afkomstig was. De beschrijving van de Nederlandse dominee, die inhoudelijk overeenstemt met de andere beschrijvingen, maakt duidelijk dat het rechter onderbeen van De Ruyter door een kanonskogel was gebroken en dat hij zijn hoofd had bezeerd doordat hij op een lager dek was gevallen. Hij neemt in ieder geval de door Brandt vermelde twijfel weg, die hij als volgt formuleert:

> [...] eenigen twyffelden of hy die leste wonde [d.w.z. die aan zijn hoofd] niet door een stuk schroots ontfing, en of de pypen in zyn rechter been niet door den val van 't zonnedek waaren gebrooken.[51]

Het verslag van de Nederlandse dominee is ook interessant omdat het onze kennis over de omstandigheden van de verwonding met twee nieuwe

elementen verrijkt. Het ene element is dat de admiraal, door een schot getroffen, zijn evenwicht verloor en met zijn linkerzij tegen een deur aan viel, het andere dat hij daarbij zijn milt stootte.

Nadat Westhovius de verwonding van De Ruyter feitelijk heeft beschreven, beschrijft hij het overlijden van de admiraal als volgt:

> Vanwege de door de wonden veroorzaakte pijn gingen we de volgende dag naar de haven van Syracuse, alwaar de grote De Ruyter op 29 april 1676 met een gerust gemoed in de Heer ontsliep.

De Nederlandse dominee gaat niet dieper in op de omstandigheden tijdens het overlijden. Wel deed hij er op grond van zijn notities verslag van in een andere brief, die hij op 30 september 1676 uit Napels aan een ons onbekende vriend schreef en waarvan hij op 3 juli 1683 vanuit Zevenbergen een afschrift stuurde aan Brandt,[52] die op dat tijdstip nog steeds materiaal aan het verzamelen was voor het grote werk dat hij al in 1681 had aangevangen.[53]

Deze andere brief van Westhovius, waarin hij de omstandigheden van de verwonding tot aan de symbolische begrafenis van de admiraal beschrijft, publiceer ik vanwege zijn bronwaarde in het aanhangsel, temeer omdat - zoals talrijke met elkaar overeenstemmende passages bewijzen - de brief van de dominee een van de belangrijkste bronnen van de tekst van Brandt is geweest.[54] Uit de brief blijkt dat Westhovius bij het verbinden van de wonden van de admiraal aanwezig is geweest en dat hij heeft gezien, hoe deze door de artsen behandeld werden. Ook was hij bij de admiraal toen deze op zijn ziekbed lag en heeft hij diens uit de Bijbel geciteerde woorden genoteerd. Op verzoek van de admiraal heeft hij met hem aan diens bed gebeden en hij heeft dit ook op de laatste levensavond van de admiraal samen met de officieren gedaan.[55]

Volgens Westhovius werden de wonden van de admiraal met brandewijn ontsmet, en al gaven deze wonden aanvankelijk geen aanleiding tot bezorgdheid, dit werd anders toen de admiraal, die op medisch voorschrift dieet moest houden, koorts kreeg. Deze koortsaanvallen werden steeds krachtiger en langduriger, totdat de koorts op 28 april hoog opliep en tot de nacht van die dag en de middag van de daaropvolgende dag voortduurde, waarna de voortekenen van de dood zichtbaar werden. Ten slotte stierf de admiraal op 29 april tussen 9 en 10 uur 's avonds een kalme dood.

Van der Poort beschrijft de medische behandeling van de admiraal als volgt:

> Het staet Godt sij gelooft met beijde de wonde ende fracteur naer den tijt seer wel, den doctor ende chirurgijns die daerover gaen, gaven mij de hoope dat sij 't onder Godes segen, tot volcomen genesinge sullen brengen, daertoe alle de gedisidereerde apparentien sijn, wij houden sijn Ed. uijt alle affaires, rust tamelijck wel en den dieet is soo veel als men voor een soo douleureus lichaem kan wenschen.[56]

Over het lijden en de dood van de admiraal schrijft hij:

> Den 26.[en] des voorledenen maents hebbe ick d'eere gehadt UEd. te schrijven in wat toestant sigh mijn Heer UEd. Heer vader vont, 't sedert heeft d'onverdragelijcke smerte, ende swackheijt des lichaems mitsgaders een vehemente koortse, die tot den 29.[en] dito daeraenvolgende duijrde, sodanigh toegenomen, dat gemelte mijn Heer UEd. Heer vader ten selven dage 's avonts ontrent ende tusschen 9. en 10. uijren naedat hij ruijm een ettmael hadde leggen agoniseren, seer sachjens op 't bedde van eeren in den Heere onstlapen is.[57]

Als we het verslag van Westhovius met dat van Van der Poort vergelijken, kunnen we concluderen dat ze de medische behandeling en het lijden van de admiraal, de gebeurtenissen tijdens de laatste twee dagen van zijn leven, de oorzaak van zijn dood en het tijdstip van het intreden ervan, op dezelfde wijze beschrijven. Het verslag van de dominee kan dus als geloofwaardig beschouwd worden.

De wonden van de admiraal werden door de vlootarts, Johan Mannart, en zijn twee collega-chirurgijns behandeld. Ze reinigden die met brandewijn om infecties te voorkomen en schreven de admiraal rust voor. Na een kalme periode van enkele dagen trad er op 26 april 1676 hoge koorts op, later deed zich wondroos voor, die ten slotte de dood van De Ruyter zou veroorzaken.[58]

Uit de bronnen blijkt niet waarom de artsen hebben nagelaten de rechtervoet te amputeren, hoewel dat in die tijd gebruikelijk was bij op het slagveld opgelopen open fracturen. Het kan zijn dat de arts daar niet eens aan heeft gedacht, omdat het in dit geval om zo'n aanzienlijke per-

soonlijkheid ging; mogelijk speelde het bij zijn beslissing ook een rol dat de linkervoet van de admiraal reeds verbrijzeld was. Men wist in die tijd uit ervaring dat wondroos soms ook na een amputatie optreedt, en omdat deze ziekte toen nog levensgevaarlijk was, zou een amputatie de overlevingskansen van de admiraal niet wezenlijk hebben vergroot.[59]

Ook zwijgt Westhovius er in zijn brief aan de predikanten over hoe de laatste dagen van de admiraal zijn verlopen en wat zijn laatste woorden waren. Evenmin vermeldt hij dat De Ruyter hem heeft verzocht samen met hem te bidden - een feit dat hij wel meedeelde in zijn eerder vermelde brief aan een ons onbekende vriend, waaruit Brandt talrijke passages betreffende deze aangelegenheden letterlijk heeft overgenomen in zijn werk.

In een volgende passage van zijn brief aan de predikanten schrijft hij:

> We hebben zijn ingewanden op de zeeoever begraven[60] en zijn lichaam gebalsemd; vervolgens zijn we, na de schepen enigszins in orde te hebben gebracht, van Syracuse naar Palermo gevaren.

Na de dood van de admiraal zijn zijn ingewanden uit zijn lichaam verwijderd en is zijn gebalsemd stoffelijk overschot in een kist geplaatst om aldus naar huis te worden vervoerd. Over de problemen rond de begrafenis rept Westhovius met geen woord, terwijl hij in zijn brief aan zijn vriend daar wel over bericht. Volgens de daarin gedane mededelingen wilden de Nederlanders de ingewanden in Syracuse begraven, maar omdat De Ruyter lid was van de hervormde kerk, stond de roomskatholieke kerk van Syracuse niet toe dat de begrafenis in gewijde aarde zou plaatsvinden. De magistraten van de stad boden daarentegen aan voor het begraven van de ingewanden een plaats binnen het stadhuis ter beschikking te stellen.[61] Dit aanbod sloegen de Nederlanders echter af; ze besloten in plaats hiervan de ingewanden van de admiraal buiten de stad op een door de zee omringde landtong te begraven, waar ze ook de eerder overleden kapitein Johan Noirot hadden begraven.[62] Brandt neemt ook deze details op verscheidene plaatsen in Westhovius' brief letterlijk over. Ten slotte vermeldt de Nederlandse dominee ook niet dat hij degene was die op 3 mei 1676, na de symbolische begrafenis, op De Eendracht, het schip van De Ruyter, de rouwpreek heeft gehouden.[63]

Over de problemen rond de begrafenis schrijft Van der Poort in een andere hierop betrekking hebbende brief, gericht aan de dochter van de admiraal, alleen maar dat hij haar daarover persoonlijk verslag uit zal bren-

gen. Wel deelt hij haar in de brief mee dat de ingewanden van de admiraal in een naamloos graf zijn bijgezet, maar in tegenstelling tot Westhovius vermeldt hij de exacte plaats daarvan niet.[64]

De gebeurtenissen van de daaropvolgende dagen geeft de Nederlandse predikant met de volgende woorden weer:

> Terwijl we in de haven van Palermo voor de vernuftige oplossing kozen de masten van enkele schepen op het vaste land te plaatsen en aldaar te repareren, stuurden de Fransen op 2 juni branders op ons af, met als gevolg dat vier Spaanse en drie Nederlandse schepen werden vernietigd, namelijk die van de kapiteins Middelandt,[65] Brederoode[66] en Abcoude.[67]

Met deze paar regels geeft hij verslag van de gebeurtenissen tijdens de maand tussen de begrafenis van de ingewanden van De Ruyter en de daaropvolgende zeeslag, op 2 juni. De masten van de Nederlandse schepen, waaronder dat van de admiraal, waren tijdens de zeeslag op 22 april ernstig beschadigd, zodat ze dringend gerepareerd moesten worden. Omdat de haven van Syracuse hiervoor niet geschikt was, koos de vloot Palermo als uitvalsbasis.[68]

In het vervolg van de brief deelt Westhovius de predikanten mee dat hij in opdracht van de Nederlandse officieren naar de Republiek is vertrokken, waar hij aan de Staten-Generaal verslag heeft uitgebracht, die daarop besloten 16 grotere schepen te sturen om hun hulp te verlenen. Hierna is hij met Philips van Almonde (1644-1711)[69] naar de Nederlandse vloot teruggekeerd.[70] De vloot vertrok op 4 oktober 1676 uit Napels en kwam op 10 december bij de Nederlandse kust aan.[71] Door de strenge winter waren de schepen genoodzaakt naar Engeland, respectievelijk Zeeland uit te wijken. Toen het ijs tegen het einde van januari 1677[72] begon te ontdooien, probeerde de vloot opnieuw huiswaarts te keren. Alleen het schip van Van Almonde en Westhovius was de Maas op gevaren, alle andere schepen hadden een poging bij Texel gedaan, maar omdat het ijs weer harder was geworden, waren ze opnieuw naar Engeland gevaren en konden ze pas tegen het einde van diezelfde maand naar huis terugkeren.[73] Over zijn verblijf in Engeland schrijft hij het volgende: Nadat we in Engeland bij het eiland Wight de winterkwartieren hadden betrokken, bezocht ik Londen, waar ik - ik weet niet door welk toeval - acht door jullie uitgezonden broeders ontmoette, die me vertelden dat de koning van Groot-Brittannië hun beloofd had in de toekomst zijn invloed ten bate van

jullie te zullen aanwenden; deze broeders, die jullie hierover ongetwijfeld uitgebreider hebben geschreven, verwacht ik iedere dag uit Engeland terug.

De groep bevrijde predikanten die vanuit Zürich naar de Republiek was vertrokken, kwam daar eind augustus 1676 aan. Onder hen bevonden zich de calvinistische predikanten István Bátorkeszi, István Beregszászi, János Jablonczai, Balázs Köpeczi, Ferenc Otrokócsi Fóris en János Szomodi, alsmede de lutherse predikanten Boldizsár Nikléczi en Tamás Steller. Ze bezochten meerdere Nederlandse steden en verzochten intussen de Staten-Generaal en de hervormde gemeente van Amsterdam om aanbevelingsbrieven voor hun reis naar Engeland.[74] Ten slotte vertrokken ze eind november naar Engeland, waar de Engelse koning Charles II hun inspanningen beloonde door bij besluit van 6/16 februari 1677 te bepalen dat er een collecte moest worden gehouden om hen financieel te steunen.[75] Deze collecte vond niet alleen in Londen plaats, maar ook in andere steden (bijvoorbeeld in Leeds). In enkele plaatsen namen de predikanten er zelf ook aan deel.[76] In tegenstelling tot de verwachting van Westhovius keerden deze predikanten pas begin april naar de Republiek terug, en dan nog slechts gedeeltelijk, want het groepje dat in de Republiek aankwam, bestond slechts uit vier man.[77]

Vervolgens beschrijft Westhovius wat er met de officieren, respectievelijk de bemanning van de schepen was gebeurd, nadat de predikanten de Nederlandse schepen verlaten hadden:

> Tijdens de eerste zeeslag op 8 januari 1676 liet van de hoofdofficieren kapitein Nicolaus Verschoor het leven; tijdens de tweede, op 22 april, sneuvelden de nobele heer Michael de Ruyter en kapitein Johan Norott;[78] tijdens de derde, op 2 juni, kwamen de dappere heer Johan de Haen, kapitein Middelant, kapitein Berckhoudt, kapitein De Sitter, kapitein Andringa, de weledelzeergeleerde heer doctor Manardus, secretaris Johan van de Poort en nog vele anderen onder vreselijke omstandigheden om, maar de heer Aegidius[79] is in leven gebleven. De dappere Matthias Meeganck maakt het goed en zal binnenkort met onze hulp in het huwelijk treden met een hem waardige maagd. Ook de heldhaftige Fredericus Wilhelmus, graaf van Stirom, en de dappere Aegidius Schey en alle anderen hebben het leven behouden.

Op 8 januari 1676 raakte de Nederlands-Spaanse vloot bij het eiland Stromboli slaags met de Fransen. Schout-bij-nacht Nicolaas Verschoor (1621-1676) werd dodelijk getroffen door een kogel.[80] In de slag aan de voet van de Etna, die op 22 april plaatsvond, raakten de admiraal en kapitein Johan Noirot, commandant van het schip 't Groenwijf, gewond; de laatstgenoemde die een wond aan zijn linkerbeen opliep, blies op 25 april de laatste adem uit.[81] In de slag bij Palermo, die op 2 juni plaatsvond, kwam Jan de Haen, commandant van het schip Gouda, die na de dood van de admiraal diens plaats had ingenomen, door een schot in zijn hoofd om het leven.[82] Ook sneuvelde toen Pieter Middellandt, die na de dood van Verschoor schout-bij-nacht was geworden.[83]

Na de laatstgenoemde slag brak er op de schepen een epidemie uit, waaraan de volgende personen stierven: Adriaan Teding van Berkhout, kapitein van het schip Oosterwijk;[84] Pieter de Sitter, commandant van het schip 't Zuiderhuis[85] en Joris Andringa (1635-1676), kapitein van het schip Stad en Landen. De laatstgenoemde overleed op 28 mei 1676.[86] Ook de vlootarts Johan Mannart en de secretaris van de vloot, Johan van der Poort, stierven aan de besmettelijke ziekte.[87]

Wel bleven de volgende personen in leven: Aegidius Viret, de eerder genoemde collega van dominee Westhovius, Matthijs Meegang, commandant van het schip Harderwijk,[88] Frederik Willem van Stirum (1649-1722), kapitein van het schip De Leeuwen,[89] die Westhovius van nabij kende,[90] alsmede Gilles Schey (1644-1703), commandant van het schip De Spiegel.[91]

Zo'n lange opsomming heeft alleen maar zin als de geadresseerden de bij name genoemde personen kennen. Laten we eens onderzoeken of dat inderdaad zo was.

Uit de sporadische gegevens van eerder gepubliceerde bronnen is bekend dat de Hongaarse predikanten over meerdere schepen waren verdeeld. Kocsi Csergő schrijft daarover: ‘aan tafel bij De Ruyter zat er een: Sámuel Nikléczi, een lutherse predikant; bij viceadmiraal Häen waren er drie, bij de overige officieren vier, drie of ten minste één.’[92] We weten ook dat Péter Kálnai in het schip van Matthijs Meegang,[93] en Otrokócsi Fóris in dat van viceadmiraal Jan de Haen waren ondergebracht.[94] In een van mijn eerdere publicaties heb ik uiteengezet dat uit een door mij toegankelijk gemaakte lijst uit die tijd te concluderen valt, dat de predikanten in totaal over 14 schepen waren verdeeld, en dat een van hen, Péter Ceglédi, op het schip van kapitein Johan de Jong was opgenomen. Ook

heb ik erop gewezen dat op deze lijst vermeld is, hoeveel predikanten er op de schepen (per betrokken kapitein) een plaats hadden gekregen.[95]

Als we deze lijst met de opsomming van Westhovius vergelijken, valt op dat, afgezien van de naam van Verschoor, die al vóór de bevrijding van de predikanten was overleden, de Nederlandse dominee alleen de namen noemt van personen die de predikanten zelf hebben gekend. Westhovius vermeldt namelijk alleen de officieren van de schepen waarop de predikanten een plaats hadden gekregen.[96] Hetzelfde geldt voor de kapiteins van de schepen die in de zeeslag op 2 juni beschadigd werden - eveneens met uitzondering van één persoon, namelijk kapitein Adam van Brederode.[97]

Alvorens onze slotconclusie te trekken, moeten we nog aandacht besteden aan twee namen. De predikanten moeten secretaris Van der Poort al op een van de eerste dagen hebben leren kennen, omdat ook hij bij hun verdeling over de schepen, respectievelijk bij het opstellen van de genoemde lijst, behulpzaam zal zijn geweest. Dokter Mannart moeten de predikanten ontmoet hebben op het moment dat ze aan boord werden genomen of bij hun afscheid in maart 1676, omdat de arts de opgenomen vreemdelingen toen moest onderzoeken. Al in die tijd probeerde men namelijk de schepen van besmettelijke ziekten en epidemieën vrij te houden, zoals uit het hun verstrekte paspoort blijkt.

We kunnen dus concluderen dat de in de brief opgesomde namen op twee na (op drie na als we kapitein Andringa meerekenen) de predikanten bekend in de oren moeten hebben geklonken. De Nederlandse dominee informeerde hen dus grotendeels over het lot van personen die ze persoonlijk kenden.

Vervolgens schrijft Westhovius:

> Ik heb in Amsterdam een boekje gezien dat jullie verhaal vertelt, maar waarin de heer Weltz helemaal niet genoemd wordt, al was hij zeker niet de minste van de acteurs in de komedie waaraan jullie onvrijwillig hebben meegewerkt. Ook mis ik daarin de naam van de heer Viret, die in de vreugdevolle nacht van 11 februari 1676, toen jullie uit de galeien werden geleid, aanwezig is geweest.

Het is de moeite waard wat dieper in te gaan op deze passage, omdat zij interessante informatie geeft over de wordingsgeschiedenis van het door Westhovius aangeduide boekje, waarvan de titel luidt: *Kort en waaragtig verhaal*[98] Van dit werk zijn tegenwoordig alleen exemplaren van de in

1677 te Amsterdam verschenen uitgave bekend, maar er zijn aanwijzingen dat er een eerdere editie van dit werk bestond, namelijk uit het jaar 1676.[99] Het tot nu toe verrichte onderzoek heeft al uitgewezen dat *Kort en waaragtig verhaal* gebaseerd is op het boek *Furor bestiae* (De woede van het beest) van Otrokócsi Fóris en dat het Nederlandstalige boekje een beknopte samenvatting daarvan is. De voormalige galeislaaf schrijft in *Furor Bestiae*:

> Op de avond van die dag,[100] toen de Nederlandse vloot voor Napels verscheen, werden we door onze vijanden zeer haastig, zoals de Joden uit Egypte, uit de diepte van de galeien naar boven gezonden, waar tot onze onuitsprekelijke vreugde, alsof we uit het graf herrezen, twee predikanten van de Nederlandse vloot, Theodor Westhovius en Aegidius Viret, voor de galeien op ons wachtten, samen met de Nederlandse zeelieden die de admiraal ten behoeve van ons had uitgezonden. Deze manschappen brachten ons vervolgens met grote blijdschap in hun sloepen naar de vloot en naar de gemeenschap onzer vrienden.[101]

Uit dit fragment blijkt dat de predikant-auteur van het oorspronkelijke werk - evenals zijn eerder genoemde collega Kocsi Csergő - wel degelijk Westhovius en zijn collega noemt. Dit fragment is eveneens te vinden - en nog wel in het Nederlands - in de onverkorte vertaling van het bovengenoemde werk van Otrokócsi Fóris, in 1684 te Amsterdam uitgebracht door de arts en literator Abraham van Poot (1638-1703).[102]

Kort en Waaragtig

VERHAAL

Van de laetste vervolginge der Euangelische

LEERAAREN

In

HUNGARIEN.

Vertoonende haar onschuld, en de uytsteekende wreedtheden van partijdige Regters uyt haar van Godsdienst aan haar gepleegd.

In vier Coperе Platen afgebeeld.

GODT IS GROOT IN BARMHARTIGHEYT EN MAECHTIGH IN DAADE

t' AMSTERDAM,

By *Johannes van Someren*, Boeckverkooper in de Kalverstraet, in Perkins. *Anno 1677.*

Titelblad van het Kort en waaragtig verhaal (Amsterdam, 1677) (Széchenyi Nationaal Bibliotheek, Collectie Apponyi, Budapest)

In een van mijn eerder uitgegeven studies heb ik erop gewezen, dat bepaalde tekenen erop duiden dat de persoon die het eerste in Amsterdam verschenen werk persklaar heeft gemaakt, niet Otrokócsi Fóris zelf is geweest, maar iemand anders.[103] Dit vermoeden wordt mede bevestigd door het feit dat Otrokócsi Fóris de namen noemt van talrijke personen die hebben deelgenomen aan de voorbereidingen tot de bevrijding van de op de galeien gevangen gehouden predikanten, terwijl in de Nederlandse bewerking van dit boek alleen de namen van De Ruyter en van de Nederlandse gezant in Wenen, Gerard Hamel Bruyninx (1616-1691), worden vermeld. De vraag rijst wie er belang bij had de anderen uit het relaas 'weg te retoucheren'. Als we in aanmerking nemen wat er staat in het voorbericht van het boek van Van Poot, namelijk dat hij het grootste gedeelte van het materiaal dat voor het schrijven van het boek nodig was van Somer, de schoonzoon van de admiraal, heeft ontvangen,[104] kunnen we met grote waarschijnlijkheid stellen dat deze schoonzoon van De Ruyter degene is geweest die het werk van Otrokócsi Fóris persklaar heeft gemaakt, hij kan er immers belang bij hebben gehad zijn overleden schoonvader in het centrum van de gebeurtenissen te stellen. Dit vermoeden wordt ondersteund door het feit dat een recensent die de De Ruyter-biografie van Brandt kort na haar erschijning besprak, vermeldt dat *Kort en waaragtig verhaal* door de Amsterdamse predikant *Van Someren* is geschreven.[105] Omdat er in die tijd geen predikant met de naam Van Someren in Amsterdam werkzaam was,[106] is 'Van Someren' ongetwijfeld een verbastering van Somer en wordt hier de schoonzoon van de admiraal, ds. Bernard Somer, bedoeld.

In het volgende deel van de brief gaat Westhovius in op de discussies binnen de Nederlandse hervormde kerk tussen de aanhangers van Johannes Coccejus en Gisbertus Voetius (1589-1676), hoogleraren in de theologie aan de universiteit van Leiden, respectievelijk Utrecht.[107] Vervolgens bericht hij de in Zürich verblijvende predikanten dat er in het koor van de Nieuwe Kerk te Amsterdam een fraai marmeren monument zal worden geplaatst ter eeuwige nagedachtenis aan de nobele heer De Ruyter. Zijn lichaam zal op de 18de van deze maand [te weten maart] volgens de aloude gewoonte worden begraven en daarbij zal een statige, hem eer bewijzende rouwoptocht worden gehouden.

Rouwstoet voor de begrafenis van De Ruyter op 18 maart 1677.

Het was de laatste wens van de admiraal in Amsterdam begraven te worden. Als datum voor de rouwceremonie werd na lange voorbereidingen 18 maart 1677 gekozen. De rouwoptocht maakte de ceremonie nog plechtiger. Nadat de stoet urenlang door de belangrijkste straten van de stad was getrokken, kwam hij ten slotte aan bij de Nieuwe Kerk, waar de kist met het stoffelijk overschot van De Ruyter in een grafkelder in het koor van de kerk moest worden bijgezet. Vlak achter de kist liepen de in leven gebleven mede-officieren van de admiraal, onder wie de eerder genoemde kapiteins Gilles Schey, Matthijs Meegang en Jan van Abkoude. Westhovius had een ereplaats in de stoet, namelijk in het gedeelte dat de familieleden volgde. Daarin bevonden zich onder anderen ook kapitein Frederik Willem van Stirum, alsmede Ludovicus Wolzogen (1633-1690) en Petrus Francius (1645-1704) - beiden hoogleraar aan het Athenaeum Illustre van Amsterdam. Wolzogen zou nog diezelfde dag in de kerk van de

Waalse gemeente, de Westerkerk, een plechtige afscheidsrede houden, terwijl Francius dat de volgende dag in de Nieuwe Kerk deed.[108] Het marmeren monument, dat op verzoek van de familie door Rombout Verhulst (1624-1698) werd vervaardigd, kwam pas begin 1681 gereed.[109]

Praalgraf van Michiel de Ruyter in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Prent uit het boek Het leven en bedrijf van de Heere Michiel de Ruiter van Gerard Brandt (1687) (Ráday Bibliotheek Budapest)

In de slotpassage van zijn brief wijst de Nederlandse dominee nog op de vredesonderhandelingen in Nijmegen, waarvan het doel was een einde te maken aan de van 1672 tot 1678 durende oorlog tussen Frankrijk en de alliantie van de Republiek, het keurvorstendom Brandenburg, het Habsburgse Rijk en Spanje.[110] Van deze vredesonderhandelingen verwachtten trouwens ook de Hongaarse predikanten een verbetering van hun lot.[111]

Uit de brief van Westhovius blijkt dat de in Zürich verblijvende predikanten pas een jaar na het verlaten van de Nederlandse vloot van de details van de dood van de admiraal in kennis zijn gesteld, en wel vanuit Nederlandse bron. Ook blijkt dat zij toen pas bericht hebben ontvangen over het lot van de officieren in wier schepen zij na hun bevrijding waren opgenomen. Het lijkt niet onaannemelijk dat de Nederlandse dominee de predikanten die Engeland vanuit de Republiek hadden bezocht, al op een eerder tijdstip had ingelicht over de bovengenoemde gebeurtenissen.

Er zijn indirecte aanwijzingen dat er ook naderhand contact is geweest tussen Westhovius en de predikanten die op de galeien gevangen hadden gezeten. Deze aanwijzingen hebben echter betrekking op de zich in de Republiek bevindende predikanten en niet op degenen die in Zürich verbleven. Uit de eerder vermelde brief van Westhovius aan Somer blijkt, dat hij de predikanten die zich in de Republiek ophielden waarschijnlijk in het voorjaar van 1678 in Utrecht ontmoet heeft en dat hij bij hen het hierboven genoemde *Kort en waaragtig verhaal* heeft gezien. Waarschijnlijk heeft hij hen toen verteld dat dit werk hun bevrijding niet diepgaand genoeg behandelde. Na in Hekelingen te zijn teruggekeerd, beschreef hij hen de details in zijn brief van 30 maart 1678.[112] Het is onmogelijk vast te stellen of er later ook nog contact is geweest tussen de Nederlandse dominee en de predikanten die in Zürich zijn gebleven, omdat noch in hun werkelijke noch in hun virtuele archief alle door en aan hen geschreven brieven bewaard zijn gebleven.

Zoals we gezien hebben, kregen de predikanten door met Westhovius contact op te nemen een verslag uit eerste hand over allerlei gebeurtenissen: de gevechten in de Middellandse Zee, de dood en de begrafenis van de admiraal, het lot van de officieren die ze hadden leren kennen en enkele gebeurtenissen in de Republiek in deze periode - geloofwaardige informatie. Hoewel Westhovius één van de belangrijkste ooggetuigen van de laatste dagen van de admiraal is geweest, geeft hij in zijn brief aan de predikanten over die gebeurtenissen slechts een feitelijk en opvallend bondig relaas - dit ondanks het feit dat hij over de laatste dagen van De Ruyter aantekeningen had gemaakt en in tegenstelling met het feit dat hij

van de door hem waargenomen feiten een andere persoon wel nauwkeurig op de hoogte heeft gebracht - een relaas dat een van de belangrijkste bronnen is geweest voor het desbetreffende onderdeel in de biografie van Brandt.

Deze contradictie valt niet te verklaren uit het feit dat Westhovius te bescheiden is geweest over zijn rol tijdens de gebeurtenissen, want, zoals uit zijn brief aan Brandt blijkt, zweeg hij daarover tegenover hem geenszins. Dat er van bescheidenheid geen sprake kan zijn geweest, blijkt ook uit het fragment van zijn brief aan de predikanten waarin hij op de gebreken van *Kort en waaragtig verhaal* ingaat door te vermelden dat daarin de naam van zijn collega, dominee Viret, ontbreekt. Op deze wijze wees hij er immers indirect op dat ook zijn naam niet voorkomt in het boek. Westhovius was dus een zelfbewuste dominee. Nog een ander voorbeeld hiervan is de verbetering die hij aanbrengt in een passage in het werk van Brandt. Westhovius las daar bij Brandt waarom de magistraten van Syracuse het aanbod van de Nederlanders niet aanvaardden, een passage die Brandt trouwens had overgenomen van Westhovius zelf. Volgens Westhovius was Brandt echter slordig. Daarom vond Westhovius het nodig de juiste versie van het verhaal in een tijdschrift te publiceren.[113]

Een van de oorzaken van de contradictie kan zijn, dat de brief aan de predikanten gebeurtenissen van bijna een jaar omvat, en dat in die brief meer wordt beschreven dan de laatste dag, de dood en de begrafenis van de admiraal. Het lijdt echter geen twijfel dat we ten aanzien van die bondigheid ook een zekere opzettelijkheid moeten veronderstellen, want de Nederlandse dominee heeft bij het schrijven van zijn brief, die concrete tijdstippen en gegevens bevat, kennelijk van zijn dagboek gebruik gemaakt, dus als hij zou hebben gewild, had hij de laatste dagen en de omstandigheden van de begrafenis van de admiraal ook gedetailleerd kunnen beschrijven. Een andere mogelijke reden voor zijn bondigheid kan zijn - ik acht deze veronderstelling het meest waarschijnlijk - dat Westhovius gemeend heeft dat zo'n bondig, zich tot de feiten beperkend relaas het imago van held en bevrijder dat door de predikanten ten aanzien van De Ruyter werd gekoesterd, beter in stand houdt dan een uitvoerig verhaal waarin ook zijn menselijke feilbaarheid aan de orde komt.

We hebben gezien dat Bálint Kocsi Csergő en Ferenc Otrokócsi Fóris de naam van Westhovius en zijn rol bij hun bevrijding al in 1676 vereeuwigd hebben in de boeken waarin zij hun lotgevallen beschrijven. De Nederlandse dominee smaakte pas in 1684 het genoegen dat zijn rol hierbij ook in eigen land bekend raakte en voor het nageslacht werd bewaard,[114]

want toen verscheen het boek van Otrokócsi Fóris onverkort in een Nederlandse vertaling. Brandt beschrijft in zijn in 1687 verschenen werk de rol van Westhovius uitvoerig en noemt de naam van de dominee verscheidene malen. Op één plaats vermeldt hij hem zelfs als bron door Westhovius bij name te noemen,[115] maar zonder naar de hem toegestuurde kopie van diens briefte verwijzen.[116]

Aanhangsel

1.
Brief van Theodorus Westhovius aan de zich te Zürich bevindende groep bevrijde Hongaarse predikanten. Hekelingen, 15 maart 1677

Reverendi, Doctissimique Viri, Fratres mei dilectissimi ac exoptatissimi, durissimo martyrio probati Christiani!

Literas Vestras, longe gratissimas, die 5. Novembris 1676 Tiguri Helvetiorum datas, in Anglia demum die 21 januarii 1677 accepi, quibus de rebus vestris certior factus. Ut vero vestrae petitioni, quantum haec charta patitur, satisfiat, summatim referam ea, quae nobis post vestrum discessum acciderunt. Vobis in navim Anglicanam translatis, nos, uti scitis provehimur in altum, prorae dirigantur ad angustias Mamertunas,[117] stamus per triduum in anchoris e regione Messinae ad eliciendos Gallos, qui in portu remorabantur: sed quoniam periculosum erat ibidem diu manere ob ardentes fluxus et refluxus, qui inter sese quasi pugnant, sublatis anchoris ad partem meridionalem per miliare unum, vel alterum declinavimus, inque eodem fireto sex dies, ultro citroque velificando, contrivimus, si forte egrederentur hostes. Illis vero cunctantibus ob easdem rationes coacti sumus tutiorem navibus quaerere locum. Intramus ergo fossam Sancti Johannis,[118] quae tribus miliaribus a Rhegio[119] versus meridiem distat, quemadmodum vos die 5. Aprilis transeuntes vidistis. Bino octiduo ibidem confecto, et hoste nondum prodeunte, consilium initur de aggredienda Augusta,[120] eo tendimus. Ubi in Augustae portum pervenimus sine ulla mora stabilitur praedictam civitatem navibus et terrestribus copiis oppugnare. Cumque dies 22. Aprilis ad hoc constitutus esset, nocte praecedente nunciatur hostilem classem de Catania conspectam esse. Mu-

tato consilio non in Augustam, sed hostibus in occursum itur, inque mari Adriatico ad pedem Aetnae montis eodem die proelium committitur, idque satis foeliciter cum hoste continuo cedente, ipsis ventis nobis faventibus.

Sed Proh dolor! Sub pugne initium Dignissimus noster generalis, infelici globolo tangitur, qui ipsi infimam sinistri pedis partem cum digitis abscidit, in dextro pede juncturae plerumque digitorum contusae, caro juxta talum ab interiori parte avulsa, focillae sive ossa tibiae confractae; dumque ita percutitur cecidit ex altitudina 7. pedum sinistro latero in januam, unde lien contusione laesus erat. Ob quae dolorosa vulnera postero die portum Syracusanum quaerimus, in quo magnus Ruyter die 29. Aprilis 1676. pie in Domino obdormivit. Nos intestinis in littore sepultis, corpore balsamis condito, et navibus ruditer refectis Syracusis Panormum tendimus. Dum in portu Panormitano acutiori reparationi, malis nonnullarum navium in terra devolutis, operam damus, die 2. junii Galli naves igniferas immittunt, unde 4. Hispanorum, et 3. Belgarum naves, nempe capitaneorum Middelandt, Brederoode, et Abcoude consumptae sunt. Post hunc casum, ego ad petitionem praefectorum in Belgium ivi, ut Dominis Ordinibus plenissimam nostri status cognitionem darem. Domini Ordines rebus nostris rite intellectis, 16. naves majores in succursum mittere animam induxerunt. Ego, cum Domino Almonde praemittor, et plusquam per mensem expectavimus novam classem, sed incassum. Quoniam Hispani, uit audivimus, verbalem tantum assensum praebuerant, ut realem dare noluerunt. Ideo statim classis revocatur, die 4. Octobris 1676. Neapoli solvit, die 10. Decembris littori Belgico appropinquavit. Sed acris hyems nos repulit partim in Angliam, partim in Zelandiam. Soluta glacie sub finem januarii 1677. iterum tentamen fecimus: At nostra sola navis intravit Mosam,[121] reliquae omnes ex Tesselia[122] glacie iterati expulsi iterum in Angliam navigarunt, et demum hoc mense in patriae porrus perductae sunt. Dum in Anglia ad insulam Wicht[123] stationem hybernam agimus, visito Londinum, et nescio quo casu? 8. fratres a vobis emissos invenio, qui mihi dicebant, quod rex Magnae Britanniae promisisset se a partibus vestris omni ope et favore futurum; de quo procul dubio, iidem fratres uberius scripserunt, quos ego omni die reduces ex Anglia praestolor.

In prima pugna navali, die 8. januarii 1676. ex praefectis capitaneus Nicolaus Verchoor fatis concessit; in secunda die 22. Aprilis ceciderunt Excellentissimus Dominus Michael Ruyter et capitaneus Johan Norott; in tertia die 2. junii strenuissimus Dominus Johan de Haen, et capitaneus Middelant morbis sublati sunt; capitaneus Berckhoudt, capitaneus de

Sitter, capitaneus Andringa, Doctissimus Dominus doctor Manardus, Dominus Johan van der Poort a secretis; caeterique multi inferioris conditionis [!]. Sed Dominus Aegidius vivit. Strenuissimus Dominus Matthias Meeganck recte valet, qui brevi tempore meritissimam virginem, nobis auxiliantibus in uxorem ducet. Vivit fortissimus dominus Fredericus Wilhelmus comes de Stirom; vivit strenuissimus Aegidius Schey, vivuntque reliqui omnes.

Vidi Amstelodami libellum, in quo vestra negocia[124] narrantur, sed nulla fit mentio Domini Weltz, qui tarnen non ex minimis actoribus in vestra comoedia fuit, neque Domini Viret, qui fuit praesens in laeta nocte die 11. februarii 1675,[125] cum educeremini ex triremibus.

Status Ecclesiarum nostrarum non parum laeditur ob detastabile discidium inter Cocceji et Voetii discipulos; quod bellum per nonnullos politicos (a quibus ecclasiae nostra in omnibus dependent) fovetur, qui in hoc non mediocriter ludunt, et quorundam ecclesiasticorum ardore vel coeco, vel nimium ferventi ad suos fines abutuntur. O utinam, non solum Ecclesiae Belgii[126] sed omnes Evangelicae tam vere convenirent inter sese, quam certo ob Antichristo pro unis habentur et persequantur.

Amstelodami in choro templi novi egregium monimentum marmoreum erigitur[127] in aeternam memoriam Excellentissimi Domini Ruyter, cujus corpus die 18. hujus more majorum honorificis et magnificus exsequiis sepulturae tradetur.

Negotia pacis Neomagi lente procedunt: omnia heic quotidie parantur ad bellum, et de maturis expeditionibus terra marique instituendis, audimus. Quid apud vos agatur, quoque valeatis ex Vestro responso intelligere desidero. Salutem dico celeberrimis Viris Dominis Professoribus Tigurinis.[128] Salvere jubes fidelissimos Viros Dominos Ecclesiae Tigurinae pastores! Vos vero omnes, vestramque et ecclesiae causam summo animarum pastori ardentibus, precibus commendo et maneo semper

Reverendissimi Doctissimi Viri Fratres in Christo carissimi
Vestrarum Reverentiarum
Observantissimus cultor
Theodorus Westhovius

Datum Hekelingae die 15 Martii 1677.

2.
Brief van Theodorus Westhovius aan Gerard Brandt. Zevenbergen, 3 juli 1683

Eerwaerde heer[129] etc.

Mijn heer,

Van 't gene voorgevallen is zedert de quetsure tot de doot van van [!] den Heer Admiraal de Ruijter loffliker gedagtenis, hebbe ik aen een vriend uijt Napolis baij den 30. September 1676 aldus geschreven.

Mijn Heer,

Den uwen van den 4 deser is mij gisteren avont laate geworden, waaruijt met verwonderinge verstaan, dat *de Romanisten hebben derven uijtstroijen, ende in Holland overschrijven, dat* den HooghEd. Heer Generaal de Ruijter, lofliker gedagtenis, *in haer religie gestorven is*:[130] Dit is 't eerste niet dat sij verdigt hebben om hun rijke te sterken. Dog sij souden dese leugen beeter gestoffeert hebben, indien se niet, selfs ongevraagt, hadden geweigert de ingewanden van gemelte heer in een van haere gewoonlike begraafplaatsen te ontfangen. Want *de Ed. Achtb. Magistraat der stad Syracusa, de doot van sijn HooghEdt. verstaen hebbende, heeft sig over sijn begravinge bekommert*,[131] ende geöordeelt dat een Hollands Gener. van soo groote meriten, ende die voor haer behoudenis[132] sijn leven gelaten hadde, alle eer behoorde te hebben, die een Patris[133] toequam. *Sijn derhalven uijt eigen beweginge gegaen bij de Heeren Geestelijke aldaer, om te vernemen, of de ingewanden van den overleden Gener. niet in geweide aerde soude mogen gebragt werden? De Geestelikheit gaf tot andwoort, dat sulks niet konde geschieden, dan bij speciale permissie van den Paus*.[134] Ende dewijl de tijt niet toeliet, dat aen 't Roomse hoff te versoeken, *soo resolveerde de voorn. Magistraat een bequame plaatse op hun raad-huijs te laten bereiden, ende een gedenkteeken, na den eisch, daer op te stellen. Liet ons dit door gedeputeerde weten*,[135] en versoeken, dat wij haer huijs tot een begraaf-plaats voor sijn Excell. wilden nemen, alsoo 't minste gedeelte van een onroomse in geweide aerde niet en mogte komen. *Wij gaven tot andwoort, dat wij noijt geweide aerde hadden begeert. Ende belangende 't raad-huijs, dat wij de Ed. Heeren voor hun beleefde aenbiedinge vriendelik bedanckten, nadien wij reeds voorgenomen en*

vastgestelt hadden, de ingewanden van onsen Hoog-waerden Gener. met inwendige droefheit des herten, ende uijtwendige tekenen van rouwe *te brengen ter plaatse, daer de brave capitein Johan Noirott en meer andere begraven waren (sijnde een heuveltjen aen de baij van Syracusa ongevaer 100 schreden van de stad)*[136] gelijk ook den 1 dag Maij is[137] volbragt.

Ook die sijn HoogEdt. gekent hebben sullen noit geloven, dat Italien veranderinge in sijn religie gegeven heeft: Want de Roomse Geestelike in hun volle swier en overtollige ceremonien te sien, baert eer afkerigheit, als lust tot haer saken; gelijk wij en verscheiden persone op de vloot, gedeurende dese reise hebben bevonden, die in Nederland de Roomse religie hadden beleden, hebben hier de onse aengenomen. Wie soude dan met reden sulke gedagten konnen nemen van een Heer, dewelke *altijt een ijveraer geweest is in de hervormde Gods-dienst*.[138] Die Christelike dienaers soo onlangs met alle vlijt uijt harde slavernije verlost heeft,[139] ja die een goed getuijgnis heeft niet alleen bij de onse, ende die buijten sijn, maer selfs bij de Turken, welken sijn vromigheit ende trouwe beproeft en ondervonden hebben, als de Heer Jacobus Lydius[140] in sijn vers, op de laaste verjaringe van sijn HoogEdt., niet onaerdig melt.[141] Dog 't is onnodig sulke grove leugens te wederleggen, die haer eigen versierders beschamen.

Ik sal dan om UE. begeerte te voldoen alleen[142] verhalen hoe christelik en godsalig de groote zeevoogt uijt dese werelt gescheiden is. Sijn HoogEdt. had niet alleen sware[143] quetseuren, en een smertelike beenbreuke ontfangen, maer deede ook een val van een hoogte van 7. voet, dat hem *in 't eerste wat bedwelmt maekte, maer weder wat bekomen sijnde*,[144] gaf hij woorden van een gesond oordeel, seggende, ***O, Mijn genadigen God! ik danck u voor u vaderlike castijdinge***.[145] *Hij verhaalde verscheiden spreuken uijt de H. Schrift, bijsonder uijt de Psalmen Davids, waeruijt hij verscheiden versen tot sijner en onser vertroostinge van woort tot woort reciteerde*,[146] als uijt den 42 Ps. het 3. vers. Warom wilt gij u soo quellen ende beroert sijn, o siel mijn[147] etc. Dan 't 5. 6. vers van den selfden Psalm, All de grote waeterstromen sijn Heer over mij gegaen[148] etc. Ende tot meermalen verhaalde hij 't 36. vers van den 119 Ps. Geen meerder goed Heer, gij mij geven meugt, Dan dat gij mij vernedert en maakt kleijne dat ik leer uwe wet[149] etc.

Ende hoewel hij in groote pijnen, ende gevoelig smerten lag, *soo gingh evenwel sijn sorge meest over 't gemeen; want hij seide dikwijls:* ***Heere bewaert 's lands vloot, spaert genadelik onse officieren, matrosen ende soldaten; mijne soete mannen, die voor een klijn gelt soo groote***

ongemacken uijtstaen; geeft hen sterkte ende kloekmoedigheit, opdat wij onder uwen segen de overwinninge mogen wegdragen, gij sult alleen de eere wegdragen,[150] **wij sullen u loven, als gij ue knechten geholpen hebt, welkers oogen op u sien**. Wanneer ik des anderen dags bij 't verband seijde, mijn Heer, de *pijn is groot, en 't smert u in sulke smerte te sien*[151] (want all de versche wonden en 't rechterbeen, daer beide pijpen in gebroken waren wierden met brandewijn gesuijvert). **Ach seijde** dien vromen helt ***aen dit catijwig lichaem is wijnig gelegen, daer de kostelike siele behouden wert. Mijn pijn is niet te agten bij de onspreekelike smert en smaat, die Jesus, des werelts heiland onschuldig geleden heeft, opdat hij ons van de eeuwige pijn soude bevrijden,***[152] **ende met geluksalige vreugde vervullen**.

Vorders was hij altijt kloekmoedig ende geduldig, seggende: ***Heere Jesus, gij hebt gesegt, dat wij onse siele in leidsamheit souden besitten;***[153] ***Geeft mij Heere, dat gij gebiet, en gij sult niet tevergeefs gebieden; Geeft mij de Christelike leidsamheit tot een sterckte mijner siele, opdat ik mag volstandig blijven tot den einde toe: want de leidsamheit overwint meer als de kragt***.[154]

Sijne gedagten waren alleen besig ontrent den welstand der siele, gelijk men uijt all sijn woorden konde afnemen.[155] Hij die tevoren alle saken van de klijnste tot de grooste besorgde, *hadde nu alle wereltse bekommeringe afgelegt*;[156] alleen dat ik hem somtijts hoorde seggen ***dat ik hier soo liggen moet, ende des lands dienst niet kan betragten***.[157]

De *wonden* die *stonden wel*[158] in 't lichaem, dat wel gediaeteert hadde, God segende den vlijt der geneesmeesters, maer de koortsen, die hoe langer hoe sterker quamen, *bragten ons in groot gevaer, insonderheit den 28. diensdag, wanneer sijn HooghEdt. door een felle koortse wierde aengetast, welke dien dag, de gantse volgende nagt, tot des woensdags over den middag*[159] *eeven streng en heftig deurde; Dog als die begon te breeken, doe braken ook de kragten der nateur, de voortekenen des doots wierden vernomen*.[160] Sijn HoogEdt. bereide sijne siele door gebeden en suchtingen tot God, *biddende als gedeurig met gevauwen handen*[161] bij hemselven; *Voor den middag* hadde ik *op sijn begeeren* aen sijn bed *gebeden*[162] met sijn HoogEdt. en alle die er tegenwoordig waren. *Tegen den avont* bad ik wederom met de officieren, die om sijn bet stonden, welke met gebogen knien en bedauwde oogen *om de behoudenis sijner siele baden*,[163] dewijl 't lichaem nu buijten hoope was.

Aldus Christelik bereid sijnde, soo is dien grooten ende wijtberoemd zeehelt soo van dapperheit, voorsigtigheit, als godvruchtigheit en deugt

den 29. April 1676 op woensdag *des avonts tuschen 9 en 10*, seer sagt ende godsalig in den Heere ontslapen, daer ik tegenwoordig was met veele officieren, als den *Illustr. Grave van Stirom, de Heer Vice-Admiraal de Haen, de capiteinen Callenburgh*,[164] *Andringa, Middeland, De Sitter, Meegank, Uijterwijk*,[165] *ende andere, die met bittere tranen aensagen*,[166] dat den wagen Israëls, en sijnen Ruijter van ons opgenomen wierde.[167]

Dit hebbe ik, Eerw. Heer, in de minuten van mijn brieven alleen gevonden, sijnde doe aengetekent uijt sijn stervende mont; soo ik iets maer kan toebrengen gelieft te gebeeden, en ik sal toonen dat ik ben met toewenschen van Gods segen over u persoon ende werck

Eerwaerde Heer
UE. gehoorsame dienaer

T. Westhovius

Sevenbergen 1683 den 3 julii.

Eindnoten:

1 Fernando Joaquín de Zúñiga-Requesens y de Toledo, marquès de los Vélez (overleden in 1693), van 1675 tot 1683 onderkoning van Napels.
2 Miklós Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674-1680).* Pápa, 1918, 34; Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675-76). In: *Lymbus.* Művelődéstörténeti Tár, VI (1999), 51-53, 61-65.
3 Uitgegeven in: Lampe, Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728, 470-471; Bod, Petrus de Felső-Csernáton: *Historia Hungarorum ecclesiastica.* Ed. L.W.E. Rauwenhoff, Car. Szalay, II, Lugduni Batavorum, 1890, 107-109.
4 Nederlandse vertaling op grond van de Hongaarse vertaling van Péter Bod. Vgl. *Galeria omnium sanctorum - A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* Ed. Makkai László onder medewerking van Fabinyi Tibor en Ladányi Sándor. Boedapest, 1976, 102-103. De oorspronkelijke Latijnse tekst luidt als volgt: 'Demum sera vespera, per magnos triremium duces admonentur captivi, ut festinent egredi. Egressi itaque ex triremibus, non aliter ac Israelitae cum festinatione ex Aegypto in littore maris, cum ineffabili congratulatione et exultatione obvios habent Reverendos ac Clarissimos classis navalis pastores fidelissimos, Dominum Theodorum Westhowium et Dominum Aegidium Vireth, cum praecipuis aliquot Hollandicae militiae ducibus et nautis ab Illustrissimo Vice Admirali pro sui eductione ex triremibus et deductione in classem Hollandicam submissos.' Vgl. Lampe: *a.w.*, 903.
5 Brandt, Gerard: *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel De Ruiter.* Amsterdam, 1687.
6 Fadrique Álvarez de Toledo y Ponce de León, marquès de Villafranca (1635-1705), van 1674 tot 1676 onderkoning van Sicilië.
7 Brandt: *a.w.*, 930, 962.
8 Balkenende, W.P.: *Lijdzaamheid overwint meer dan kracht. Een historische verhandeling over dominee Theodorus Westhovius, de laatste vlootpredikant van vlootvoogd Michiel Adriaansz. de Ruyter en hun onderlinge verhouding*. Veenendaal, 1981, 13, 19-27.
9 *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. II. Kampen, 1983, 394.
10 Prud'Homme van Reine, Ronald: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter.* Antwerpen-Amsterdam, 1996, 314.
11 Mijs, Ulbo J.: Uit het leven van Ds. Theodorus Westhovius (in 1673 en 1675/6 vlootpredikant van Michiel Adrsz. De Ruyter). In: *Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1929, 117.

12 *Album studiosorum Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*. Ed. Guilielmus du Rieu. Hagae Comitum, 1875, 540.
13 Signatuur: SS40a.
14 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Red. P.C. Molhuysen, P.J. Blok, Fr.K.H. Kossmann. VIII. Leiden, 1930, 673-675.
15 De naam van deze plaats is thans Hohenlimburg.
16 Op het titelblad van de disputatie wordt alleen de maand (juni) en het jaartal (1669) vermeld, maar niet de dag.
17 Sommigen menen dat hij daarheen ging om Duits (!) te leren, anderen zijn van mening dat hij daar aan de universiteit wilde gaan studeren. Zijn naam komt echter niet voor in de matrikel van de universiteit. Vgl. Mijs: *a.w.*, 117, 143; Balkenende: *a.w.*, 41; Wallenburg, L. van: *De trouwbelofte van Ds. Westhovius*. In: Hoeksteen, 5 (1976), 83. - Kenmerkend voor de verwarring rond de herkomst van Westhovius is dat in de monografie die de Nederlandse dominees volgens hun herkomst behandelt, Westhovius - zonder dat op zijn herkomst wordt ingegaan - bij de vlootpredikanten wordt vermeld - met name waar de bevrijding van de gevangen predikanten ter sprake komt -, in plaats van hem te vermelden bij degenen die uit Westfalen afkomstig waren. Vgl. Lieburg, F.A. van: *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*. Zoetermeer, 1996, 89.
18 Mijs: *a.w.*, 117, 141.
19 Deze plaats maakt tegenwoordig deel uit van de gemeente Spijkenisse.
20 Been, Joh. H.: De laatste scheepsdominee van Michiel de Ruyter. In: *De nieuwe Gids*, juli 1928, 68-69. Zie ook Wallenburg: *a.w.*, 85; Balkenende: *a.w.*, 42; Korteweg, A.: Ds. Westhovius, een veelzijdig Zevenbergs predikant. In: *Oud nieuws*, 1(1981), 4.
21 Westhovius trouwde in 1675 een meisje afkomstig uit een familie die eveneens uit Westfalen afkomstig was en die zich in Dordrecht had gevestigd. Er worden in de literatuur twee vermoedens vermeld waarom hij haar niet eerder trouwde. Volgens het ene vermoeden verzocht De Ruyter hem met hem mee te gaan, terwijl het andere inhoudt dat Westhovius zich uit eigen beweging bij de admiraal aanmeldde om het huwelijk enige tijd uit te kunnen stellen. Vgl. Mijs: *a.w.*, 118-119; Wallenburg: *a.w.*, 85; Balkenende: *a.w.*, 58.
22 Mijs: *a.w.*, 123, 137, 141.
23 Bujtás László Zsigmond: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676). In: *Lymbus*. Magyarságtudományi Forrásközlemények, III (2005), 85-87.
24 Album amicorum Balthasaris Nicletii, Nationale Széchényi Bibliotheek, Afdeling handschriften, Boedapest, Duod. Lat. 81., f. 50.
25 Eerste brief van Paulus aan de Korintiërs 10: 13. - Citaat uit de Statenvertaling.
26 Don Gregorio Boncompagni (1642-1707), hertog van Piombino, commandant van de galeien te Napels.
27 Moet zijn: Sint Januarius.
28 Moet zijn: drieëntwintig.
29 István Harsányi en Péter Ceglédi zaten sinds 18 december 1675 in de gevangenis te Napels.
30 István Zsedényi.
31 Westhovius aan Bernard Somer, Hekelingen, 4 mei 1678. Vgl. Poot, Abraham van: *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*. Amsterdam, 1684, 441.
32 Vindplaats: Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung, Ms B9, nr. 105.
33 Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár) II. 175-176.
34 Op 1 mei 1676 zijn in Syracuse in Italië alleen de ingewanden van de admiraal begraven. Zijn lijk werd op 18 maart 1677 in Amsterdam ter aarde besteld.
35 De oorspronkelijke Latijnse tekst van de brief is te vinden in het aanhangsel onder nummer 1.
36 De predikanten die in Zürich waren terechtgekomen, stuurden medio zomer 1676 twee delegaties op pad: een naar de Republiek en een naar Duitsland. Op het tijdstip dat de brief werd geschreven, verbleef de naar de Republiek gezonden delegatie juist in Engeland.
37 Deze brief ontving hij op 21 januari 1677 in Engeland.
38 Volgens het paspoort dat De Ruyter op 25 maart 1676 heeft afgegeven aan de predikanten, was de naam van het schip Margriet en heette de kapitein ervan Jacob Andriessen. Vgl. Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében [Bevrijding van de Hongaarse op de galeien gevangen gehouden predikanten in de spiegel van Nederlandse bronnen]. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* [Jaarboek van de Ráday Collectie]. XI (2005), 137-139. De naam van de kapitein was in werkelijkheid James Andrews, die van het schip 'Margrit of London'. Zie de inscriptie van de kapitein van 25 april 1676 in het liber amicorum van Boldizsár Nikléczi (f. 20).
39 Ze kwamen daar op 27 maart 1676 aan. Vgl. Brandt: *a.w.*, 969.
40 Op 4 april 1676. Vgl. Brandt: *a.w.*, 971.

41 Tot nu toe was het niet bekend dat de predikanten de Nederlandse vloot nog een keer hebben gezien nadat ze daarvan afscheid hadden genomen.
42 De onderkoning van Sicilië, Villafranca, verzocht de admiraal de door de Fransen bezette stad te bevrijden. Vgl. Brandt: *a.w.*, 971.
43 Op 19 april 1676. Vgl. Brandt: *a.w.*, 972.
44 Vgl. Brandt: *a.w.*, 975.
45 István Beregszászi aan zijn vrouw, Venetië, 30 mei 1676. Vgl. Thury Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez.* Budapest, 1912, 203.
46 Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17-18. századi holland kiadványokban. In: *Könyv és Könyvtár*, 25 (2003), 146.
47 Geciteerd door Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 323.
48 Bos, Lambert van den: *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen.* Amsterdam, 1676, 300. - De brief is ook als pamflet verschenen. Vgl. Knuttel, W.P.C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486-1853*. II/2, 's-Gravenhag, 1895, 11380.
49 Brandt: *a.w.*, 976.
50 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 214. Zie nog zijn bericht met dezelfde tekst aan de dochter van de admiraal, Cornelia. *Idem*, inv. nr. 232.
51 Brandt: *a.w.*, 976.
52 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 189.
53 Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 344.
54 Ik vermeld de identieke passages in de brief van Westhovius en in die van Brandt in de noten bij de brief die in het aanhangsel onder nummer 2 is opgenomen.
55 Volgens een veel later gegeven is de admiraal zelfs in de armen van Westhovius overleden. Vgl. *Aanmerkinge, of byvoegsel, dienende tot de Historie van 't leven en bedrijf van den doorluchtigen Admiraal, den Heere Michiel Ariaanszoon de Ruiter, getrokken uit schriftelijk en mondeling bericht, door den eerwaardigen, en hooggeleerden Heere Theodorus Westhovius, tans Predikant te Zevenbergen, aan den Schrijver* [Pieter Rabus] *van de Boekzaal gedaan.* In: Boekzaal van Europe, mei-juni 1694, 454. Dit wordt echter niet bevestigd door de bovengenoemde brief van de Nederlandse dominee.
56 Van der Poort aan Engel de Ruyter, Baai van Syracuse, 26 april 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 214. Zie nog zijn bericht met dezelfde tekst aan de dochter van de admiraal, Cornelia. *Idem*, inv. nr. 232.
57 Van der Poort aan Engel de Ruyter, Baai van Syracuse, 1 mei 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 214. Zie nog zijn bericht met dezelfde tekst aan de dochter van de admiraal, Cornelia. *Idem*, inv. nr. 232.
58 Keeman, J.N.: De behandeling van de open fractuur vóór Lister en de verzorging van de fatale beenbreuk van admiraal Michiel Adriaensz de Ruyter, 1676. In: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde*, 148 (2004), 2608.
59 Keeman: *a.w.*, 2608, 2614-2615.
60 Op 1 mei 1676.
61 Zie nog Guardione, Francesco di: *Nuovi documenti sulla battaglia navale in Augusta nel 1676 e sulla morte di Michele Adriano Ruyter*. Palermo, 1896, 18.
62 Voor een tekening uit die tijd over de plaats van het graf zie: Aartsma: *Michiel de Ruyter 1607-1676. Een heldenleven in plichtsvervulling voor het vaderland*. 's-Gravenhage, 1942, Afbeelding XCV.
63 *Lyk-reden gedaen in de haven van Syracusa op 't schip de Eendragt, den 3 May, 1676. na 't salig overlijden van den wijd-beroemden zee-held Michiel Adriaansz de Ruyter*. Dordrecht, 1685. Vgl. Knuttel: *a.w.* nr. 12422.
64 Van der Poort aan Cornelia de Ruyter, Baai van Syracuse, 5 mei 1676. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 232.
65 Pieter Middellandt, schout-bij-nacht, kapitein van het schip Steenbergen; tijdens de zeeslag vatte zijn schip vlam, waardoor hij overboord viel en verdronk. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot in de Middelantsche Zee in 't jaer 1675 en 1676*. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie De Ruyter, inv. nr. 164; Brandt: *a.w.*, 992-993; Eekhout, Luc: *Het Admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991*. Amsterdam, 1992, 109.
66 Adam van Brederode, kapitein van het schip Vrijheid; tijdens de zeeslag raakte hij zwaar gewond. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 992; Mollema, J.C.: *Geschiedenis van Nederland ter zee in vier deelen.* II. Amsterdam, 1940, Ererol, 12.
67 Jan van Abkoude, kapitein van het schip Leiden. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 992.
68 Brandt: *a.w.*, 979.
69 Eekhout: *a.w.*, 69.
70 Van Almonde was door de Staten-Generaal teruggeroepen van de Nederlandse vloot in de Oostzee en tot bevelhebber van de Nederlandse vloot in de Middellandse Zee benoemd.

Westhovius en Van Almonde kwamen op 6 september 1676 in Napels aan. Vgl. Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 328-329.

71 De Nederlandse vloot vertrok naar Cadiz om daar de Nederlandse schepen af te wachten die de Staten-Generaal als versterking stuurden. *Idem.*

72 Op 24 januari 1677. Vgl. Brandt: *a.w.*, 1004.

73 De Nederlandse schepen voeren op 30 januari 1677 de haven van Hellevoetsluis binnen. *Idem.*

74 Miklós, E.: De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674-1680). In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 40 (1919), 54, 97.

75 Zie voor de Engelse tekst van het besluit: Hessels, J.H.: *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum. Epistolae et tractatus cum reformationis tum ecclesiae Londinae-Batavae illustrantes*. III/2. Cantabrigiae, 1897, 2611-2614. De Latijnse tekst is uitgegeven in: Lampe: *a.w.*, 488-492; Bod: *a.w.*, 100-103.

76 Gömöri György: Beregszászi István 'gályarab' lelkész Angliában [István Beregszászi, gewezen 'galeislaaf' en predikant in Engeland]. In: *Confessio*, 6 (1982/4), 47.

77 István Bátorkeszi, Boldizsár Nikléczi, Ferenc Otrokócsi Fóris en Tamás Steller. *Idem*, 47-48.

78 Moet zijn: Noirot.

79 Aegidius Viret, de eerder genoemde collega van dominee Westhovius.

80 Brandt: *a.w.*, 946; Eekhout: *a.w.*, 109.

81 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 979.

82 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993; Eekhout: *a.w.*, 80.

83 Brandt: *a.w.*, 993.

84 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993.

85 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993.

86 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Brandt: *a.w.*, 993; Mollema: *a.w.*, 6.

87 Vgl. Brandt: *a.w.*, 993.

88 *Lijste van de Hollantsche vloot.*

89 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Eekhout: *a.w.*, 69.

90 Niet lang nadat de brief geschreven was, werd op 11 april 1677 het tweede kind van Westhovius gedoopt. Het kreeg de naam Frederik Willem en één van de doopgetuigen was niemand minder dan Van Stirum zelf (vgl. Been: *a.w*, 80). De relatie tussen de twee mannen was zo goed dat Westhovius de gedrukte versie van de preek, die hij na de symbolische begrafenis van de admiraal had gehouden, aan Van Stirum opdroeg.

91 *Lijste van de Hollantsche vloot*; Eekhout: *a.w.*, 81.

92 Thury: *a.w.*, 134.

93 Antalfi, János: Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen. In: *Sárospataki Füzetek*, 7 (1863), 164.

94 Bujtás: *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek...*, 89.

95 Bujtás: *A gályarab prédikátorok megszabadítása...*, 132-133, 135-136.

96 Volgens de eerder genoemde lijst werden ook op het schip van kapitein Andringa twee predikanten opgenomen, maar de desbetreffende aantekening is later doorgehaald. Vgl. Bujtás: *a.w.*, 135.

97 Het is waarschijnlijk dat ook de naam van kapitein Brederode de predikanten niet onbekend in de oren heeft geklonken. Een inscriptie in het liber amicorum van Boldizsár Nikléczi (f. 49r) duidt erop dat de predikanten ook op andere schepen hebben verbleven. Deze inscriptie, door Ernestus Ludovicus Zuhm op 21 maart 1676 geschreven, luidt: 'in navi Libertas', wat zoveel betekent als 'op het schip Vrijheid' - een schip dat onder bevel van kapitein Brederode voer.

98 *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungarien.* Amsterdam, 1677.

99 Bujtás: *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról...*, 145.

100 Op 11 februari 1676.

101 Nederlandse vertaling op grond van de Hongaarse vertaling van Gábor Herpai. Vgl. Otrokócsi Fóris Ferenc: *Fenevad dühöngése* [De woede van het beest], uitgegeven en vertaald door Herpay, Gábor, Budapest, 1933 (Régi Magyar Református Könyvtár, serie III, 1), 66. De oorspronkelijke Latijnse tekst luidt: 'Die itaque eodem, cum jam noctis ingruentis caligo, certum de rebus auferre coepisset judicium, classisque Hollandica in statione ante Neapolim praesens esset: e medio triremium, cum festinatione (velut olim Israelitae ex Egypto) exire, a magni nominis adversariis triremium ducibus jubemur. Unde cum animi laetitia, velut e sepulchro egressi, jam ante triremes Reverendos classis Hollandicae Pastores, Dominos Theodorum Westhovium et Aegidium Viret, pro nobis a Dominis Admiralibus missos, una cum nautis obvios habuimus, qui nos leviorum adminiculo navigiorum, in suam classem et societatem laetabundi abducturi erant.' Otrokócsi Fóris, Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*. Uitgegeven door Herpay, Gábor. Budapest, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungariae, Series III., 1.), 60-61.

102 Poot: *a.w.*, 1-145.

103 Bujtás: *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról...*, 143.

104 Poot: *a.w.* voorbericht, *2v.
105 ‘On peut voir plus au long l'histoire de tout cette persécution dans un petit livre publié par feu Mr. Van Someren, ministre d'Amsterdam, intutulé Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraren in Hungarien, 1677, in 12. chez Van Someren.’ Vgl. Bibliotheque universelle et historique, (IV) 1687, 60.
106 Lieburg, F.A. van: *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. Dordrecht, 1996, II, 14-15.
107 Zie hiervoor *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750.* Red. F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall. Zoetermeer, 1994.
108 Brandt: *a.w.*, 1006-1009.
109 Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 340. - Voor een analyse van enkele van de talrijke gedichten die ter gelegenheid van de begrafenis van de admiraal ontstonden zie Spies, Marijke: De dominee's, de schooljongen en de professor: tranen over de dood van Michiel Adriaansz. de Ruyter. In: *De literaire dood*. Red. Elrud Ibsch, Andrea Kunne, Cristina Pumplun. Assen, 1998, 87-104.
110 Voor de vredesonderhandelingen zie Rietbergen, Peter: Persuasie en mediatie: de Republiek en de Vrede van Nijmegen (1678). In: *Tussen Munster & Aken: de Nederlandse Republiek als grote mogendheid (1648-1748)*. Red. Simon Groenveld, Maurits Ebben, Raymond Fagel. Maastricht, 2005, 21-30. (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 2.)
111 Op het tijdstip dat de predikanten de brief van Westhovius ontvingen, hadden ze al van Jakab Harsányi Nagy, de oorspronkelijk uit Hongarije afkomstige gezant van de keurvorst van Brandenburg, Friedrich Wilhelm, vernomen dat de keurvorst de verzekering van de geloofsvrijheid in Hongarije op de agenda van de vredesonderhandelingen wilde plaatsen. Vgl. Miklós: *Holland intervenció...*, 49.
112 Westhovius aan Bernard Somer, Hekelingen, 4 mei 1678. Vgl. Poot: *a.w.*, 437-438. - De brief aan de predikanten is niet bewaard gebleven.
113 Boekzaal van Europe, mei-juni 1694, 455-456.
114 Poot: *a.w.*, 117.
115 Brandt: *a.w.*, 983.
116 Met dank aan mr. Henry Kammer, oud-medewerker van de afdeling Finoegrische Talen van de Rijksuniversiteit Groningen, die tijd noch moeite gespaard heeft om de Nederlandse vertaling van dit artikel te controleren. Ook ben ik hem en Judit P. Vásárhelyi (Nationale Bibiotheek Széchényi, Boedapest) dank verschuldigd voor hun waardevolle adviezen en inspirerende opmerkingen bij de interpretatie en de vertaling van de Nederlandse, respectievelijk de Latijnse brief van Westhovius. Voor overige verleende hulp dank ik dr. Dénes Dienes (Wetenschappelijke collectie van het College te Sárospatak) en Elisabeth Strasser (Nationaal Archief, Den Haag). Ook gaat mijn dank uit naar dr. Ágnes Berecz (Ráday Collectie, Boedapest) en drs. Leon Homburg (Marinemusem, Den Helder) voor de mogelijkheid om de foto's van de in hun instelling bewaarde originelen als illustratie te publiceren.
117 De Straat van Messina.
118 San Giovanni, een plaats ten zuiden van Reggio di Calabria.
119 Reggio di Calabria.
120 Augusta, een stad op Sicilië, ten noorden van Syracuse.
121 De Maas.
122 Het eiland Texel in Noord-Nederland; maakt deel uit van de Waddeneilanden.
123 Moet zijn: Wight, een eiland in het zuidelijke deel van Engeland, in de buurt van Portsmouth.
124 Voor het woord staat doorgehaald: negocitia.
125 Moet zijn: 1676.
126 Voor het woord staat doorgehaald: Belgicae.
127 Voor het woord staat doorgehaald: eg.
128 Na het woord staat doorgehaald: sub quorum ductu et institutione pater meus Eberhardus Westhovius fub [!] sub finem praeteriti seculi vixit.
129 Brandt was een remonstrantse predikant; daarom begint de brief met de aanspreektitel ‘eerwaerde heer’.
130 Vgl. Brandt: *a.w.*, 985. De fragmenten die Brandt van Westhovius overnam, geef ik cursief aan.
131 Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.
132 Verwijzing naar het feit dat de admiraal door de gevechten bij Messina en de voorbereidingen tot de belegering van Augusta de Franse krachten bezighield, waardoor hij Messina voor een eventuele Franse belegering behoedde.
133 Voor het woord staat doorgehaald: vader des vaderlands.
134 Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.
135 Vgl. Brandt: *a.w.*, 984-985.
136 Vgl. Brandt: *a.w.*, 985.
137 Voor het woord staat doorgehaald: desselven jaers.
138 Vgl. Brandt: *a.w.*, 985.
139 Verwijzing naar de bevrijding van de Hongaarse op de galeien gevangen gehouden predikanten.

140 Lydius, Jacob (1610-1679), sinds 1637 hervormd predikant te Dordrecht.
141 De tekst van het bedoelde gedicht is niet bewaard gebleven.
142 Voor het woord staat een doorgehaald woord dat onleesbaar is.
143 Voor het woord staat doorgehaald: veele.
144 Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
145 De vet gedrukte fragmenten zijn in Westhovius' brief onderstreept om aan te geven dat ze de woorden van de admiraal waren.
146 Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
147 Citaat uit de uit 1566 daterende Psalmenvertaling van de Vlaamse calvinistische predikant Pieter Datheen (1531-1588). Datheen nummert de bijbelverzen anders dan thans gebruikelijk is, daarom vermeld ik de daadwerkelijke bron van het citaat tussen haakjes (Boek der Psalmen 42:6).
148 Citaat uit de vertaling van Datheen (Boek der Psalmen 42:8).
149 Citaat uit de vertaling van Datheen (Boek der Psalmen 119:71-72).
150 Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
151 *Idem.*
152 *Idem.*
153 Verwijzing naar een plaats in het Evangelie van Lucas (21:19), die volgens de Statenvertaling als volgt luidt: Bezit uw zielen in uw lijdzaamheid.
154 Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
155 *Idem.*
156 *Idem.*
157 *Idem.*
158 *Idem.*
159 Voor het woord staat doorgehaald: na.
160 Vgl. Brandt: *a.w.*, 983.
161 Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.
162 *Idem.*
163 *Idem.*
164 Callenburgh, Gerard (1642-1722), vlagofficier van De Ruyter. Na de dood van de admiraal werd De Haen de admiraal terwijl Callenburgh tot vice-admiraal benoemd werd. Vgl. Brandt: *a.w.*, 991; Eekhout: *a.w.*, 69; Prud'Homme van Reine: *a.w.*, 300.
165 Uiterwijk, Isaac van, kapitein van het schip genaamd Damiaten. Vgl. *Lijste van de Hollantsche vloot*.
166 Vgl. Brandt: *a.w.*, 984.
167 Woordspeling van Westhovius waarmee hij zowel naar de naam van de admiraal (Ruyter) als naar de Bijbelse plaats ‘wagen van Israel en zijn ruiters’ (2 Koningen 13:14) verwijst. Westhovius maakte van deze Bijbelse plaats ook al gebruik in zijn preek op 3 mei 1676 in de haven van Syracuse, na de symbolische begrafenis van de admiraal. Hetzelfde citaat lag ten grondslag aan de eerder genoemde predicatie van Ludovicus Wolzogen, gehouden op 18 maart 1677. Vgl. Brandt: *a.w.*, 1009. blz. 1009.

Gábor Pusztai
Gedenkzuil voor De Ruyter

Op 25 juni 1927 verscheen er een verhaal in het weekblad *Sumatra*, in Medan, Nederlands-Indië. De titel was *Over mensen en dingen uit vreemde landen - Bohemyens, Typen uit Hongarije*, de auteur heette Christine van Eyck. De titel verraadt al direct dat het verhaal iets te maken heeft met Hongarije. De vrouwelijke hoofdpersoon gaat met haar Hongaarse partner Pali van Boedapest naar het Hongaarse platteland om er kennissen (Károly en Oszkár) te bezoeken. Over de naam van de stad wordt gezwegen, maar er wordt wel een beschrijving gegeven van de bewoners en van de stad:

> Als ik me wat opgefrist heb, wandelen Pali en ik de stad in: een echt plattelands provinciestadje, een stadje op de boerenbuiten, maar dan met rijke boeren!
> De straten liggen er ongelijk bij, geplaveid met grote vierkante keien. De huizen zijn laag en breed - met degelijke zuinigheid behouden zoals ze 'vroeger' waren. De boeren, harde Calvinisten, de 'stijf-nekkigen' worden ze in Hongarije genoemd - lopen er rond bewust van hun recht en eigenwaarde, trots, met hun strenge, puriteinse gezichten, hun doordringende strakke ogen, hun saam geknepen monden onder de grote, puntig uitgedraaide snorren... met hun recht geheven hoofden, die zich buigen voor heer noch knecht.[1]

De Hongaarse lezer heeft bij het noemen van de 'rijke-boerenstad' en van de 'stijf-nekkige' bewoners al het vermoeden dat het hier gaat om één

van de steden met een protestants verleden in het oosten van Hongarije. Maar het is nog niet met zekerheid te zeggen om welke stad het precies gaat, en de schrijfster laat jammer genoeg na de naam van de plaats te noemen. Enkele regels verder wordt het raadsel echter opgelost.

> Het is er niet veel te zien voor een vreemdeling - máár het is Pali's jeugdstad. Hij laat me de reusachtige nieuwe kliniek zien, geweldig gebouwen complex voorzien met de allermodernste inrichting, die professoren uit alle werelddelen trekt. Hij brengt me door grappig ouderwetse kronkelstraatjes, hij wijst me het gymnasium, waar hij en Béla zijn school gegaan - en de oude Jood, bij wie ze beiden hun boeken verpanden - en het plantsoentje waar zij hun kattenkwaad uitvoerden. Plantsoentje, waar ik verbaasd blijf stilstaan voor een groot standbeeld van Michiel Adriaansz de Ruitter[2]... hier opgericht in dankbare herinnering aan de bevrijding uit de galeien van een paar Hongaarse calvinisten dominees.[3]

Na deze beschrijving is het voor de kenners wel duidelijk. Er zijn wel meer ‘rijke-boerensteden’ in Hongarije waar ‘stijfnekkige’ calvinisten rondlopen, maar er is maar één stad waar een monument van Michiel de Ruyter staat. Dat is Debrecen. Het monument van de Nederlandse admiraal is een herkenningspunt, een kenmerk geworden.

Maar hoe komt Christine van Eyck in Debrecen terecht? Het is niet haar echte naam. Christine van Eyck heette eigenlijk Madelon Lulofs, die later in de jaren dertig beroemd zou worden met haar plantageromans over Deli en die een schok zou veroorzaken in de koloniale maatschappij met haar romans *Rubber* en *Koelie*. Madelon Lulofs was in deze tijd voor de tweede keer getrouwd, en wel met de Hongaar László Székely, die planter was in Deli en haar daar had leren kennen. Zij heette toen nog Madelon Doffegnis-Lulofs, getrouwd met de Nederlandse planter Hendrik Doffegnis. László en Madelon werkten toen alle twee bij het weekblad *Sumatra* in Medan, waar Madelon verhalen en schetsen schreef en László tekeningen maakte. Na de echtscheiding in 1926 ging zij met haar toenmalige minnaar en toekomstige echtgenoot naar Hongarije, waar ze trouwden.[4] Bij deze gelegenheid bezochten zij de stad waar László Székely zijn middelbare schoolopleiding had genoten: Debrecen.[5]

Gedenkzuil van De Ruyter in Debrecen

Nu terug naar de tekst van Christine van Eyck, alias Madelon Lulofs. Zij schrijft de naam van De Ruyter fout en zegt dat hij ‘een paar Hongaarse calvinistische dominees’ van de galeien bevrijd heeft. Wat dat laatste betreft laat niet alleen de spelling van de naam van Nederlands grootste zeeheld, maar ook de historische kennis van Madelon Lulofs wat te wensen over. Het waren er namelijk niet ‘een paar’, maar 26, en het waren niet allemaal calvinisten, er waren ook vijf lutheranen bij. Daarom nu kort een samenvatting van de gebeurtenissen.

De Hongaarse galeislaven

In 1674 werden honderden[6] protestantse predikanten in Pozsony voor de rechtbank gedaagd. Ze wisten niet wat hun ten laste werd gelegd. De meesten vertrokken uit hun dorp of stadje met de diepgewortelde overtuiging niets te hebben misdaan, hopend dat ze gauw weer thuis zouden zijn. Na aankomst werden ze geconfronteerd met de beschuldigingen: minachting van 's lands wetten, godslastering, rebellie tegen de koning en tegen de rust en orde van het land, complot met de Turken, moord op negen katholieke priesters, het leegroven van katholieke kerken, minachting van de katholieke kerk in woord en geschrift en verstrekking van foute informatie aan buitenlandse vorsten. Voor vele van de ongeveer 300 protestanten die daadwerkelijk voor de rechter in Pozsony verschenen, waren de beschuldigingen te machtig. De meesten kozen de weg van rekatholisatie, verlieten het land of namen afstand van hun ambt. Er bleven echter 41 predikanten over die voet bij stuk hielden in dit schijnproces. Zij werden ter dood veroordeeld, maar het vonnis werd omgezet in levenslange galeislavernij. De predikanten werden naar Napels getransporteerd en op 8 mei 1675 als galeislaven verkocht. Op dat moment kwamen er van de 41 slechts 30 op de galeien terecht. De anderen overleefden de ontberingen en de slechte behandeling niet of waren onderweg gevlucht.[7] De predikanten werden aan de roeibanken geketend, gestagen en ze moesten eindeloos roeien. Het was duidelijk dat ze niet lang in leven zouden blijven als er niet spoedig hulp zou komen. En die hulp kwam negen maanden later, op 11 februari 1676, in de vorm van de Nederlandse admiraal Michiel de Ruyter.

Het was de laatste reis van de oude admiraal (hij was toen 69 jaar oud). Hij was met de Nederlandse vloot uitgezonden om samen met de Spaanse vloot een slag te leveren tegen de Fransen. Waarom wilde de Nederlandse

vloot tegen de Fransen optreden in de Middellandse Zee? Nederland was sinds het rampjaar 1672 in oorlog met Frankrijk. Samen met de Engelsen, Keulen en Munster viel Lodewijk XIV Nederland te land en ter zee aan. Met veel moeite kon men de aanvallers terugslaan en in 1674 werd in Westminster de vrede met de Engelsen getekend, maar tegen de Fransen werd de strijd voortgezet. Frankrijk had in deze tijd ook een conflict met Spanje. De opstandige Sicilianen (Zuid-Italië was toen Spaans bezit) hebben de Fransen ondersteund in hun strijd tegen de Spaanse kroon. Spanje en Nederland werden natuurlijke bondgenoten tegen de gemeenschappelijke vijand, Frankrijk. Michiel de Ruyter kwam dus met de vloot in Napels aan, waar hij volgens de instructies van de Staten-Generaal de vrijlating van de Hongaarse predikanten door de Spaanse onderkoning eiste.[8] Vóór De Ruyter hadden invloedrijke Zweedse, Deense, Duitse en Nederlandse gezanten en diplomaten zich met de vrijlating van de Hongaarse predikanten bemoeid - maar tevergeefs. De admiraal is het echter wel gelukt. Door zijn rigoureus optreden en omdat de Spanjaarden de hulp van de Nederlandse vloot broodnodig hadden in de strijd tegen de Fransen, kon de Spaanse onderkoning de los Velez geen nee zeggen op de eis van De Ruyter. De Hongaarse predikanten werden bevrijd en daarmee werd de De Ruyter-cultus bij de protestantse Hongaren geboren.

De zuil van De Ruyter in Nederlandse teksten

Wat de koloniale pers betreft, maakte niet alleen het weekblad *Sumatra* melding van de zuil van De Ruyter in Hongarije. Ook de *Makassaarsche Courant* van 29 juli 1933 schrijft onder de titel *Banden tusschen Nederland en Hongarije* het volgende:

> Wij hebben dezer dagen gelezen dat de Nederlandsche journalist van den Broeke een krans bij de gedenknaald voor admiraal De Ruyter te Debreezen in Hongarije heeft gelegd.[9]

De journalist mag dan wel een krans gelegd hebben in Debrecen, maar de naam van de stad heeft hij zeker fout opgeschreven. Het is niet Debreezen, maar Debrecen, ook in 1933. In 74 jaar heeft men niet geleerd hoe men de naam Debrecen moet spellen. Ook in de recent verschenen De Ruyter-biografie van J.G. Kikkert staat in de plaats van Debrecen Debreczin.[10]

Praalgraf van De Ruyter in de Nieuwe Kerk te Amsterdam

Het jaar 2007 was een officieel Michiel de Ruyter jaar in Nederland. Ter ere van de admiraal verschenen er boeken, uitgaven, stripverhalen en dvd's en werden er wetenschappelijke congressen en herdenkingen gehouden. Eén van de meest representatieve uitgaven is *De Admiraal, de wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter* van A.Th. van Deursen, J.R. Bruijn en J.E. Korteweg. Het is een nationale herdenkingsuitgave met prachtige plaatjes en fraaie beschrijvingen. De auteurs hebben niet alleen aandacht geschonken aan het leven en de heldendaden van de grootste zeeheld van Nederland in zijn eigen tijd, maar hebben ook oog voor de herinnering van het nageslacht aan De Ruyter. Het standbeeld in Vlissingen, talrijke oorlogsschepen, schilderijen, boeken, kinderprenten, een bordspel, postzegels en bankbiljetten herinneren ons aan de daden van De Ruyter. Over de zuil in Debrecen:

> Het is niet verwonderlijk dat juist in Hongarije in de negentiende eeuw aandacht was voor de Nederlandse Michiel de Ruyter. In 1876 werd een monument in Debreczen opgericht, dicht tegen de Roemeense grens. Aanleiding hiervoor was de bevrijding van 26

Hongaarse predikanten van de galeien, korte tijd voor de dood van De Ruyter. Bij het monument worden nog steeds jaarlijks herdenkingen gehouden en kransen gelegd door de protestantse gemeenschap. De Hongaarse ambassadeur in Nederland legt ook jaarlijks een krans in de grafkelder in de Nieuwe Kerk. De Hongaren zagen en zien de bevrijding van deze predikanten, die wegens hun verzetsdaden door de Oostenrijkse overheersers in gevangenschap waren overgeleverd, als een allereerste succes in de eeuwenoude vrijheidsstrijd tegen de Habsburgse keizers. Pas in 1918 zou onafhankelijkheid worden bereikt. Ieder Hongaars schoolkind kent dan ook nog steeds Michiel de Ruyter, die symbool staat voor de vrijheidsstrijd.[11]

Juriaen Jacobson: Defamilie De Ruyter (1667)

De hooggeleerde heren die het boek hebben geschreven, hebben waarschijnlijk weinig aandacht besteed aan die 153ste pagina, waar de boven geciteerde tekst staat. Er zit bijna per zin een fout in. Debrecen schrijft men zeker in 2007 met een ‘c’, niet met ‘cz’. Het monument werd niet in 1876 opgericht, maar in 1895. Dat staat trouwens ook met grote letters op

het monument zelf: ‘Opgericht in 1895’. De 26 predikanten en de jaarlijkse herdenkingen kloppen wel. Maar dat de bevrijding het allereerste succes was ‘in de eeuwenoude vrijheidsstrijd tegen de Habsburgse keizers’, dat valt te betwijfelen. De schrijver van deze regels geeft blijk van zijn totale onkunde betreffende de Hongaarse geschiedenis van de 17de eeuw. Hetzelfde geldt voor de ‘verzetsdaden’ die ervoor gezorgd zouden hebben dat de predikanten veroordeeld werden. Als de schrijver ‘het protestants zijn op zich’ als verzetsdaad interpreteert, dan kan het wel kloppen. Anders is deze bewering op zijn zachtst gezegd uit de lucht gegrepen of tendentieus. Dat pas in 1918 de onafhankelijkheid van Hongarije zou worden bereikt, lijkt mij ook sterk. Of misschien bedoelt de auteur dat in 1918, na de Eerste Wereldoorlog, niet langer een Habsburger koning was van Hongarije. Dat klopt wel, maar onafhankelijkheid is wel iets anders. Ik vrees dat geen enkel schoolkind de naam van Michiel de Ruyter kent in Hongarije. Waarom zou het ook? De naam van De Ruyter staat niet in de Hongaarse schoolboeken vermeld. En dat de Nederlandse admiraal symbool zou zijn voor de Hongaarse vrijheidsstrijd, is ook niet waar. De Ruyter is vast en zeker een symbool voor vrijheid, onverzettelijke strijd voor onafhankelijkheid en trouw aan het vaderland - in Nederland zelf, maar niet in Hongarije. Hongarije heeft - net als andere landen - zijn eigen nationale helden. De strijd tegen de Habsburgers wordt gekenmerkt door namen als Wesselényi, Zrínyi, Rákóczi en Kossuth. De Ruyter is en blijft een Nederlandse held die ook in Hongarije vereerd wordt wegens de bevrijding van 26 protestantse predikanten, maar niet vanwege de strijd tegen de Habsburgers.

De grove fouten in de tekst zijn natuurlijk menig Hongaar een doorn in het oog. Tenminste voor hen die Nederlands begrijpen. Gelukkig is het niet voor veel landgenoten van mij weggelegd in het Nederlands over de zuil van De Ruyter in Debrecen te kunnen lezen. Maar het moet gezegd worden, dat het ook in de Hongaarse teksten over De Ruyter wemelt van de fouten.

Karel Djuardin: De Ruyter (1699)

De Ruyter in het Hongaarse collectieve geheugen

Na de bevrijding van de predikanten heeft één van de overlevenden, Bálint Kocsi Csergő, in 1676 zijn belevenissen in het Latijn opgeschreven onder de titel *Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum*. In 1738 werd het boek door Péter Bod in het Hongaars vertaald. De vertaler heeft de beschrijving, waarin Kocsi Csergő de ontmoeting met De Ruyter beschrijft, aangevuld met een opmerking waarin hij de naam van de admiraal verhongaarst. Péter Bod noemt hem 'Ruyter Adorján Miháry'.[12] Met deze aanpassing van de naam heeft Bod traditie gemaakt. In de volgende eeuwen werd Michiel Adriaenszoon de Ruyter in Hongaarse teksten consequent Ruyter Adorján Mihály genoemd. Wanneer József Farkas in 1869 over de beroemdheden van het Hongaarse protestantisme een boek schrijft, waarin natuurlijk ook de bevrijding in Napels wordt beschreven, lezen we de Hongaarse variant van de naam van de Nederlandse admiraal.[13] In 1907 werd de 300ste verjaardag van De Ruyter in Nederland herdacht. Maar niet alleen in Nederland, ook in Hongarije werd voor deze gelegenheid een lang artikel over de admiraal in de krant *Vasárnapi Újság* op de voorpagina gepubliceerd. Hier werd hij ook steeds De Ruyter Mihály genoemd.[14] Ook op de gedenkzuil in Debrecen, in het parkje voor het Gereformeerd College, staat de naam van De Ruyter verkeerd. Op het monument, dat in 1895 werd opgericht, stond 'Ruyter Adorján Mihály'. In 1933 heeft een Nederlandse delegatie de plaatselijke leider van de kerk attent gemaakt op het incorrecte gebruik van de naam.[15] Haastig werd de naam vervangen door een andere incorrecte vorm. Nu nog staat op de gedenkzuil 'De Ruyter Mihály'. In de stad werd ook een straat naar de admiraal genoemd, die heet 'Ruyter utca', een Ruyterstraat dus, helaas zonder 'De' aan het begin. Het is dus ook geen correcte spelling. De gemiddelde Hongaar vindt het eigenlijk ook niet vreemd. Het is al een eeuwenoude gewoonte namen aan te passen, te verhongaarsen. Karl May werd in Hongarije als May Károly, Jules Verne als Verne Gyula gespeld. Over De Ruyter Mihály verwondert niemand zich nog.[16] Hij is een deel geworden van de traditie.

In de roman *Negyven prédikátor* [Veertig predikanten] van de Hongaarse schrijver György Moldova wordt het verhaal van de galeislaven en hun bevrijder verteld. Waarschijnlijk om De Ruyter ietwat heldhaftiger te doen voorkomen, heeft de auteur de gebeurtenissen in Napels een andere wending gegeven. In zijn boek krijgt de admiraal de Hongaren niet met zachte, verbale dwang van de Spaanse onderkoning vrij, maar dreigt hij

met zijn kanonnen de hele stad in puin te schieten.[17] Waarschijnlijk vond Moldova dit dreigement passender bij een zeeheld dan de diplomatieke vaardigheid van De Ruyter, die echter wel meer aan de historische waarheid beantwoordt.

Er werd over De Ruyter veel geschreven in Hongarije en men maakt in Nederland ook melding van de gedenkzuil in Debrecen. En dat doet men met veel fouten. Deze zijn soms verwaarloosbaar, soms ergerlijk. Hoofdzaak is echter dat wij (Nederlanders en Hongaren) deze gebeurtenis herdenken en daarmee de banden tussen beide landen versterken. Vergissen is menselijk, maar vergissingen vermijden wenselijk.

***

Naast de activiteiten in Nederland in 2007, het Michiel-de-Ruyterjaar, werd ook in Debrecen (Hongarije) een congres georganiseerd door de Vakgroep Nederlands, inclusief kranslegging bij het monument achter de Grote Kerk. Deze activiteit was niet alleen een versterking van de goede banden tussen Nederland en Hongarije, niet alleen een gelegenheid om stil te staan bij de heldendaden van de admiraal, maar ook een passend moment om vroegere fouten recht te zetten, vergissingen te verbeteren. Wij kunnen nog veel van elkaar leren; ook dat besef draagt bij aan een betere verstandhouding.

Eindnoten:

1 Christine van Eyck: Over mensen en dingen uit vreemde landen - Bohemyens, Typen uit Hongarije. In: *Sumatra*, 25 juni 1927, 25.
2 Het is weinig verheugend dat de Nederlandse schrijfster de naam van de Nederlandse nationale held fout spelt. Juist gespeld heet hij Michiel Adriaenszoon de Ruyter.
3 Christine van Eyck: Over mensen en dingen uit vreemde landen - Bohemyens, Typen uit Hongarije. In: *Sumatra*, 25 juni 1927, 25.
4 Pusztai Gábor - Gerard Termorshuizen: De tweede man. Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely. In: *Acta Neerlandica: Madelon Lulofs*, 5/2007. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 55.
5 Pusztai Gábor: De onbekende László Székely. In: *Indische Letteren*, 10/4 december 1995, 195-206.
6 Hoeveel protestanten precies voor de rechtbank in Pozsony verschenen, weten we niet. Volgens de bronnen moeten het er tussen de 700 en de 735 zijn geweest. Zie hiervoor: Szabadi István: 'Borjút keresnek ők az ökör alatt is' a pozsonyi vésztör-vényszék verses leírása a beregi református egyházmegye jegyzőkönyvében. In: Bitskey István, Pusztai Gábon *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008, 90.
7 Pete László: A birodalom perifériáján: a Nápolyi Királyság a 17. században. In: Bitskey István, Pusztai Gábon *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008, 61.
8 Ronald Prud'homme van Reine: *Rechterhand van Nederland*. Arbeiderspers: Amsterdam, 1998 3e druk, 313.
9 Fred. Oudschans Dentz: Banden tusschen Nederland en Hongarije. Het gedenkteken voor Michiel Adriaanszoon de Ruyter. In: *Makassaarsche Courant*, tweede blad, zaterdag 29 juli 1933.
10 J.G. Kikkert: *Michiel Adriaensz. De Ruyter*. Aspekt: Soesterberg, 2007, 104.
11 A.Th. van Deursen, J.R. Bruijn en J.E. Korteweg: *De Admiraal, De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Van Wijnen: Franeker, 2007, 153.
12 Bitskey István: De Ruyter admirális és a magyar irodalom. In: Bitskey István, Pusztai Gábor: *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008, 216.

13 Farkas József: *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből*. Pest: Hornyánszky és Träger, 1869, 106.
14 Antal Géza: De Ruyter emlékünnepély Hollandiában. In: *Vasárnapi Újság*, Jg. 54. No. 15. (14 april 1907).
15 Waarschijnlijk was de journalist Van den Broeke ook lid van de delegatie, over wie de *Makassaarsche Courant* in 1933 schreef. Zie noot 9.
16 Hier moet worden opgemerkt dat ook in de recent verschenen Nederlandse uitgaven uit 2007 de stadsnaam Debrecen consequent op een incorrecte manier wordt geschreven. Soms is het Debreczen, soms Debreczin, maar bijna nooit wordt het juiste Debrecen gebruikt. Zie: Deursen, A.Th. Van (e.a.): *De Admiraal*. Van Wijnen: Franeker, 2007, 153. en Kikkert, J.G.: *Michiel Adriaensz. De Ruyter*. Aspekt: Soesterberg, 2007, 104.
17 Bitskey István: De Ruyter admirális és a magyar irodalom. In: Bitskey István, Pusztai Gábor: *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2008, 218.

István Bitskey

Admiraal Michiel de Ruyter en de Hongaarse literatuur
Vierhonderd jaar geleden werd de bevrijder van de Hongaarse galeislaven geboren

Op het schilderij van Ferdinand Bol (1616-1680) staat admiraal Michiel Adriaenszoon de Ruyter (1607-1676) in een gezaghebbende en suggestieve houding afgebeeld te midden van een representatief barok decor. Het schilderij behoort tot de kostbaarste schatten van het Rijksmuseum te Amsterdam. Het werd gemaakt in 1667, na de schitterende overwinningen op zee van de admiraal. Die triomfantelijke stemming wordt door de penseelstreken van de schilder nauwkeurig weergegeven. De bruinrode toga en daarop de zwarte mantel met gouden knopen verlenen de man met de strenge blik een opvallend feestelijk uiterlijk en dankzij het roodfluwelen gordijn met de versierkwasten boven zijn hoofd vertoont de afbeelding nog meer pracht en praal. De admiraal houdt een verrekijker in zijn hand, leunt met zijn rechterelleboog op een globe, en op de achtergrond tekenen zich de contouren af van een Nederlands slagschip met een rood-witblauwe vlag, verwijzend naar de heldendaden van de afgebeelde persoon in talrijke zeeslagen. Dit schilderij toont in veel opzichten overeenkomsten met het schilderij in het National Maritime Museum in Greenwich. De admiraal staat er in dezelfde houding en met dezelfde gelaatsuitdrukking op afgebeeld, maar op dat schilderij draagt hij een harnas en boven zijn hoofd is het wapen met de Nederlandse Leeuw te zien.[1] In wezen was het schilderij van Ferdinand Bol het voorbeeld voor verschillende latere afbeeldingen, evenals voor portretten op bankbiljetten, munten en postze-

gels In zijn geboortestad kreeg de zeeheld een standbeeld op het marktplein. De sculptuur geeft - zoals vele schilderijen uit die tijd - in de persoon van de admiraal de heroïsche figuur van het barokke tijdperk weer en beeldt de nationale held af die de grootmachten Engeland en Frankrijk ter zee heeft overwonnen.

Het is nogal logisch dat de geschiedenis van de zeeslagen van de admiraal in veel vakliteratuur wordt behandeld. In Nederland is hij ook een geliefde held in wetenschappelijke en populairwetenschappelijke werken, jeugdboeken en tegenwoordig ook in verfilmingen. Zijn eerste biografie werd door Lambert van den Bosch gepubliceerd.[2] De veel uitvoeriger en meer bekende biografie is een decennium later geschreven: Geeraert Brandt, één van de belangrijkste Nederlandse biografen uit de derde generatie van de Gouden Eeuw, publiceerde deze uitvoerige biografie, die voor latere literaire werken van de meest uiteenlopende genres een vaak geciteerde bron is geworden.[3] De moderne geschiedschrijving verwerkte eveneens de levensloop van de buitengewoon getalenteerde admiraal; vooral zijn triomfen tegen de Engelse vloot trokken de aandacht van de wetenschappers.[4] Een recente biografie over hem werd een bestseller in Nederland.[5] Het jubileumjaar 2007 zal onze kennis over de Nederlandse held der zeeën naast de talrijke herdenkingsfestiviteiten zeker ook met nieuwe onderzoeksresultaten verrijken.

Het is begrijpelijk dat de prominente admiraal een nationale held van Nederland is geworden, maar bovendien wordt hij sinds 1676, na de bevrijding van de Hongaarse protestantse galeislaven, ook door de Hongaarse lutherse en gereformeerde kerk zeer gewaardeerd.[6] Zijn naam kwam op de namenlijst van het Hongaarse Protestantse Pantheon,[7] en zelfs recente kerkhistorische overzichten weten zijn daad naar waarde te schatten.[8] Op de 400ste verjaardag van de geboorte van de admiraal proberen wij als herdenking aan hem een overzicht te geven van de manier waarop zijn figuur in de Hongaarse literatuur wordt geschetst, en van de belangrijke teksten die zijn internationaal beroemd geworden daad bij het Hongaarse publiek bekend gemaakt hebben.

Michiel De Ruyter bevrijdt de Hongaarse predikanten. Glas-in-loodraam in de Sint Jacobskerk te Vlissingen. In de Sint-Jacobskerk in zijn geboortestad stellen de verschillende glas-in-loodramen diverse belangrijke momenten uit het leven van de zeeheld voor.

De eerste beschrijving van de afloop van de bevrijding en de ontmoeting van de admiraal met de galeislaven ontstond onmiddellijk na de gebeurtenis, in 1676. Toen vatte Bálint Kocsi Csergő, theoloog uit de stad Pápa, in zijn gedenkschrift *Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum* samen hoe het proces van de protestantse predikers afliep resp. wat de gevangengenomen dominees als galeislaven moesten lijden. Na hun bevrijding publiceerde een groot aantal predikanten uiteraard het relaas van hun ellendige lot. Het werk van Kocsi Csergő is echter het

meest gedetailleerd, en ook latere verwerkingen hebben dit werk als basis gebruikt. Het is dus zinvol onze aandacht aan zijn beschrijving te schenken, vooral omdat hij degene was die van de ontmoeting met de bevrijde slaven de meest authentiek lijkende beschrijving geeft. De *Narratio brevis* werd in het begin als manuscript verspreid, tot het uiteindelijk in 1728, in de korte, samenvattende geschiedenis van de protestantse kerk in Hongarije, werd gedrukt.[9]

Bálint Kocsi Csergő, de protestantse schoolmeester die in het West-Hongaarse dorp Kocs werd geboren, brengt de toenmalige Hongaarse omstandigheden vanuit een brede gezichtshoek in beeld. Hoewel hij een direct slachtoffer van de gebeurtenissen was, vertelt hij op een verhalende manier, in de derde persoon enkelvoud, over het proces in Pozsony, de gevangenschap en de gedwongen tocht naar Napels. Zo probeert hij allicht een objectief beeld van het gebeurde te schetsen. Ook over het lijden van de galeislaven geeft hij concrete gegevens, slechts in enkele passages dringen persoonlijke gevoelens de epische vertelwijze binnen.

De voormalige galeislaaf vertelt over zijn ontmoeting met de Nederlandse admiraal met de authenticiteit van een ooggetuige.

Eerst schrijft hij over de 20 lijdende predikanten, die hoop kregen toen ze hoorden over de missie van De Ruyter en over de brieven die De Ruyter aan de onderkoning van Napels schreef. In die brieven, die hun effect niet misten, vroeg de admiraal de predikanten, die zo voor hun geloof leden, vrij te laten. Bálint Kocsi Csergő schreef dit neer vanuit het perspectief van de 20 lijdende predikanten. Daarna vertelt hij dat de galeislaven op 12 februari eerst naar het schip van de ‘viceadmiraal’ werden gebracht en dat ze de volgende dag door De Ruyter op zijn eigen schip werden ontvangen. Volgens het bericht verklaarde de admiraal toen dat hij tijdens zijn leven al veel vijanden had overwonnen, maar dat hij deze bevrijding van de onschuldige dienaren van Christus van de ondraaglijke last hoger achtte dan elke andere ‘victoria’.[10] De authenticiteit van deze uitspraak blijkt ook uit de brief van De Ruyter aan zijn dochter, waarin de admiraal zijn vreugde over de bevrijding van de 26 uitgeputte galeislaven uitdrukt.[11]

Het standbeeld van Bálint Kocsi Csergő in de stad Pápa, gemaakt door József Somogyi

Titelblad van Hungarise vervolginge van Abraham van Poot (1684)

Ondertussen zaten nog steeds zes predikanten in de gevangenis van de stad Teate. Het negende en laatste gedeelte van het verhaal bericht dat ze naar de anderen toe gebracht werden, zodat allen die tot dan toe in leven waren gebleven, samen werden bevrijd. Dit gedeelte van de tekst vertelt

dat de galeislaven al heel veel hadden geleden toen hun bevrijder, ‘de meest roemrijke man’, De Ruyter, kwam. De autoriteit van Napels durfde hem de vrijlating van de galeislaven niet te weigeren. De Nederlandse consul Cornelius van Daalen nam ze in de kerker over. Daarna werden ze in een rijtuig en onder begeleiding van twee Nederlandse dominees, Theodorus Westhovius en Aegidius Viret, naar de onderkoning gebracht. Hier werden zij ook formeel bevrijd toen hun naam werd geschrapt van de lijst van de galeislaven, het zogenoemde ‘boek der doden’ van de haven van Napels (ex libro mortis). Daarna werden zij door hun begeleiders naar het schip ‘De Eendracht’ begeleid. Daar sprak de admiraal zijn vreugde over de bevrijding uit en nodigde hij de afgebeulde mensen uit aan zijn tafel.[12]

Gedenkplaat van István Séllyei en Bálint Kocsi Csergő, Gereformeerd College te Pápa (werk van Sándor Mikus)

Het hoogtepunt van het verhaal is de dialoog die hierop volgt, waarin István Harsányi de admiraal wil danken in naam van de bevrijde galeislaven. Dit wordt door de admiraal echter weggewuifd. Het was niet nodig om hem voor zijn daad te bedanken omdat niet hij, maar God de

dominees bevrijd had. God bepaalde het lot, de mens was alleen een middel in Zijn handen. Daarop reageerde Harsányi met het argument dat ook de middelen van God waardering en de uitvoerders van Zijn wil dank verdienden.[13]

In wezen volgden alle verdere berichten en literaire verwerkingen over de ontmoeting van De Ruyter met de Hongaarse galeislaven dit verhaal, ook de eerste Nederlandse berichtgeving waarvan de auteur jammer genoeg onbekend bleef.[14] Het met kopergravures versierde boekje *Kort en waaragtig verhaal* verscheen al in 1676. Later werd het zowel in het Engels als in het Duits uitgegeven met de bedoeling het West-Europese publiek te informeren.[15] De rest van de Nederlandstalige literatuur volgde eveneens het werk van Kocsi Csergő: zo haalde onder andere - zoals door recent onderzoek is bewezen - Balthasar Bekker, de bekende kerkhistoricus, de feiten voor zijn opstel over de geloofsvervolgingen uit dit werk.[16]

De Hongaarse vertaling van het werk van Kocsi Csergő werd door de beroemde kerkhistoricus uit Zevenburgen, Péter Bod, gemaakt in 1738. Hij bedacht eveneens de nieuwe, symbolische titel *Belegering van een op de steenrots gebouwd huis (Kősziklán épült ház ostroma)*. Met recht werd deze titel door een onderzoeker ‘verluidend, koppig’ genoemd, want deze titelkeuze getuigde van een niet weinig riskante houding tegen de contrareformatorische tendensen van die tijd.[17] De vertaler vulde de tekst op sommige plekken aan. Hij behield niet alleen de epische constructie, maar intensiveerde die zelfs, en op die manier werd zijn werk in de kringen van het alleen Hongaars lezende publiek snel populair. Zozeer, dat volgens recent onderzoek de tekst van Bod ‘bijna het resultaat van een zo goed als eigen conceptie’ was.[18] Van de handgeschreven kopieën zijn er in de Hongaarse bibliotheken zelfs tegenwoordig nog meerdere exemplaren te vinden. De gedrukte versie zag pas in 1866 het licht.[19]

Péter Bod vulde de originele Latijnse beschrijving van de ontmoeting met De Ruyter als volgt met zijn eigen aanmerkingen aan:

> Adorján Mihály Ruyter zal voor de bevrijding van de op de galeien lijdende predikanten een zelfde loffelijke herinnering hebben onder de Hongaren als de Ethiopiër Ebed-Melek voor zijn barmhartigheid tegenover Jeremia. Jer.38.7-8. Dit was het einde van het lijden van de naar Pozsony opgeroepen predikanten.[20]

Bod verhongaarste blijkbaar de naam van de admiraal, en deze zette zich in zo'n sterke mate door dat op de gedenkzuil die in 1895 in Debrecen is

opgesteld, ook die verhongaarste versie kwam. Pas in 1933 werd de naam, op aansporing van een Nederlandse delegatie die de gedenkzuil bezocht, veranderd. Ook het Bijbelse citaat is een aanvulling van Bod. De geciteerde passage uit het boek van Jeremia vertelt dat de profeet in een modderige en diepe put was geworpen en daar dreigde om te komen, en dat hij door de hulp van de ambtenaar Ebed-Melek werd bevrijd. De gelijkenis plaatst de daad van de admiraal in Bijbelse context waardoor de waarde en de confessionele betekenis ervan verhoogd wordt. Dit soort Bijbels 'mythiseren' was in de Hongaarse protestantse literatuur van die tijd algemeen aanvaard.[21]

Het genre van het werk van Péter Bod is moeilijk te bepalen, het zou het best als een mengvorm van geschiedschrijving en memoires kunnen worden beschouwd.[22] Wij denken dat het eerder memoires zijn, omdat de auteur van de tekst zijn eigen belevenissen vertelt: ook hij stond voor de rechters in Pozsony, ook hij werkte en hongerde in de kerker van Leopoldburg, en ook op zijn rug sloeg de zweep van de soldaten die de gevangenen naar Napels begeleidden. Omdat het zijn bedoeling was het Europese publiek te informeren, wilde hij zelfs de schijn van vooringenomenheid en wraakzucht vermijden. Toch voelt de lezer tussen de regels door de klacht wegens de persoonlijke vernedering en de energie die uit de directheid van de belevenis straalt. Het effect wordt hier echter niet veroorzaakt door de retoriek die uit de golvende emoties voortvloeit, maar door de stapsgewijs opgebouwde kracht waarmee hij het leed beschrijft. De verbeten opsomming van steeds weer nieuw leed en het monotone van de sierloze zinnen zijn op die manier indrukwekkend. De hoge authenticiteitsgraad, maar tegelijkertijd ook de plastische, nauwkeurige beschrijvingen, de gedetailleerde schildering van het leed en de beschrijving van de omstandigheden maken de Latijnse tekst al literair, en die tendens wordt versterkt door de bewerking van Péter Bod, die de originele tekst met nieuwe aanmerkingen verrijkte, waardoor zijn werk zelfs in de reeks Hongaarse klassiekers werd opgenomen.[23] Al deze stilistische eigenaardigheden en de dramatische elementen van het onderwerp kunnen ertoe bijgedragen hebben, dat één van de productiefste Hongaarse schrijvers van de 20ste eeuw, György Moldova, hierover in 1973 een roman schreef met de titel *Veertig predikanten (Negyven prédikátor)*.

De roman van Moldova vertelt het verhaal vanuit de invalshoek van Bálint Kocsi Csergő. In wezen geeft hij de biografie van de predikant weer. In het middelpunt staan de gebeurtenissen die tot de galeislavernij hebben geleid. Noodzakelijkerwijs komt ook de persoon van de admiraal

ter sprake. Hoewel de admiraal niet al te uitvoerig wordt opgevoerd, gaan we omwille van de volledigheid van ons overzicht niet aan deze tekst voorbij.

De schrijver beklemtoont - volgens mij overdreven - de strijdlust van De Ruyter wanneer hij hem als volgt presenteert:

> De Ruyter heeft zelf geen voet aan wal gezet. Hij stuurde enkel een boot met Tódor Vesthovius en Egyed Vireth. In zijn boodschap noemde hij de koning van Napels een eedbreker. Niet meer lettend op allerlei beloften gaf hij de opdracht de predikanten vóór middernacht naar het schip te sturen, of hij zou de stad van de aarde wegvagen.

Deze tussenvoeging is zeker het resultaat van de schrijversfantasie, aangezien Nederland in die tijd bondgenoot was van de Spanjaarden en de Habsburgers tegen Frankrijk. Het was dus onmogelijk geweest om Napels te beschieten. De beschrijving van het krachtige optreden kon echter het aanzien van de admiraal bij de Hongaarse lezers maar verhogen.[24] Dit wordt allemaal ook door recent gepubliceerde documenten bevestigd: verwijzend naar de beslissing van de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vraagt de admiraal in zijn brief van 4 januari 1676 aan de markies Fernando Joaquín de Zúñiga y Requesens de los Velez, onderkoning van Napels, om de onschuldig veroordeelde predikanten vrij te laten. De onderkoning beloofde dit ook in zijn antwoordbrief van 10 februari.[25] Zoals bekend werden de galeislaven de volgende avond bevrijd, van het dreigen met bombarderen is geen sprake in de bronnen uit die tijd.

Verder volgt de roman de tekst van Bod heel nauwkeurig. Wel is er nog een element over het afscheid van de admiraal en de predikanten toegevoegd aan het verhaal. Omdat er onder hen zowel lutheranen als calvinisten waren, verschilden ze van mening over waar ze heen wilden: de eerstgenoemden wilden namelijk naar Duits of Deens gebied, de laatstgenoemden eerder naar Zwitserland of naar Nederland. Tijdens het overhandigen van de reispaspoorten zei - volgens de roman - de admiraal op treurige toon:

> Alstublieft, jullie hebben kunnen zien hoe de gemeenschappelijke vijand jullie heeft vertrapt. Hij was net nog kwaadaardig tegenover jullie, maar zelfs nu maken jullie ruzie met elkaar in plaats van te

> proberen tot een goede verstandhouding te komen. Jullie hebben samen geleden, laat me jullie vragen voortaan ook samen te werken.[26]

Vervolgens overhandigde hij aan elke bevrijde predikant een munt: op de ene kant van de munt waren twee potten te zien die op de zee drijven en breken wanneer ze tegen elkaar botsen, op de andere kant van de munt trekken twee ossen onder een juk een wagen, wat de kracht van eendracht symboliseert. De predikanten, die van elkaar afscheid namen, beschouwden dat als de laatste wil van de admiraal. Ze namen ook afscheid van hem. Een paar weken later al hoorden ze het bericht van zijn dood.

De Hongaarse roman volhardt op basis van de memoires van de voormalige galeislaven in de weergave van historisch authentieke feiten, maar vult de figuur van de admiraal op twee punten aan: ten eerste versterkt hij de assertiviteit van diens optreden in Napels, ten tweede legt hij hem woorden in de mond over de verzoening van de twee protestantse confessies. In de memoires van de galeislaven kunnen wij hiernaar geen verwijzingen vinden, maar dit soort vondsten stroken geheel met de Hongaarse opvatting over admiraal De Ruyter. Het Hongaarse protestantisme beschouwde de Nederlandse admiraal al vanaf het begin als zijn weldoener en held. Zelfs in de 20ste-eeuwse patriottische protestantse dichtkunst komt zijn naam vaak voor. Misschien kan het gedicht van Géza Lamperth met de titel *Nederland* in dit opzicht typisch worden genoemd. Het gedicht slaat de toon aan van het morele idealisme:[27]

> In het Westen uiteindelijk nobele mensenstemmen
> Door woede, vervloeking, blaam
> ‘Span de zeilen’ - roepen
> Klinken gezegende feestelijke klokken...
> Nederland.
>
> ...
> Uit de verte dondert de door Ruyter verdedigde galei
> En door zijn lied omhelsd
> Klinkt naar de hemel
> Het dankgebed van Hongaarse moeders...
> Nederland.[28]

Soortgelijke gedichten, reeksen van herinneringen en artikelen, de gedenkzuil van ‘de held van de zeeën’ en het schilderij van Miklós Nemes

Tamássy in het Gereformeerd College over het moment van de bevrijding, zijn er het bewijs van dat de herinnering aan de admiraal die voor zijn geloof zijn leven gaf, buiten Nederland in Hongarije het meest levendig is.

In het Nederlands vertaald door Emese Szabó

Eindnoten:

1 Het onderschrift van het schilderij: Michiel de Ruiter, Hartog, Ridder and c. L. Admiraal Generaal van Holland en West-vrieslandt. http://www.nmm.ac.uk/collections/prints/viewRepro.cfm?reproID=PU2604
2 Lambert van den Bosch: *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Amsterdam, 1676.
3 Geeraert Brandt: *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter. Een zeer uitgebreide biographie* [...]. Amsterdam, 1687.
4 Eén van de belangrijkste en uitvoerigste biografieën: Hubert Granier: *L'admiral de Ruyter au combat (1607-1676). Le Zélandais qui fit trembler l'Angleterre*. Paris, 1992.
5 Ronald Prud'homme van Reine: *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaanszoon de Ruyter*. Amsterdam, 1996.
6 Miklós Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674-1680)*. Pápa, 1918, respectievelijk in het Nederlands Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, 1919, 10-110; Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere. In: *Theologiai Szemle*, 1975, nr. 7-10., 199-206, 262-267.
7 Protestantse website: protestantismus.lutheran.hu
8 Borus, József: *Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven. Admiral Michiel de Ruyter = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum*. Hg. v. Gustav Reingruber, Gerald Schlag. Eisenstadt, 1999, 243-256 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102).
9 Friedrich Adolf Lampe, Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum (Utrecht), 1728, 746-919. Over het manuscript van het werk vgl. Ritoók Zsigmondné: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. In: *Magyar Könyvszemle*, 1973, 175-185, 364-376.
10 'Altero proxime subsequenti die i.e. 12. Februarii ad supremum Admiralem Excellentissimum Dominum Michaelem Rujter, deducuntur omnes. Is quoque proeximia sua humanitate et rara pietate, indicibili modo aggratulatur liberationi servorum Dei, eosque Christianissimo, complectitur, in praesentiaque omnium testatur, se jam per totam suam vitam multos victorias ab hostibus reportasse, sed tamen hanc eandem victoriam, qua innocentes Christi servos ex jugo intolerabili eripuit, se omnibus iis anteferre. Dici non potest, quanto gaudio reliqui etiam militiae duces exultarint...' Lampe, Debreceni Ember: *idem*. 904.
11 Kállay Kálmán: De Ruyter holland admirális sajátkezű levele a magyar gályarabok megszabadításáról. In: *Protestáns Szemle*, 1935, 165-167.
12 'Vertente interea tempore, post varias etiam horum vexationes advenit Gloriosissimus vir Ruiter, cui etiam hi dono offeruntur cum reliquis, et in libertatem asseruntur. Educuntur ex carcere per consulem Hollandicum Dominum Cornelium Vandeln, et currui pensili imposti, comitantibus Dominis Reverendis Classis Hollandicae Pastoribus Domino Theodoro Westhowio et Aegidio Wireth in Aulam Regiam, et ibi delitis nominibus ex libro mortis in Portum Neopolitanum deducuntur, et beneficio naviculae deportantur in conspectum Excelentissimi Ruiteri. Illustrissimus Ruiterus post magnam sui aggratulationem etiam de praesentium liberatione, cibo et potu liberatos in propria sua mensa reficit, et refectos in commodissima militiae Ducum hospitia navalia transportari jubet.' Lampe, Debreceni Ember: *idem*, 919.
13 'Reverendissimus Stephanus Harasanyi cum pro tanto beneficio, et hac improvisa salutis procuratione dignas vellet agere, Excellentissimus Heros recusat. Non opus est inquit Vir Reverende, ut nostra beneficia extollas: nos enim Dei solum instrumenta fuimus. Deo, qui horum omnium author extitit, gratias agatis. Dicit Stephanus Harasanyi: Excellentissime Domine, etiam instrumentis Dei, debiti honores non sunt intervendi.' *idem*., 919.
14 *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der evangelische leeraaren in Hungarien*. Amsterdam, 1676, tweede editie: 1677.

15 Over de verdere uitgaven vgl. *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Ingeleid door Makkai László. Budapest, 1976, 25-26. De moderne Hongaarse vertaling van de Nederlandse tekst op hetzelfde *idem*., vertaald door Makkai László, met de naamlijst van de galeislaven: p. 111-126. Inventaris van de gedrukte bronnen in Hongaarse bibliotheken over de gevangenschap en de bevrijding: *In memoriam eliberationis verbi divini ministrorum hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXV*. Red.: Makkai László, Barcza József, Csohány János. Debrecen, 1976 (Studia et Acta Ecclesiastica. Nova series. Acta Ecclesiastica 1).
16 Bujtás László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai. In: *Könyv és Könyvtár* (Debrecen), 2004, XXVI, 245., en Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17-18. századi holland kiadványokban. *idem*., deel XXV, 2003, 148-150.
17 Petrőczi, Éva: 'Babuk', de nem 'pispök'. Bod Péter és a magyar puritanizmus. In: Tüskés Gábor (red.): *Bod Péter, a história litteraria művelője*. Budapest, 2004, 93. (Historia Litteraria 15)
18 Bretz Annamária, Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio brevis-éből van. In: *ItK*, 2004, nr. 3, 340-347.
19 Bod Péter: *Kősziklán épült ház ostroma*. Uitg. door Szilágyi Sándor. Leipzig, 1866.
20 Galeria omnium sanctorum, 109.
21 Bretz: *idem*., 343-344; Hargittay Emil: A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben. In: Jankovics József, Monok Istvan, Nyerges, Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység*. II. Budapest-Szeged, 1998, 731-742.
22 Bitskey István: História, emlékirat, önvallomás. In: Bitskey István: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen, 1996, 247-248. (Csokonai Universitas Könyvtár, 7)
23 *Magyar emlèkírók (16-18. század)*. Bezorgd door: Bitskey István. Budapest, 1982, 215-320.
24 Daarvoor vgl. Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*. Ráday Gyűjtemény Évkönyve, III. Budapest, 1983, 38-39.
25 Bujtás László Zsigmond: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676). In: *Lymbus* (Magyarságtudományi forrásközlemények), 2005, 79-93.
26 Moldova György: *Negyven prèdikátor*. Budapest, 1973, 227.
27 *Aranyhárfa. Vallásos költemènyek gyűjtemènye*. Samengesteld door Halmi János. Budapest, 1929, 342. Gedichten in dezelfde stijl: Szentantalfai Nagy Lajos: Gályarab lelkészek hitvallása. *Idem*., 130-131. Baja Mihály: Magyar gályarabok. *Idem*., 127, respectievelijk Julow Judit: A szabadító. In: Tenke Sándor (szerk): *Új aranyhárfa*. Budapest, 1996, 375.
28 Lampert Géza: *Hollandia*

Nyugaton végre nemes emberhangok,
Haragon, átkon, gáncson
'Feszítsd meg!' - kiáltáson
Átzsongó áldott ünnepi harangok...
Hollandia.

...
Távolról zeng a Ruyter-védte gálya,
S dalába ölelkezve
Repes zengve a mennybe
Magyar anyák áldó hálaimája...
Hollandia.

Dávid Csorba

Aspecten van de receptie van Michiel de Ruyter in Hongarije

Toen Márton Szepsi Csombor in 1618 onderweg naar Engeland een poosje in Vlissingen (Flissinga) verbleef, kon hij een aantal interessante gegevens in zijn Itinerarium optekenen over deze gereformeerde handelsstad, zoals de eb, de goedkope vis en de herberg de *Drie Saracene Meijsjes*.[1] Eén gebeurtenis vermeldde hij niet, namelijk dat de kleine Michiel de Ruyter er dat jaar op de kerktoren was geklommen en daarom van school werd gestuurd.[2] Later heeft Michiel de Ruyter zijn stad vanwege heel andere gebeurtenissen bekendheid gegeven. Michiel de Ruyter is een protestantse nationale held, en wel tegelijkertijd in twee landen: Nederland en Hongarije. Hij is de held van verschillende zeeslagen in de Gouden Eeuw, een zegevierend kapitein en admiraal, maar daarnaast ook een vroom christen. Deze reputatie verwierf hij al tijdens zijn leven, zijn begrafenis vond dan ook plaats met veel eerbetoon. Zijn grafmonument in de Amsterdamse Nieuwe Kerk en de populaire biografie die Geeraert Brandt over hem schreef, bewijzen dat ook zijn tijdgenoten zijn beide bovenvermelde eigenschappen - heldhaftigheid en vroomheid - al hogelijk hebben gewaardeerd. Maar dat bewijzen ook documenten uit latere tijd, evenals verschillende hedendaagse monumenten, standbeelden, plaquettes etc., en vooral ook de herdenkingen in het jaar 2007 '*De Ruyter 400*', vierhonderd jaar na zijn geboorte.

De rol van de beroemde 17de-eeuwse admiraal is deel van het collectieve geheugen van een hele natie in West-Europa, namelijk van dat van Nederland, maar in Hongarije slechts van dat van twee kerken (gerefor-

meerden en lutheranen). In de eerste periode van de De Ruyter-receptie lag het accent in de internationale protestantse pers immers op het bevrijdingswerk van God. De galeislaven prezen daarom de heldhaftigheid van De Ruyter, als strijder voor het ware geloof, die de 24 in leven gebleven predikanten van de galeien bij Napels (en nog 8 uit de gevangenis) bevrijd had, en Leopold I van Habsburg ertoe gedwongen had zijn houding tegenover de Protestanten te veranderen, en - indirect hiermee verbonden - de vrede van Sopron te tekenen. De martelaarsverhalen van 1676-1677 - in meerdere talen en in meerdere landen verschenen - zijn mooie voorbeelden van de kracht van de internationale protestantse media. De vertellers - het maakt niet uit of het gaat om een arme, bevrijde, kerkelijke persoon of een protestantse historicus, zoals de Zwitser Johann Heinrich Heidegger - hebben in de admiraal het middel van het bevrijdingswerk van God gezien. In de tijd van De Ruyter - en ook sindsdien - werd natuurlijk het meest hierover geschreven in literatuur-, boek- en cultuurhistorische studies.

De tweede, langste periode van de De Ruyter-receptie omvat vooral handschriftelijke memoires. Vanwege de omstandigheden in Hongarije mocht men noch over de naar huis teruggekeerde predikanten, noch over hun bevrijder openlijk spreken, maar verscheidene handschriften bewijzen dat de Hongaarse gereformeerden de daden van De Ruyter niet waren vergeten. Jakab Csúzi Cseh was door het gerechtshof van Pozsony in 1674 tot een gevangenisstraf veroordeeld. Hij kwam vrij en werd op de Landdag van Sopron in 1681 - waar de protestanten gedeeltelijke vrijheden verkregen - tot dominee van de protestanten gekozen. Ondertussen was er ook een boek van Csúzi verschenen, waarin hij nauwelijks iets over al de ellende vertelt, maar alleen spreekt van de ‘gewelddadige genadelozen’.

Het is de moeite waard de bijzondere Hongaarse receptie van het (bevrijdings)werk van De Ruyter nog wat uitgebreider voor te stellen, omdat hij bij het grote Hongaarse publiek tot nu toe nagenoeg onbekend is gebleven. Zo komt een verwijzing naar De Ruyter bijvoorbeeld voor in een handschrift van Sámuel Kaposi Juhász, later professor in Gyulafehérvár, die tijdens zijn peregrinatio academica in Amsterdam het grafmonument van De Ruyter in de Nieuwe Kerk bezocht. Kaposi Juhász (1660-1713) heeft lange tijd in het buitenland doorgebracht: tussen 1681-1688 heeft hij een groot aantal landen en universiteiten bezocht, om er ‘de steden en de denkwijze van veel volkeren te leren kennen’.[3] Via Polen en Denemarken is hij eerst naar Nederland en later naar Engeland gegaan. Daarna keerde

hij naar de universiteiten van Utrecht en Leiden terug, om via het huidige Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk - na zeven jaar - weer naar huis te gaan. Kaposi Juhász was een van de redacteuren van de *Amsterdamse Bijbel* van Miklós Tótfalusi Kis. Zijn in handschrift gebleven werken betreffen letterkundige, natuurkundige, taalkundige en godgeleerde onderwerpen.[4] Daaruit blijkt dat hij een polyhistor was die zich voor de meest uiteenlopende dingen interesseerde, zoals bijv. voor de Cartesiaanse, empirische natuurkunde (waterhefboom, gebouwd volgens het sjadoef-systeem, windassen etc.), voor praktische, huishoudelijke middelen (deurbeslag, spinaziewater), voor bijzonderheden van het Syrisch en het Turks, en voor een inventarisatie van alle Europese heersers, etc. etc.

In zijn nagelaten Itinerarium heeft hij 300 interessante zaken - genummerd - opgeschreven. Hier kan men onder nummer 264 - met een korte inleiding, maar zonder vermelding van het jaar - het volledige opschrift van het grafmonument van De Ruyter vinden: *Monumentum Michaelis Ruyteri Architalassi, prout conscipiatur Amstelodami, in templo novo, è triplici marmori[bus], stupendo artificio erectum, egregiis[que], prout sequitur Inscriptionibus conspineum*.[5] Kaposi Juhász streefde ernaar het hele opschrift in de originele versie neer te schrijven: hij heeft de hexameters van de linker- en de rechterzijde in hun oorspronkelijke vorm bewaard, en alle drie de bladzijden geven successievelijk al de inscripties weer op het monument.

De aantekeningen in zijn Itinerarium ofwel Omniarium werden niet nader door hem geordend. Verschillende bezienswaardigheden, lectuur uit zijn jeugd, wetenswaardigheden die hij nodig vond op te schrijven, somt hij naast en achter elkaar op. In deze verzameling bevindt zich nog iets dat aansluit bij ons onderwerp: naast de opschriften van het De Ruytermonument kunnen we onder nummer 268 het verhaal over Kaposi's scheepstocht (in augustus 1688) lezen, die hij tot in detail beschrijft.[6] Aan de hand van zijn beschrijving van het schip - de *Coronata spes* - horen we nader van de kapitein, de bemanning, de passagiers, de zeelieden, de uitrusting van het schip, en de omstandigheden van de reis (prijzen, tijdstip, snelheid). Men kan hieruit concluderen dat de Hongaarse student niet alleen van de loopbaan van De Ruyter onder de indruk was, maar ook van de leefwijze van de Nederlandse zeelui.

Dit voorbeeld is in verschillende opzichten belangrijk. Een Hongaarse gereformeerde student betuigt zijn eer bij de graf van een Nederlandse gereformeerde held. Voor katholieken was het vanzelfsprekend dat ze de werken van de grote meesters, kerken, schilderijen, standbeelden etc. be-

wonderden. Bij Miklós Zrínyi kan men de inwerking van de aanschouwde schilderijen nog in de barokke beeldvorming van Szigeti Veszedelem afmeten.[7] Een gereformeerde was echter altijd veel gematigder, omdat een kunstschepping - behalve misschien voor de humanisten tijdens de renaissance - meestal voor afgoderij werd gehouden. De bovengenoemde Szepsi Csombor stond echter stil bij het epitaaf van Heemskerk in de Amsterdamse Nieuwe Kerk. In Delft bewonderde hij het beeld van een vrouw op een grafmonument, en pas nadat hij het had aangeraakt, realiseerde hij zich dat dit een afgodsbeeld (dus een standbeeld) en geen mens was.[8] Zijn taalgebruik is nog ouderwets, maar zijn bewondering voor en zijn genieten van de kunstvoorwerpen kondigen al een andere opvatting aan. In de tijd van Sámuel Kaposi (eind 17e eeuw) is de geloofstwist in Opper-Hongarije (Felvidék) (1659-1674) - over afgoderij - al afgelopen. Maar de gereformeerde student heeft toch eer betoond aan het werk van de slavenbevrijdende admiraal en ook diens driedelige marmeren praalgraf van 1681 - met zorg en aandacht - beschreven. Zijn interesse is niet alleen die van de theoloog, maar ook die van de wetenschapper, die net als de humanisten gevoelig is voor mooie dingen. Hij heeft de teksten van het opschrift gedetailleerd vereeuwigd, om de nagedachtenis van De Ruyter te eren en de esthetische belevenis van het monumentale van diens marmeren grafmonument te bewaren.

In latere tijden vindt men nog slechts sporadisch gegevens over de heldendaden van de admiraal. Ook daarom is het de moeite waard een overzicht te geven van de verdere Hongaarse receptie van De Ruyter, en te kijken waarom de herinnering van de admiraal bij de Hongaarse calvinisten bewaard is gebleven. In de tijd van de zogenaamde stille contra-reformatie (1681-1781) mocht men aan de Hongaars-Nederlandse gereformeerde banden geen enkele ruchtbaarheid geven. Het Hongaarse patriottisme herleefde in 1790 en duurde met wisselende intensiteit tot de jaren 1830-1840.[9] Na het neerslaan van de onafhankelijkheidsoorlog van 1848-1849 ontspande de politieke druk zich geleidelijk, en toen ook de politieke en kerkpolitieke twisten in vergetelheid raakten, zijn de pijlers van het collectieve geheugen verdwenen. Er was een nieuw tijdperk aangebroken, waarin het culturele geheugen de nagedachtenis van De Ruyter en de Hongaarse galeislaven al opgeslagen had en levendig hield.

Op initiatief van de in 1861 opgerichte patriottenvereniging, de zogenaamde *Herdenkingstuin Vereniging* (*Emlékkert Társulat*), zijn het Leeuwen standbeeld (ter herinnering aan de revolutie van 1848), het Bocskaistandbeeld en de gedenkzuil van de bevrijde galeislaven in het parkje

achter de Grote Kerk in Debrecen opgericht. Ten tijde van de Oostenrijks-Hongaarse Monarchie werd het millennium van de Hongaarse staat gevierd en tijdens de herdenkingen werd de gedenkzuil opgericht voor de galeislaven en De Ruyter. Het werk van Béla Gerenday (1863-1936) is het eerste openbare standbeeld voor de admiraal buiten Nederland. Dankzij de gift van een vrome gereformeerde vrouw, Eufrozina Józsa, de weduwe van Mihály Hegyi, werd de gedenkzuil op 24 november 1895 onthuld, 'ter herinnering aan diegenen [...] die vanwege de religieuze intolerantie en gewelddaden in de 17de eeuw vanuit hun ambten in twee protestantse kerken [...] naar de galeien zijn gebracht'.[10] Op de top van de zuil staat de Napolitaanse trireem, aan de zijkant naast de namen van de predikanten het opschrift: '*De Ruyter Mihály Nederlandse admiraal, de bevrijder, 11 februari 1676*'. In de stad Debrecen draagt een straat de naam van de bevrijder, en een de naam van de mecenas. Met dit werk begon het derde, meest spectaculaire en veelkleurige tijdperk van de De Ruyterreceptie. Er werd meer aandacht geschonken aan deze vieringen en aan het protestantse zelfverstaan. In de 20ste eeuw is men ook met wetenschappelijke interpretatie van deze historische traditie begonnen.

Er is ook een wat minder bekende afbeelding gemaakt rond de eeuwwisseling: een tekening van Lajos Réthy, een in München afgestudeerde tekenleraar uit Cegléd. '*Hongaarse galeislaven in Napels*' (1902) toont een momentopname onmiddellijk voor de bevrijding van de galeipredikanten. In 1907 - het De Ruyter-jaar - heeft de Hongaarse Gereformeerde Kerk een zilveren lauwerkrans gestuurd naar het Amsterdamse praalgraf van de admiraal. In 1909 heeft men het Calvijnjaar gevierd. Bij internationale festiviteiten zijn Hongaarse studies verschenen, enerzijds om de eigen Hongaarse tradities hoog te houden, anderzijds om de betrekkingen tussen het gereformeerde Kuyperiaanse Nederland en Debrecen, het calvinistische Rome, te versterken. De invloed van Kuyper op het toenmalige Hongaarse calvinisme was heel belangrijk: de hechte verbinding van de calvinistische moraal met de politiek bleek zich toen in Oost-Europa door te zetten. In een publicatie uit 1911 schreef Géza Antal over de rol van De Ruyter - hij baseerde zich hierbij op Brandts biografie - en over de vieringen van 1907.[11]

Onder invloed van de herdenkingen heeft Miklós Tamássy (1881-1933) zijn grote en imposante olieverfschilderij '*Admiraal Ruyter Mihály ontvangt op zijn schip "Eendracht" de in Napel bevrijde Hongaarse predikanten*' vervaardigd.

De eerste, belangrijke herinnering aan die bevrijding in het post-Trianon tijdperk is een leerboek. De kerkhistoricus Imre Révész junior heeft reeds als onderbisschop algemene en specifiek Hongaarse kerkhistorische monografieën voor kinderen in de 6de en 7de klas van de middelbare school samengesteld in 1923. De twee werken zijn apart in dat jaar verschenen, in 1941 en in 1945 nogmaals, en gebundeld in 1936, ter gelegenheid van de 400ste verjaardag van Calvijns *Institutio* en de 260ste verjaardag van de bevrijding van de galeipredikanten in de Hongaarse Gereformeerde Kerk. In dit werk is een hoofdstuk onder de titel “Rouwdecennia” (Gyászévtized) (§ 15 punt 2), waarin de predikanten geloofsgetuigen en De Ruyter de strenggelovige gereformeerde admiraal wordt genoemd.[12] In de representatieve uitgave *Calvijn en het Calvinisme* (1936) evalueerde Ödön Miklós, kenner van het Nederlandse calvinisme bij uitstek, de rol van De Ruyter, van Hamel van Bruyninx en van het toenmalige Nederland in de gunstige afloop van de gebeurtenissen.[13] In deze tijd werd ook de beslissing genomen, dat het wapen van de stad Debrecen tegelijk het wapen van de Hongaarse Gereformeerde Kerk werd.

De jaren '70 van de vorige eeuw hebben voor veranderingen en ontspanning in het politieke leven gezorgd. Dankzij het organisatorische werk en de grote wetenschappelijke kwaliteiten van professor László Makkai - historicus, professor theologie en o.a. groot liefhebber van de techniek van de Nederlandse windmolens - is in Debrecen het kerkhistorisch onderzoeksinstituut en het *Collegium Doctorum* tot stand gekomen. Ook de publicatie van de kerkhistorische reeks *Studia et Acta Ecclesiastica* ging toen van start. Ter gelegenheid van de 300ste verjaardag van de bevrijding van de galeislaven (1976) heeft Makkai in Debrecen een internationaal congres georganiseerd en bij die gelegenheid de martelaarsverhalen en ook andere teksten uitgegeven. De studies zijn tweetalig in een Duits-Hongaarse bundel verschenen, en enkel in het Hongaars in Theologiai Szemle (nummer 5-6/1976). Beide behandelen de bevrijding door admiraal De Ruyter.[14]

In het toen gebruikte gereformeerde catechisatieboek (dat tussen 1975-1991 zes keer werd uitgegeven) werd de 17de eeuw in de geest van Imre Révész gedoceerd. De samenvatting van Angéla Beliczay stelt in het hoofdstuk II § 32 De Ruyter voor als ‘geloofsheld’ van de Hongaarse Gereformeerde Kerk.[15] In de Hongaarse gereformeerde gemeenten was dit de leerstof voor de confirmatie/belijdenis. Na de Tweede Wereldoorlog was de publicatie van de kerkgeschiedenis van Imre Révész weliswaar niet toegestaan, maar na de omwenteling van 1989 is dit werk - in her-

druk - weer in 1992, 1993 en 1995 verschenen. Deze werken worden sindsdien als verplichte literatuur gebruikt in de geloofslessen op de Hongaarse Gereformeerde Collegia. De heldendaad van De Ruyter is dus in de eerste helft van de 20ste eeuw dankzij het kerkhistorisch compendium van Imre Révész, en in de tweede helft dankzij de gereformeerde catechisatieboeken, een integraal onderdeel van de basiskennis van de Hongaarse gereformeerde jeugd geworden. Misschien niet van alle Hongaarse kinderen, zoals de Nederlandse samenvatting beweert,[16] maar zeker van de Hongaarse gereformeerde scholieren, die de naam en de historische daad van Michiel de Ruyter wel degelijk kennen. Toen in 1991 paus Johannes Paulus II in Debrecen was, heeft hij in het openbaar bij de gedenkzuil eer betoond. Hiermee was een tijdperk afgesloten: geloofstwisten en een exclusieve religieuze zelfpresentatie maakten plaats voor de universele ideeën van de christelijke mens.[17] En de zuil, die ooit teken was van religieuze vrijheid, en zowel kerkelijk als nationaal vrijheidsstreven vertegenwoordigde, is een toeristische attractie van de stad geworden.

Ten slotte heeft in 2007 in Debrecen een internationaal congres, georganiseerd door Gábor Pusztai ter gelegenheid van de 400ste verjaardag van de admiraal, Hongarije en Nederland in herdenking met elkaar verbonden. Over De Ruyter spraken experten uit beide landen, in de pronkzaal van het Gereformeerd Collegium. Bij die gelegenheid was ook de gedenkzuil op het Calvijnplein en het Tamássy-schilderij te zien, waarvan de restauratie door de Nederlandse Ambassade en vier Nederlandse bedrijven werd gefinancierd.[18] Als mooi slotmoment van de hier geschetste Hongaars-Nederlandse betrekkingen kunnen we nog de gedenkplaat noemen, die in 2007 in Vlissingen, de geboortestad van De Ruyter, aan de zijkant van zijn monument werd bevestigd. Hierop staat de bevrijding van de galeislaven en de datum van hun bevrijding vermeld, als ook de hand van de bevrijdende God getekend. Bovendien wordt hier ook apart het feit en de datum van de oprichting en de mecenas van de gedenkzuil in Debrecen aangegeven. De nagedachtenis aan De Ruyter, gevormd door de gebeurtenissen in de geschiedenis van het calvinisme, en met een altijd veranderend gezicht, is bewaard gebleven in het Hongaarse calvinistische bolwerk Debrecen en illustreert vele eeuwen van Hongaars-Nederlandse betrekkingen.

Vertaald door Réka Bozzay

Eindnoten:

1 Szepsi Csombor Márton: *Evropica Varietas*. Kassa: Festus, 1620 (RMK I, 500), 185-186.
2 Pusztai Gábor: Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős = *Michiel de Ruyter és Magyarország*. Red. Bitskey István, Pusztai Gábor. Debrecen: Kossuth, 2008, 100.
3 'Sok nép városait és eszejárását kitanulta'.
4 Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557-1895)*, S. a. r., bővítette, Dóczi Örs. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2006, 121-123.
5 Kaposi Juhász Sámuel: Manuscriptorum t. 7. continens Omniarium Samuelis Capossii Anno Dñi 1695. Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Collectie Speciale, Univ. Mss. 692., 75v-76v. Ik dank Judit Kolumbán en Kati Luffy voor hun behulpzaamheid en technische hulp.
6 Ibidem, 77r.
7 Melzer Tibor: *Barokk képalkotás a 'Szigeti veszedelem' második énekében = A régi magyar vers*. Szerk. Komlovszki Tibor. Budapest, 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 291-319.
8 Szepsi Ccombor, 1620, 156, 173.

9 Szijártó M. István: *Die Reformierten und die Frage des ständischen Widerstands im Königreich Ungarn im 18. Jahrhundert = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hrsg. von Marta Fata, Anton Schindling, Münster, Aschendorff, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155), 341-356.

10 *Vasárnapi Újság*, jaargang 42., nummer 47., 1895. 11., 24., 782.

11 Antal Géza: *A gályarabszabadító De Ruyter Mihály*. Budapest: Hornyánszky, 1911 (Egyházunk nagyjai, 12).

12 Ifj. Révész Imre: *Egyháztörténelem, II. könyv: Az ellenreformációtól napjainkig, különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére, Középiskolák VII. osztálya számára*. Debrecen, Kuun, 1936;[3] Reprint, KGRE, Kálvin, 1995, 27-28.

3 'Sok nép városait és eszejárását kitanulta'.

13 Miklós Ödön: *A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében / Die theoretischen Grundlagen der Stellungnahme des niederländischen Calvinismus gegenüber den ungarischen Glaubensverfolgungen in den Jahren 1674-80 = Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyszázadik évfordulójára*. Debrecen, TTREK, 1936, 381-394.

14 *Galeria omnium sanctorum*, *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk. Makkai László, közrem. Fabinyi Tibor, Ladányi Sándor. Budapest, 1976; *In memoriam eliberationis verbi divini ministorum hungaricorum ad triremes condemnatorum MDCLXXVI*. Szerk. Makkai László, Barcza József, Csohány János. Debrecen, 1976 (Studia et Acta Eclesiastica, N. S., Acta Ecclesiastica, 1); *A Debreceni Református Kollégium története*. Főszerk. Kocsis Elemér. Budapest, 1988, 305.

15 Beliczay Angéla: *Egyháztörténet* = B.A., Hegyi-Füstös István, Pomothy Dezső, Rózsai Tivadar: *Református hitünk és életünk, Vallástankönyv az általános iskolák V-VIII. osztályos református vallású tanulóinak*. Budapest, Zsinati Iroda, 1987,[5]150-151.

5 Kaposi Juhász Sámuel: Manuscriptorum t. 7. continens Omniarium Samuelis Capossii Anno Dñi 1695. Kézirat. Lelőhelye: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Collectie Speciale, Univ. Mss. 692., 75v-76v. Ik dank Judit Kolumbán en Kati Luffy voor hun behulpzaamheid en technische hulp.

16 A. Th. van Deursen, J.R. Bruijn, J.E. Korteweg: *De Admiraal. De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Franeker, 2007, 153. Idézi *Michiel de Ruyter és Magyarország...*, 9.

17 Győri L. János: *'Egész Magyarországnak és Erdélységnek... világosító lámpása', A Debreceni Református Kollégium története*. Debrecen, TTREK, 2006, 29-30.

18 *Michiel de Ruyter és Magyarország...*, ibidem.

Over de auteurs

Bitskey István
Hoogleraar oudere Hongaarse letterkunde aan het Instituut voor Cultuurwetenschappen en Hongaarse Literatuur van de Universiteit Debrecen, buitengewoon lid van de Hongaarse Academie der Wetenschappen

Bozzay Réka
Assistent aan de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen

Bujtás László Zsigmond
Historicus, Budapest

Csorba Dávid
Hogeschooldocent aan de Hogeschool Nyíregyháza, Instituut voor Hongaarse Taal- en Literatuurwetenschap

Eredics Péter
Literatuurhistoricus, Oranje Nassau College (Zoetermeer)

Papp Klára
Decaan van de Faculteit der Letteren, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Debrecen, directeur van het Instituut voor Geschiedenis en hoofd van de vakgroep Geschiedenis van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd

Pete László
Hoofd van de Vakgroep Italiaans aan de Universiteit Debrecen

Pósán László
Docent geschiedenis aan de Vakgroep Wereldgeschiedenis van het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Debrecen

Postma, Ferenc
Buitengewoon hoogleraar (Kerkgeschiedenis) aan de Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE) in Budapest, en Honorary Fellow aan de Bib-

liotheek der Vrije Universiteit Amsterdam, afdeling Bijzondere Collecties, Studiecentrum voor Protestantse Boekcultuur (voor onderzoek naar het oude protestantse boek, speciaal in relatie tot het historische Hongarije).

Pusztai Gábor
Hoofd van de vakgroep Nederlands aan de Universiteit Derbecen

Szabadi István
Directeur van het Archief van het Tiszántúli District van de Gereformeerde Kerk en het Gereformeerd College [Tiszántúli Református Egyházkerületei és Kollégiumi Levéltár]

Illustratieveranwoording

Pagina 15. D.F. Scheurleer, *Michiel Adriaensz. De Ruyter. Leven en daden naar berichten en afbeeldingen van tijdgenoten*, 's-Gravenhage, 1907, (verder Scheurleer) 8.
Pagina 16. Scheurleer, 11.
Pagina 18. A. Th. van Deursen, J.R Bruijn, J.E Korteweg, *De Admiraal. De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter.* Nationale herdenkingsuitgave, Franeker, 2007, (verder Deursen-Bruijn-Korteweg) 107.
Pagina 33. *Galeria omnium sanctorum - A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, red. László Makkai, in samenwerking met Tibor Fabinyi, Sándor Ladányi, Budapest, 1976, (verder Galeria) 36.
Pagina 46. Galeria, 59.
Pagina 47. Galeria, 57.
Pagina 48. Galeria, 65.
Pagina 54. Galeria, 89.
Pagina 56. Galeria, 91.
Pagina 58. Galeria 94.
Pagina 61. Galeria, 123.
Pagina 141. Michiel Adriaensz. De Ruyter 1607-1907, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, Red. D.F. Scheurleer, 52. (verder Michiel Adriaensz. De Ruyter)
Pagina 155. Michiel Adriaensz. De Ruyter, 58.
Pagina 177. Wij danken meneer Balázs Szabó voor deze foto.
Pagina 180. Deursen-Bruijn-Korteweg, 61.
Pagina 181. Deursen-Bruijn-Korteweg, 42.
Pagina 183. Deursen-Bruijn-Korteweg 178.
Pagina 189. Deursen-Bruijn-Korteweg 169.
Pagina 191. Wij danken mevrouw Judit Goór voor deze foto.
Pagina 192. Galeria, 27.